

NATIONAAL GOED

Nationaal goed

*Feiten en cijfers over onze samenleving
(ca.) 1800-1999*

Ronald van der Bie en Pit Dehing (red.)

ISBN 90.6861.170.4

© Copyright 1999 CBS, Voorburg en Heerlen/Stichting beheer IISG, Amsterdam.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

Vormgeving: WAT ontwerpers, Utrecht.

Druk- en bindwerk: A-D Druk BV, Zeist.

Inhoud

Ten geleide	9
Woord vooraf	11
1. Economische ontwikkeling, 1800-1995 (Jan Pieter Smits)	15
2. Landbouwproductie en -productiviteit, 1807-1997 (Merijn Knibbe)	37
3. Geld- en bankwezen, 1815-1990 (Joost Jonker)	61
4. Infrastructuur, 1800-1995 (Peter Groote)	75
5. Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid (Janneke Plantenga)	91
6. Honderd jaar ongelijkheid. Inkomensverschillen sinds het einde van de negentiende eeuw (Annette van den Berg en Joop Hartog)	109
7. De vakbeweging, 1907-1997 (Annette van den Berg)	127
8. De levenscyclus van de CAO (Luuk Brug en Hans van den Hurk)	141
9. Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000. Een historische erfenis (Marco H.D. van Leeuwen)	159
10. Onderwijsdeelname, 1870-1990 (Cees Mandemakers)	179

11. Om het huiselijk geluk. Drankgebruik en drankbestrijding, 1820-1995 (Ronald van der Bie)	201
12. De toegenomen dynamiek van huishoudens (Joop Garssen en Carel Harmsen)	219
13. Omvang en oorsprong van de milieuschade, 1910-1995 (Jan Pieter Smits)	235
14. Naar een ecologische wederopbouw, 1900-1999 (Lodewijk van Duuren)	257
Over de auteurs	271

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all financial transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of the organization's financial statements. This includes not only recording income and expenses but also tracking assets and liabilities over time.

Secondly, the document highlights the need for regular audits and reviews. These processes are crucial for identifying any discrepancies or errors in the financial data. By conducting audits, management can ensure that the financial information is reliable and that the organization is in compliance with relevant laws and regulations.

Thirdly, the document stresses the importance of budgeting and financial planning. A well-defined budget allows the organization to allocate resources effectively and to monitor its performance against its financial goals. Regular financial planning helps in anticipating future needs and adjusting the budget accordingly.

Finally, the document concludes by stating that maintaining accurate financial records and conducting regular audits are fundamental to the success of any organization. It encourages management to implement robust financial controls and to foster a culture of transparency and accountability.

Ten geleide

In 1999 bestaat het Centraal Bureau voor de Statistiek honderd jaar. Bij gelegenheid van dit eeuwfeest verschijnt er een aantal historisch-statistische publicaties. Dit boek is daar een van. Het bevat een verzameling studies van wetenschappers van binnen en buiten het CBS. Ze schetsen een beeld van de staat van Nederland in de afgelopen eeuw; enkelen bestrijken een nog langere periode. De auteurs gebruiken onder meer de uitkomsten van CBS-onderzoek. De artikelen in *Nationaal goed* zijn bewerkingen van bijdragen die eerder in het CBS-blad *Index* zijn gepubliceerd. De artikelen illustreren het belang van CBS-cijfers voor het concretiseren van sociale en economische beschouwingen. Ik hoop dat dit boek bijdraagt aan het besef dat kwantitatieve informatie nuttig en maatschappelijk noodzakelijk is.

De Directeur-generaal van de Statistiek
prof.dr. A.P.J. Abrahamse.

Voorburg/Heerlen, mei 1999.

Woord vooraf

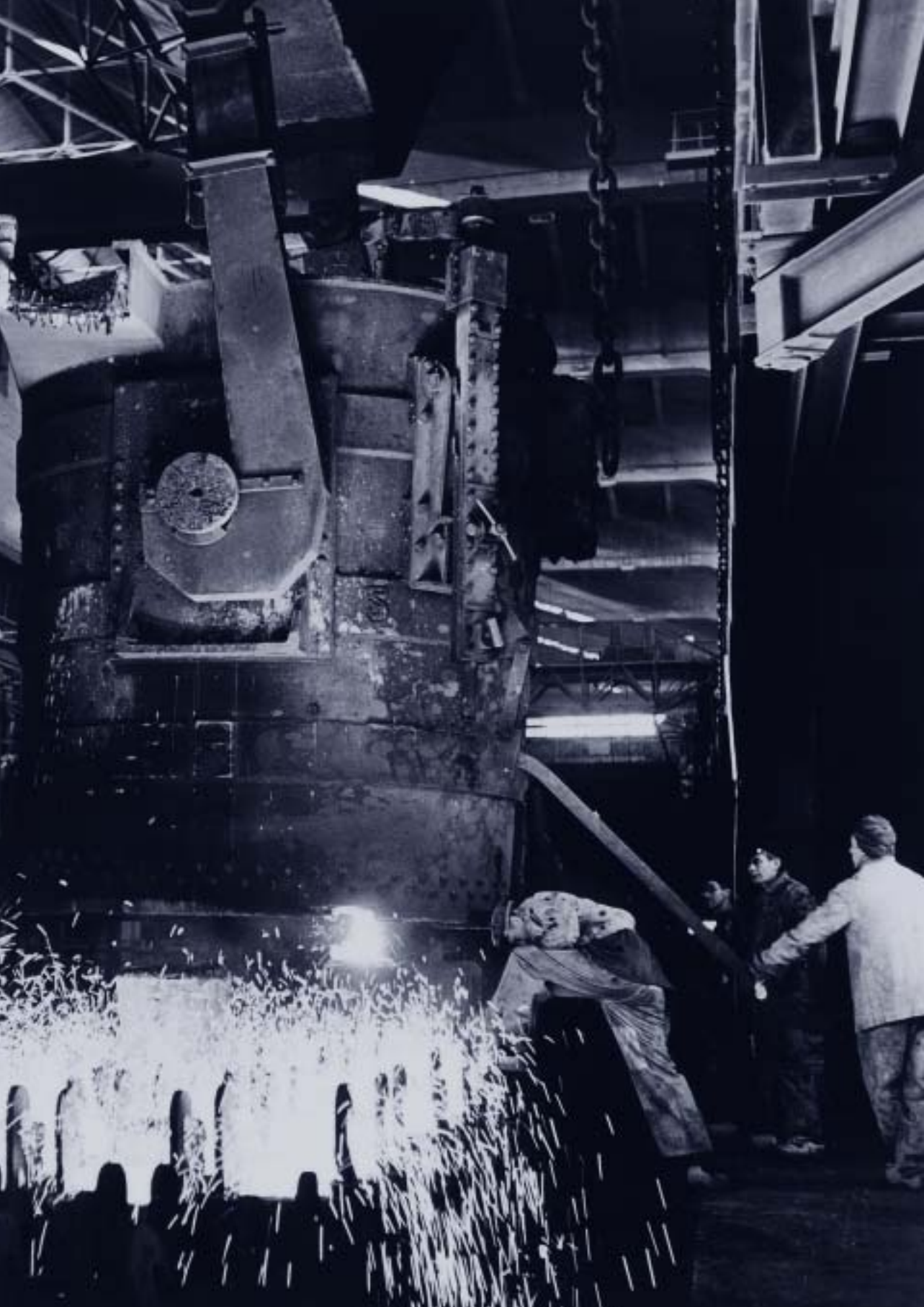
In 1997 en 1998 is in het CBS-blad *Index* een reeks historische artikelen gepubliceerd. Die artikelen zijn geschreven door wetenschappers van wie de meesten niet aan het CBS verbonden zijn. De onderwerpen waarover ze hebben geschreven omvatten het brede gebied waarop het CBS al honderd jaar cijfers verzamelt, bewerkt en publiceert. De bedoeling van deze reeks was dan ook tweeledig: belangstellenden een indruk geven van een aantal belangrijke langetermijnontwikkelingen in Nederland én de waarde van de historische tijdreeksen van het CBS accentueren. Door de bijzondere samenwerking met onderzoekers uit het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gesubsidieerde Pionierproject 'Reconstructie Nationale Rekeningen 1800-1940' wordt voor sommige macro-economische studies de ontwikkeling geschetst vanaf 1800.

In de aanloop naar het honderdjarig bestaan van het CBS is het idee ontstaan om bij gelegenheid van het eeuwfeest een selectie van de artikelen in een bundel samen te brengen. Evenals bij de opzet van de serie heeft de redactie ook bij de samenstelling van deze bundel gestreefd naar samenhang en variatie. Samenhang in de presentatie van de statistische informatie en variatie in de keuze van onderwerpen en auteurs. Wie deze invalshoeken kiest doet er goed aan de auteurs niet in een keurslijf van stijl en wijze van aanpak te persen. Deze verscheidenheid in de eenheid wordt iedere lezer die verder bladert snel duidelijk. Minder duidelijk wellicht is het gegeven dat het geschrevene niet vanzelf het CBS-standpunt weergeeft. Verder zij benadrukt dat de bijdragen in deze bundel uitgewerkte en uitvoeriger versies zijn van de oorspronkelijk artikelen in *Index*. Tot zo ver het formele gedeelte van het boek.

Tot slot de inhoud. Sinds de oprichting van het CBS zijn we nu honderd jaar verder. Nederland is in die periode aanzienlijk veranderd. Van die ontwikkeling poogt de redactie een overzicht op hoofdlijnen te geven. De Nederlandse prestaties worden in sommige artikelen vergeleken met die in het buitenland.

Uit die vergelijking blijkt dan het unieke van de Nederlandse ontwikkeling. Conclusies over de staat van Nederland gedurende de afgelopen honderd jaar en lessen uit het verleden laten we graag aan de lezer over.

Ronald van der Bie
Pit Dehing

Economische ontwikkeling, 1800-1995

JAN PIETER SMITS

In de Gouden Eeuw behoorde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tot één van de hoogst ontwikkelde economieën ter wereld.¹⁾ In de literatuur wordt zelfs gesteld dat de Republiek tot het midden van de achttiende eeuw als technologieleider kan worden beschouwd.²⁾ In de loop van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw deed zich evenwel een proces van relatieve economische achteruitgang voor.

De Hollandse economie verloor in deze periode veel terrein op de buurlanden en had moeite om haar economische en institutionele structuur aan te passen aan de nieuwe technologieën die in deze periode in andere landen werden ontwikkeld. Vanaf het midden van de negentiende eeuw begon de Nederlandse economie echter weer tekenen van dynamiek te vertonen.³⁾

Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw vond er een versnelling van het economisch groeitempo plaats en kan een verdere verbreding van de economische basis worden geconstateerd.⁴⁾ In deze periode werd de basis gelegd voor de succesvolle economische ontwikkeling die Nederland in de twintigste eeuw zou doormaken en die werd gekenmerkt door een sterke groei van de industriële sector alsmede van een krachtige expansie van multinationale ondernemingen.⁵⁾ De Nederlandse economie behoorde in deze periode zowel qua niveau als voor wat betreft het groeitempo van de arbeidsproductiviteit tot de hoogst ontwikkelde economieën van de westerse wereld.⁶⁾ Na 1973 ontkwam ook Nederland niet aan de relatieve economische achteruitgang die zich toen in de westerse wereld voordeed.

Tabel 1.

Arbeidsproductiviteit in Nederland ten opzichte van Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Europa.

Groot-Brittannië, de Verenigde Staten respectievelijk Europa = 100

	1700	1820	1870	1913	1938	1950	1973	1992
Groot-Brittannië	145	92	83	81	95	85	106	106
Verenigde Staten	.	123	107	73	74	53	75	98
Europa	.	123	124	124	134	115	112	113

Bron: Maddison, *Monitoring*; Smits et al., *The measurement*; Van Zanden, 'The Dutch economy', 267-283.

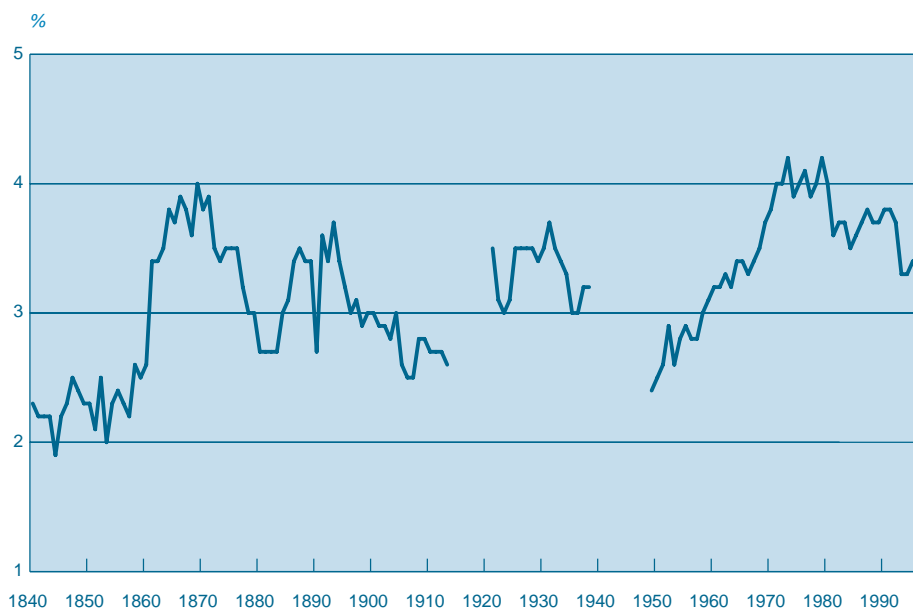
Tabel 1 geeft inzicht in de ontwikkeling van de relatieve arbeidsproductiviteit in Nederland. De Nederlandse cijfers zijn vergeleken met die van de twee technologieleiders in de periode 1700–1992 (Groot-Brittannië en de Verenigde Staten).⁷⁾ Voorts is een vergelijking gemaakt met een groep Europese landen. Bovenstaande cijfers laten zien hoe sterk de relatieve arbeidsproductiviteit in Nederland tussen 1700 en 1820 daalde. De afkalving van het Nederlandse productiviteitsniveau zette zich in de periode 1820–1913 onverminderd voort. Vooral ten opzichte van de Verenigde Staten – dat vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw de rol van technologieleider op zich nam – moest Nederland fors terrein prijsgeven. In de loop van de twintigste eeuw, toen de economische groei in de westerse wereld in toenemende mate was gebaseerd op de principes van de tweede industriële revolutie, wist Nederland wel gelijke tred te houden met de andere landen. Vooral in de periode 1950–1973 vertoonde de Nederlandse arbeidsproductiviteit een relatief sterke groei vergeleken met die in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Deze cijfers weerspiegelen het beeld dat in de technologieliteratuur⁸⁾ wordt geschetst, namelijk dat Nederland gedurende de eerste industriële revolutie niet in staat was gelijke tred te houden met de technologieleider (Groot-Brittannië), maar dat ons land tijdens de tweede industriële revolutie wel tot de koplopers behoorde.

Cijfers met betrekking tot de arbeidsproductiviteit geven belangrijke informatie over de economische kracht van een land. Voor een open economie als de Nederlandse is het echter tevens van belang dat producenten zich staande kunnen houden op de wereldmarkt. Op de middellange termijn blijkt er – in ieder geval in de twintigste eeuw – een sterk verband tussen de ontwikkeling van het Nederlands aandeel in de wereldhandel (ofwel de *concurrentiekracht*)

en de trends in de relatieve productiviteit te bestaan. Grafiek 1 geeft een overzicht van de ontwikkeling van het aandeel van de Nederlandse export in de wereldhandel.⁹⁾

Tot de jaren tachtig van de vorige eeuw hield de ontwikkeling van het marktaandeel van Nederland in de wereldhandel nauwelijks verband met de relatieve productiviteitsontwikkeling. Op grond van de vrij trage ontwikkeling van de relatieve arbeidsproductiviteit in Nederland, zou in de periode 1840–1880 immers een daling van het marktaandeel mogen worden verwacht. In latere perioden blijken de reeksen met betrekking tot de relatieve productiviteit en het marktaandeel *wel* een sterke samenhang te vertonen. Een gedetailleerde vergelijking van de reeksen leert dat de concurrentiekracht primair wordt bepaald door het technologisch systeem en het hieruit voortvloeiende niveau van arbeidsproductiviteit. Wel blijkt dat deze structureel getinte ontwikkelingen kunnen worden versneld dan wel vertraagd door trends op monetair vlak en door veranderingen in loonniveaus. In het vervolg worden deze relaties voor een aantal subperioden meer in detail geanalyseerd.

1. Nederlands aandeel in de wereldhandel.

Bron: Smits et al., *The measurement*; Mitchell, *European Historical Statistics*; Svernilson, *Growth*; IMF, *Trade statistics*.

> ***De periode 1800–1913***

De Nederlandse economie zag zich aan het begin van de negentiende eeuw geconfronteerd met grote problemen. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het groeipatroon van de industriële sector.¹⁰⁾

Tot circa 1830 vertoonde de industriële productiviteit nauwelijks een groei van betekenis. In de jaren dertig trad er weliswaar een groeiversnelling op, maar deze was in belangrijke mate het gevolg van grote overheidssubsidies en bovendien van korte duur. Op het moment dat de overheid zich, door de precaire staat van de overheidsfinanciën, uit het economisch leven terugtrok en de subsidies aanzienlijk terugschroefde, viel de arbeidsproductiviteit het hardst terug in de bedrijfstakken die voorheen de meeste steun hadden ontvangen en de grootste productiviteitswinst hadden geboekt: de textiel, scheepsbouw en machinebouw. In de periode 1840–1865 daalde de arbeidsproductiviteit in de industrie zelfs. Ook innovatie- en investeringsindicatoren wijzen op een structurele achteruitgang in deze jaren. Deze ontwikkelingen zijn juist zo merkwaardig aangezien industriële ondernemers zich in deze jaren met een welhaast continue daling van de winstmarges geconfronteerd zagen. Daar waar zij in latere perioden dergelijke trends probeerden te keren door te investeren in kostendrukkende technologieën, kozen zij nu voor een zeer defensieve strategie: het inkrimpen van hun economische activiteiten.

Dit op het eerste gezicht merkwaardige ondernemersgedrag moet worden verklaard vanuit de aanzienlijke schaalproblemen waarmee de Nederlandse ondernemers te maken hadden. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw hadden zij een groot deel van de groei op exportmarkten kunnen realiseren. Export en industriële ontwikkeling gingen toen hand in hand. Binnen dit technologisch-economisch systeem bleef de binnenlandse markt echter onderontwikkeld.

Zolang Nederland in staat was een prominente rol in de wereldhandel te spelen, leverde dit specialisatiemodel weinig problemen op. Toen Groot-Brittannië en Frankrijk in de achttiende eeuw echter een groot deel van de wereldhandel naar zich toe wisten te trekken en zich tevens achter tariefmuren gingen schuilhouden, vielen er belangrijke exportmarkten voor Nederland weg. Dit proces van relatieve achteruitgang van Nederland in de wereldhandel, dat zich reeds in de achttiende eeuw had ingezet, werd aan het begin van de negentiende eeuw versterkt. Na de Napoleontische Oorlogen was Nederland vrijwel alle exportmarkten, inclusief de eigen koloniale markt, kwijtgeraakt. Aangezien de binnenlandse markt nog weinig ontwikkeld was, was de productie noodzakelijkerwijze kleinschalig georganiseerd. Vanwege deze schaalbeperkingen was het tot circa 1860 economisch onverantwoord om tot mechanisatie over te gaan.¹¹⁾

Deze rem op economische modernisering had ernstige consequenties. Vanaf het begin van de negentiende eeuw deed zich op de wereldmarkt immers een sterke prijsdaling van industriële producten voor. Gezien het open karakter van de economie, hadden industriële ondernemers in Nederland in toenemende mate te lijden onder deze buitenlandse – vooral Engelse – concurrentie. De Britten waren mede door een sterk ontwikkelde binnenlandse markt in staat om technologische ontwikkelingen door te voeren en hierdoor de kosten per eenheid product sterk te verlagen. Nederlandse ondernemers konden dat niet. Ook een verlaging van de loonkosten behoorde niet tot de mogelijkheden. Ook al waren de loonkosten per eenheid product misschien hoog, de reële lonen in Holland lagen tot het midden van de vorige eeuw op een zo laag niveau dat verdere verlaging ervan uitgesloten was.¹²⁾ Omdat ondernemers niet tot loonverlagingen konden overgaan en investeringen in arbeidsbesparende technologieën ook niet de mogelijkheden behoorden, werd de Nederlandse markt in toenemende mate bediend door buitenlandse producenten.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden veel van bovengenoemde schaalbeperkingen weggenomen. Vanaf de jaren zestig vond een stijging van de reële lonen plaats, waardoor zich veranderingen in de bestedingenstructuur voltrokken en zich een krachtige stijging van de vraag naar industriële producten (voedings- en genotmiddelen, kleding, schoeisel) voordeed.¹³⁾ Deze koopkrachtstijging werd nog eens extra gevoed door veranderingen in het belastingsysteem. Vooral de afschaffing van de indirecte belastingen op tal van levensmiddelen maakte dat de koopkracht van lage inkomensgroepen in de jaren zestig en zeventig aanzienlijk toenam. Hierdoor werd de groei van de consumptiegoederen industrieën aanzienlijk bevorderd. De 'vraagschok' van de jaren zestig maakte het voor ondernemers mogelijk om de schaal van hun bedrijfsvoering te vergroten, waardoor mechanisatie vanuit economisch oogpunt een optie werd. In de loop van de jaren zestig en zeventig werd gemechaniseerde productie duidelijk goedkoper dan de meer ambachtelijke productievormen.

In het licht van de daling van de relatieve productiviteit, is het stijgend aandeel van Nederland in de wereldhandel in de periode 1840–1870 opmerkelijk. Vooral in de jaren zestig werd een sterke winst gerealiseerd. Deze relatieve toename is vooral het gevolg geweest van de liberalisering van de wereldhandel. Vanaf het midden van de jaren veertig werden de meeste tariefmuren in Europa geslecht, waardoor de exportmogelijkheden aanzienlijk toenamen. Hierbij moet primair worden gewezen op de export van agrarische producten en voedingsmiddelen naar Groot-Britannië in de jaren zestig. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd deze trend evenwel omgebogen. In tien jaar tijd daalde het marktaandeel van Nederland van 3,8 procent tot 2,7 procent. Deze

relatieve achteruitgang moet worden gezien in het licht van de sterk toegenomen binnenlandse vraag naar consumptiegoederen. De toename van deze vraag was dermate sterk dat ondernemers niet in staat waren om tegelijkertijd aan zowel deze binnenlandse vraag als aan de exportvraag van de ons omringende landen te voldoen. De stijging van het marktaandeel in de periode 1880–1892 (van 2,7 procent tot 3,4 procent) moet ook worden gezien in het licht van vraagontwikkelingen op de binnenlandse markt. In deze depressiejaren viel de vraag in Nederland vrij sterk terug, als gevolg waarvan er weer meer ruimte voor exportmogelijkheden ontstond.

In de periode 1895–1914 vond een tweede moderniseringsgolf in de industriële sector plaats.¹⁴ Deze werd gekarakteriseerd door een verbreding van de industriële structuur. Tot de jaren negentig werd de Nederlandse industrie gedomineerd door consumptiegoederenindustrieën. Vanaf het laatste decennium van de vorige eeuw begonnen ook de metaalnijverheid, de scheeps- en machinebouw en de chemische nijverheid een groei van betekenis te vertonen. Ook in deze periode speelde schaalvergroting een belangrijke rol in het proces van industriële groei. Deze schaalvergroting werd in de hand gewerkt door een integratie van regionale transportnetwerken in de jaren negentig van de vorige eeuw, alsmede door de sterke groei van de wereldhandel na 1895. Deze ontwikkelingen legden de basis voor de krachtige economische ontwikkeling die Nederland in de twintigste eeuw zou gaan vertonen.

Ondanks het feit dat de Nederlandse economie vanaf het begin van de jaren negentig een beduidende groeiversnelling doormaakte en zich – in ieder geval in de industrie – een proces van exportgeleide groei voordeed, kromp het Nederlandse marktaandeel van 3,4 procent in 1892 tot 2,6 procent in 1913. Deze relatieve achteruitgang kan worden verklaard uit de trage ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in Nederland. Vergeleken met veel andere landen werden belangrijke technologische innovaties in Nederland vrij laat doorgevoerd, en zo deze al werden gerealiseerd, duurde het natuurlijk enige tijd voordat zij resulteerden in een hogere productiviteit en dus lagere kosten per eenheid product.

> ***De periode 1913–1938***

Aan het begin van de twintigste eeuw begon Nederland langzaam maar zeker de vruchten te plukken van de moeizame economische heroriëntering die zich in het voorafgaande tijdvak had voorgedaan. In de periode 1913–1973 werd Nederland één van de meest succesvolle volgers binnen het technologische systeem van de tweede industriële revolutie. In dit nieuwe technologisch-

economisch paradigma speelde niet alleen de toepassing van nieuwe technieken (zoals de elektromotor), maar ook de schaalvergroting van het bedrijfsleven een belangrijke rol.

In de loop van de periode 1870–1913 kwamen in Nederland ondernemingen tot ontwikkeling, zoals Shell, Philips en Unilever, die in latere perioden zouden uitgroeien tot ware multinationals.¹⁵⁾ Deze ondernemingen drukten al snel hun stempel op de Nederlandse economie. Reeds in 1913 bedroeg de waarde van de activa van de grootste honderd ondernemingen in Nederland twintig procent van het bruto nationaal product. Dit aandeel lag hoger dan in Groot-Brittannië en Duitsland, maar een fractie lager dan in de Verenigde Staten. In de loop van de jaren twintig bereikte Nederland op dit punt echter een toppositie. Het economisch gewicht van de honderd grootste bedrijven was toen in Nederland groter dan in de andere westerse landen.

Enkele van de Nederlandse multinationals hadden hun wortels in de oude, negentiende-eeuwse economische structuur. Zo ontwikkelde Unilever zich uit ondernemingen die zich met 'traditionele' Nederlandse activiteiten als boterhandel en de vervaardiging van margarine bezighielden, terwijl de ontstaansgeschiedenis van Shell nauw verbonden was met de activiteiten van het bedrijfsleven in Nederlands-Indië. De ontwikkeling van het nieuwe technologische systeem werd dan ook gekenmerkt door een hoge mate van padafhankelijkheid.

De bedrijfsvoering van de grootschalige ondernemingen werd overigens wel aangepast aan de specifieke Nederlandse omstandigheden. Daar waar het productieproces in de Verenigde Staten gezien het grote aanbod van kapitaal en grondstoffen, relatief kapitaal- en energie-intensief was, vestigden veel Nederlandse multinationals zich juist in lagelooengebieden met een relatief groot arbeidsaanbod. Bedrijven als Philips en de ENKA baseerden hun groei in de vroege ontwikkelingsfasen dan ook vooral op de lage loonkosten. Technologische diffusie hield dus meer in dan het kopiëren van Amerikaanse productiemethoden.

In financiële termen is het belang van de grote bedrijven, getuige de eerder aangehaalde cijfers omtrent de waarde van de activa als percentage van het bruto nationaal product zeer groot. Daarnaast kan worden gesteld dat de grote multinationale ondernemingen in de jaren twintig en dertig een belangrijke bijdrage aan de uitgaven aan *research and development* (R&D) hebben geleverd. Daar waar Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog tot de minst innoverende economieën van de westerse wereld kon worden gerekend, speelde zij nu een belangrijke rol in de creatie van nieuwe technologieën. Er moet met nadruk op worden gewezen dat de tweede industriële revolutie niet aan de kleinere bedrijven voorbijging. Integendeel, de economische expansie

van het midden- en kleinbedrijf was nauw gerelateerd aan de introductie van de elektromotor, één van de basistechnologieën van de tweede industriële revolutie. In dit deel van de economie waar stoommachines vanwege de kleinschalige opzet van het productieproces vaak niet op een efficiënte manier konden worden ingezet, zagen ondernemers zich met hoge en steeds maar toenemende loonkosten geconfronteerd. Met behulp van de elektromotor kon arbeid worden uitgeschakeld, de productiviteit worden opgevoerd en wisten ondernemers een algehele stroomlijning van de productieprocessen te realiseren.¹⁶⁾

Tijdens de depressie van de jaren dertig moest Nederland in technologisch opzicht nauwelijks terrein prijsgeven aan het buitenland. Recent onderzoek heeft aangetoond dat de sterke groei van de arbeidsproductiviteit in de jaren twintig, ook in het daaropvolgend decennium werd gecontinueerd.¹⁷⁾ Halverwege de jaren dertig was de arbeidsproductiviteit in Nederland zes tot zeven procent hoger dan die in Groot-Brittannië, Duitsland en België. De krachtige ontwikkeling van de Nederlandse industrie kon in vrijwel alle bedrijfsklassen – met uitzondering van de textielindustrie – worden geconstateerd. Vooral de papierindustrie en de voedingsmiddelenindustrie – bedrijfstakken die een groot deel van de industriële werkgelegenheid voor hun rekening namen – werden gekenmerkt door hoge productiviteitsniveaus. Dit haast sluipende proces van rationalisatie en efficiëntievergroting kan worden gezien als een poging van ondernemers om de relatief hoge (nominale) lonen te compenseren. Aangezien de afzetprijzen van industrieproducten op de wereldmarkt fors daalden en de nominale lonen relatief stabiel bleven, kwamen de winstmarges van industriële ondernemingen sterk onder druk te staan. Door mechanisatie en dan vooral de toepassing van elektromotoren in het productieproces kon op de loonkosten worden bespaard en wisten de ondernemers de arbeidsproductiviteit aanzienlijk op te voeren.

Zoals op grond van de ontwikkeling van de productiviteit mocht worden verwacht, kan in de periode 1913–1929 een sterke stijging van de concurrentiekracht worden geconstateerd. Vooral in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog, toen Nederland in sterke mate kon profiteren van de grote vraag vanuit landen die door de oorlog waren getroffen, steeg het marktaandeel sterk. In de periode 1913–1929 nam het aandeel van de Nederlandse export in de wereldhandel toe van 2,6 procent tot 3,4 procent. Deze toename is opmerkelijk, aangezien de Nederlandse loonkosten in deze jaren vrij sterk stegen. Terwijl het Nederlandse loonniveau in 1913 nog op 59 procent van het gemiddeld westerse peil lag, waren de Nederlandse lonen in 1930 al beduidend hoger (namelijk 68 procent van het gemiddelde westerse loon).¹⁸⁾ Op grond van deze gegevens kan dan ook de conclusie worden getrokken dat de ontwikkeling van het Nederlands

marktaandeel vooral werd bepaald door de relatieve productiviteitsontwikkeling.

Aan deze positieve trends kwam aan het begin van de jaren dertig een einde. Hoewel de Nederlandse economie de eerste schokken na de beurskrach op Wallstreet nog aardig wist op te vangen, kwam zij in 1931 zwaar in de problemen. Tussen 1931 en 1936 daalde het Nederlandse marktaandeel van 3,7 naar 3,0 procent, een daling die veel groter is dan op grond van de relatieve productiviteitsontwikkeling zou mogen worden verwacht. Deze zorgwekkende ontwikkeling kan vooral worden toegeschreven aan het conservatieve monetair beleid dat in deze jaren werd gevoerd. De Nederlandse regering weigerde immers categorisch om tot een devaluatie van de gulden over te gaan.

Om toch de concurrentie met het buitenland aan te kunnen, werd een zogenaamde aanpassingspolitiek gevoerd. Nederlandse ondernemers moesten proberen om door middel van kostendrukkende maatregelen, hun producten tegen concurrerende prijzen op de wereldmarkt aan te bieden, teneinde zo hun marktaandeel te behouden. Dit beleid faalde volstrekt.¹⁹⁾ Aangezien andere landen hun munten sterk in waarde lieten dalen, hadden Nederlandse ondernemers het nakijken op de wereldmarkt. De resultaten van dit beleid waren dan ook dramatisch. Vanaf 1931 – het jaar dat de Britten het pond sterling met twintig procent devalueerden – vond een scherpe daling van het aandeel van de Nederlandse export in de wereldhandel plaats. Het economisch effect van de sterk overgewaardeerde gulden bleek duidelijk toen Nederland in 1936 eindelijk tot devaluatie overging.²⁰⁾ Vrijwel direct begon de export weer te groeien en kon er iets van het in eerdere jaren verloren gegane terrein worden teruggewonnen.

› ***De periode 1948–1973***

Het tijdvak vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot aan de oliecrisis van 1973 – in de literatuur vaak aangeduid als de gouden jaren²¹⁾ – werd gekenmerkt door een forse groei van de arbeidsproductiviteit. De naar internationale maatstaven krachtige ontwikkeling van de productiviteit kan voor een belangrijk deel worden verklaard uit het lage productiviteitspeil van de Nederlandse economie aan het begin van de jaren vijftig.

Dit lage ontwikkelingsniveau moet niet klakkeloos worden toegeschreven aan de economische neergang die er ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog was opgetreden. Recent onderzoek laat immers zien dat de Nederlandse economie zich in ieder geval tot 1944 veel voorspoediger ontwikkelde dan lange tijd werd verondersteld.²²⁾ Daarnaast blijkt uit nieuwe tijdreeksen omtrent de kapitaal-goederenvoorraad dat reeds in 1948 het vooroorlogse niveau werd geëvenaard.²³⁾

Er zijn sterke aanwijzingen dat de reeds in de jaren veertig ingezette loonmatiging heeft geleid tot een dermate laag loonniveau dat er voor ondernemers geen enkele impuls bestond om te investeren in arbeidsbesparende technologieën en dat juist door deze loonmatiging het productiviteitsniveau in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief zeer laag bleef.²⁴⁾ De toegevoegde waarde per gewerkt uur was niet alleen in de eerste naoorlogse jaren bijzonder laag, maar het duurde tot het begin van de jaren zestig voordat de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse industrie weer op een normaal Europees niveau lag.

Aan het einde van de jaren vijftig kwam de geleide loonpolitiek onder druk te staan. Door de sterke economische groei ontstond er een zodanig groot tekort aan arbeid in bepaalde bedrijfstakken, dat er wel tot differentiëring van de loonvorming moest worden overgegaan. Langzaam maar zeker begon het systeem van de geleide loonpolitiek te verbrokkelen. Dit proces werd aan het einde van de jaren vijftig nog eens versneld toen de Partij van de Arbeid voor het eerst sinds de oorlog geen regeringsverantwoordelijkheid droeg en een algehele liberalisering van het economisch leven werd doorgevoerd. Uiteindelijk werd in 1963 geheel afstand genomen van de geleide loonpolitiek. In plaats daarvan kwam er een systeem van loononderhandeling in afzonderlijke sectoren, waarbij aparte CAO's werden gesloten. Dit systeem leidde ertoe dat er in een aantal, hoogproductieve, kernsectoren loonafspraken werden gemaakt en dat deze loonstijgingen vervolgens ook in andere bedrijfstakken werden doorgevoerd. De forse loonstijgingen leidden ertoe dat ondernemers zich genoodzaakt zagen te investeren in arbeidsbesparende technologieën, wilden zij hun concurrentiepositie op de internationale markten veiligstellen. In de jaren zestig kan dan ook een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit worden geconstateerd.

Vanuit technologisch opzicht kan het naoorlogse groeiproces worden gezien als een voortzetting van het in 1890 ingezette groeiproces. In de loop van de jaren vijftig kreeg het technologisch systeem van de tweede industriële revolutie echter nog een extra impuls. Als gevolg van grote olie- en gasvondsten, vond er vanaf de jaren vijftig een sterke daling van de relatieve energieprijzen plaats, waardoor de groei van energie-intensieve vormen van productie sterk werd bevorderd. Vooral in Nederland is de verandering van het energieaanbod van grote betekenis geweest.²⁵⁾ Door de vondst van grote gasreserves op Nederlands grondgebied, konden industriële ondernemers profiteren van zeer lage energieprijzen. Dit heeft de economische groei van Nederland in de jaren zestig aanzienlijk beïnvloed.

Als gevolg van de sterke stijging van de lonen en de relatieve daling van de energieprijzen vond in de jaren zestig een verandering van de industriële structuur plaats. Het belang van arbeidsintensieve bedrijfstakken zoals de kleding- en textielnijverheid nam relatief af, terwijl de petrochemie, metaal- en machi-

nebouw in betekenis toenamen. Het dalend aandeel van de arbeidsintensieve bedrijfstakken in de totale industrie leidde in de periode na 1965 tot een afname van de industriële werkgelegenheid.

De ontwikkeling van het marktaandeel van de Nederlandse export in de wereldhandel liep in de periode na de Tweede Wereldoorlog in belangrijke mate parallel aan de trends in de relatieve arbeidsproductiviteit. Na een kortstondige groei van het marktaandeel in de jaren 1949-1952 (van 2,4 procent naar 2,9 procent), trad er tot 1957 een stabilisatie van het marktaandeel op. Pas vanaf het einde van de jaren vijftig nam de concurrentiekracht van de Nederlandse economie weer beduidend toe.

Vanaf het einde van de jaren vijftig was er sprake van een systematische opdrijving van de lonen en prijzen. Voorts vond in 1961 een bescheiden revaluatie van de gulden plaats. Dit alles leidde evenwel niet tot een inkrimping van het Nederlandse marktaandeel. Terwijl er in de periode 1954-1957 – jaren van loonmatiging – sprake was geweest van een stabilisering van het aandeel van Nederland in de wereldhandel, vond er in de jaren 1957-1962 – ondanks de loonstijgingen en de waardevermeerdering van de gulden – een stijging van dit marktaandeel van 2,8 procent tot 3,2 procent plaats. Zoals gezegd, stimuleerden de loonsverhogingen de groei van de arbeidsproductiviteit en kon op deze wijze de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven worden verstevigd.

In de loop van de jaren zestig kwamen de nominale loonstijgingen structureel hoger te liggen dan de productiviteitsgroei. Vroeger of later zou dit moeten leiden tot een inkrimping van de Nederlandse export. Niets was echter minder het geval. Industriële ondernemers kozen ervoor om kost wat het kost hun marktaandeel op de wereldmarkt uit te breiden. Ondanks de steeds maar oplopende loonkosten zetten zij hun goederen tegen steeds lagere prijzen op de wereldmarkt af. Al gauw hadden deze exportprijzen iedere relatie met de productiekosten verloren.²⁶⁾ Om het hoofd nog enigszins boven water te houden en de rentabiliteit van de bedrijven niet al te zeer in gevaar te brengen, werden de producten op binnenlandse markt tegen steeds hogere prijzen aangeboden, hetgeen uiteraard extra inflatie met zich meebracht. Daarnaast werden deze dure Nederlandse producten natuurlijk al snel door de goedkopere buitenlandse goederen van de binnenlandse markt verdrongen.

› ***De periode 1973-heden***

Vanaf 1973 kan in vrijwel de gehele westerse wereld een vertraging van de productiviteitsgroei worden geconstateerd. Over het algemeen wordt deze *productivity slowdown* toegeschreven aan een vertraging van de technologische

ontwikkeling.²⁷⁾ Van Zanden heeft zich tegen deze verklaring verzet. Hij betoogt dat de notie van technologische inertie zich niet laat rijmen met de stormachtige ontwikkelingen die zich vanaf het begin van de jaren tachtig op het vlak van de informatietechnologieën hebben voorgedaan.²⁸⁾ Van Zanden meent dan ook dat de economische terugval na 1973 vooral aan exogene factoren moet worden toegeschreven. Hij doelt hierbij op het uiteenvallen van het systeem van Bretton Woods, de twee oliecrises en de bijbehorende prijsstijgingen van fossiele brandstoffen, de voortgaande loonstijgingen alsmede de door milieuwetgeving afgedwongen prijsstijgingen.

Ten onrechte wordt er in deze analyse voorbijgegaan aan de meer structurele verklaringen die er voor de *productivity slowdown* kunnen worden gegeven. Bij de beschrijving van de opeenvolging van technologische systemen in de laatste tweehonderd jaar bleek reeds dat zich vanaf het begin van de jaren zeventig een nieuw technologisch systeem aan het ontwikkelen is. Tot het begin van de jaren zeventig van deze eeuw ging economische groei in toenemende mate gepaard met een vergroting van de schaal van de productie, alsmede een verschuiving van het economisch zwaartepunt in de richting van energie-intensieve vormen van productie. Aan het eind van de jaren zestig leken de grenzen van de groei binnen dit paradigma echter in zicht te komen. Aangezien Nederland één van de succesvolste 'volgers' van het model van de tweede industriële revolutie is geweest, mag het geen verwondering wekken dat deze economie ook relatief zware klappen te verduren kreeg op het moment dat de groeiomogelijkheden binnen dit systeem uitgeput leken te raken.

Hierbij moet in eerste instantie worden gewezen op het grootschalige karakter van het Nederlandse bedrijfsleven.²⁹⁾ In 1973 maakte het totaal aan activa van de honderd grootste ondernemingen in Nederland 88 procent van het bruto nationaal product (bnp) uit (tegen 18 procent in Groot-Brittannië en 30 procent in de Verenigde Staten). Terwijl dit percentage in beide laatstgenoemde landen na 1973 een milde groei bleef vertonen, vond in Nederland een relatieve daling van het belang van deze grootste ondernemingen plaats. Het aandeel van de eerder genoemde activa in het bnp daalde tot een niveau van 77 procent in 1990.

Deze cijfers illustreren duidelijk dat het proces van *downsizing* in Nederland hard is aangekomen. Deze inkrimping van de grote bedrijven heeft ongetwijfeld een ongunstig effect gehad op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit voor de economie als geheel. Aangezien 47 procent van alle bedrijfsmatige R&D-inspanningen wordt verricht door de vijf grootste multinationale bedrijven, kan worden geconcludeerd dat de afname van de investeringen in onderzoek en ontwikkeling vanaf het einde van de jaren tachtig in belangrijke mate door deze bedrijven wordt veroorzaakt.³⁰⁾

Niet alleen voor wat betreft de grootschaligheid van de bedrijfsvoering was de Nederlandse economie een exponent van de tweede industriële revolutie, ook voor wat betreft de energie-intensiteit van de productie gold Nederland als één van de belangrijkste vertegenwoordigers van dit technologisch-economisch paradigma. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de oliecrises van 1973 en 1979 – met de bijbehorende prijsstijgingen van fossiele brandstoffen – de economische groei van Nederland ingrijpend hebben beïnvloed. De hoge energieprijzen hadden gezien de grote aardgasexporten weliswaar een gunstig effect op de betalingsbalans, maar leidden in de eerste helft van de jaren tachtig tot een aanzienlijke terugval van de economische groei in de meest energie-intensieve bedrijfstakken.

De productiviteitsontwikkeling van de economie wordt uiteraard niet alleen bepaald door de herstructurering die in de relatief grootschalige en energie-intensieve bedrijfstakken plaatsvindt, en waarvan een dempend effect op de groei is uitgegaan. Het is daarnaast van groot belang om na te gaan hoe het staat met de ontwikkeling van 'nieuwe technologieën'. Op dit vlak behoort Nederland nog altijd niet tot de koplopers. Vooral gedurende de laatste vijf jaar is Nederland voor wat betreft de ontwikkeling van de kennisinfrastructuur door een fors aantal landen voorbijgestreefd, waardoor het gevaar bestaat dat Nederland zich op een gegeven qua relatieve productiviteit minder sterk zal ontwikkelen.³¹⁾ De toekomstige productiviteitsontwikkelingen hangen vooral af van de vraag in hoeverre de *downsizing* van het bedrijfsleven die vanaf de jaren zeventig is ingezet, zijn voltooiing nadert en in welke mate Nederland in staat is om bij de ontwikkeling van het nieuwe, informatie-technologische systeem een plaats bij de kopgroep in te nemen.

Zoals mocht worden verwacht, wist Nederland na 1973 zijn aandeel in de wereldhandel niet langer te vergroten. Tussen 1973 en 1993 daalt het marktaandeel van Nederland van 4,2 procent tot 3,3 procent. Opvallend genoeg bleef dit percentage tussen 1973 en 1979 stabiel. In het licht van de Nederlandse loonexplosie in deze jaren en de stijging van de koers van de gulden ten opzichte van de Duitse mark van dertig tot veertig procent in de jaren 1971-1979, zou een daling van de concurrentiekracht in de lijn der verwachting hebben gelegen. Ook hier blijkt de ontwikkeling van de relatieve productiviteit weer de belangrijkste determinant van de concurrentiekracht te zijn geweest. Zowel ten opzichte van het gemiddelde Europese als het Amerikaanse productiviteitspeil blijkt Nederland in de jaren 1973-1979 nog terrein te hebben gewonnen.

Na 1979 trad er evenwel een sterke relatieve daling van de export op. In de periode 1979-1984 daalde het Nederlandse aandeel in de wereldhandel tot een niveau van 3,5 procent. De in 1979 ingezette loonmatiging bood duidelijk (nog) geen soelaas. Nederland had daarnaast te lijden onder een steeds hardere

gulden, waardoor de export naar met name het Dollarblok steeds meer onder druk kwam te staan. Voorts kwam Nederland met haar energie-intensieve economische structuur in de problemen als gevolg van de tweede oliecrisis. De op zich vrij sterke ontwikkeling van de relatieve productiviteit in Nederland kon deze terugval in de concurrentiekracht niet verhelen.

In de jaren 1984–1987 kan een opleving van de Nederlandse export worden geconstateerd. De bijdrage van Nederland aan de wereldhandel steeg in deze jaren van 3,5 procent tot 3,8 procent en kan worden toegeschreven aan de loonmatiging en een lichte verbetering van de relatieve productiviteit. Deze expansie was echter van korte duur. In de laatste jaren is er wederom een sterke achteruitgang van de concurrentiekracht van de Nederlandse economie opgetreden. Evenals in de periode na de Tweede Wereldoorlog, gaat ook nu loonmatiging gepaard met een afname van de relatieve productiviteit en een daling van het Nederlandse aandeel in de wereldhandel.

> **Conclusie**

In deze bijdrage is de economische groei van Nederland in de negentiende en de twintigste eeuw geanalyseerd met behulp van het begrip concurrentiekracht. Aangetoond is dat de concurrentiekracht van het Nederlands bedrijfsleven – in termen van het vermogen om het aandeel in de wereldhandel te vergroten – primair afhankelijk is van de staat van technologische ontwikkeling en het hieruit voortvloeiende productiviteitsniveau.

Een historische analyse van de technologische diffusie laat zien dat dit proces in Nederland niet altijd even makkelijk en succesvol is verlopen. In het geval van de eerste industriële revolutie is de technologische diffusie in Nederland belemmerd door het onvolgroeide karakter van de binnenlandse markt. Hierdoor was de schaal van de bedrijfsvoering zeer beperkt, waardoor mechanisatie lange tijd niet rendabel was. Dit technologisch onvermogen hing samen met het economische succes uit eerdere perioden. In de handelskapitalistische structuur van de Gouden Eeuw vond de economische groei vooral op de exportmarkten plaats, terwijl de binnenlandse markt relatief onderontwikkeld bleef. Nederland leed in deze periode duidelijk onder de Wet van de remmende voor­sprong.

In de loop van de negentiende eeuw volgde een moeizaam proces van economische herstructurering, waarbij de binnenlandse markt langzaam maar zeker tot wasdom kwam en de schaalbeperkingen voor verdere mechanisatie werden weggenomen. Rond 1890 was dit proces zo ver gevorderd dat Nederland goed in staat was om aan te haken bij de technologische ontwikkelingen in het kader

van de tweede industriële revolutie. De sterke productiviteitsgroei en de krachtige ontwikkeling van de Nederlandse multinationals in de periode 1890-1973 illustreren deze succesvolle ontwikkeling.

Na 1973 bevond de Nederlandse economie zich in zekere zin in de positie waarin zij aan het begin van de negentiende eeuw had verkeerd. Ook nu had Nederland weer te maken met de Wet van de remmende voorsprong. Want zo sterk als Nederland had geprofiteerd van de technologische ontwikkelingen van de tweede industriële revolutie, zo hard kwam de *productivity slowdown* na 1973 aan. De Nederlandse economie heeft vooral na 1987 te maken met een moeizaam proces van economische herstructurering.

Met de groei van een nieuw technologisch systeem, dat gekenmerkt wordt door meer kleinschalige ondernemingen die gebruik maken van informatie- en communicatietechnologieën, is het vooralsnog niet al te best gesteld.³²⁾ Nederland behoort op dit gebied niet tot de koplopers. Vooral de diffusie van nieuwe (computer) technologieën in de dienstensector laat veel te wensen over. Dit feit mag tot enige bezorgdheid stemmen, zeker aangezien de economische groei van Nederland in sterke mate door het tempo van technologische diffusie wordt bepaald.

Hoewel de technologische ontwikkeling op de middellange termijn de belangrijkste determinant van de concurrentiekracht is, zijn uiteraard ook de wisselkoers en de loonkosten per eenheid product van belang. Deze variabelen kunnen de veranderingen van de concurrentiekracht versnellen of vertragen, zij het binnen de door het technologisch systeem gestelde grenzen. Het monetaire beleid blijkt alleen in de jaren dertig een beslissende invloed op de concurrentiekracht van de economie te hebben gehad, hoewel ook voor de laatste jaren kan worden geconstateerd dat met name de handel met de niet-EU-landen traag groeit. Deze ontwikkeling kan in belangrijke mate worden toegeschreven aan de hardheid van de gulden.³³⁾

De invloed van loonontwikkeling op de concurrentiekracht is een verhaal apart. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, neemt het Nederlandse aandeel in de wereldhandel juist toe op momenten dat de lonen sterk stijgen (bijvoorbeeld in de jaren twintig en zestig van deze eeuw). Het is goed denkbaar dat lage lonen leiden tot een innovatieluiheid bij ondernemers, waardoor de arbeidsproductiviteit laag blijft. Op de langere termijn zal dit leiden tot een verlies aan concurrentiekracht. Deze samenhang wordt ook geconstateerd door De Jong.³⁴⁾ Hij toont aan dat er een positieve samenhang bestaat tussen de relatieve loonkosten (vergeleken met de kapitaalkosten) en de arbeidsproductiviteit.

Ook al kan loonmatiging op de korte termijn leiden tot meer werkgelegenheid en moet een situatie worden voorkomen waarin de loonkosten gedurende lange tijd structureel harder stijgen dan de productiviteit, op de langere

termijn is het kunstmatig laag houden van de lonen geen verstandige strategie. Een dergelijk beleid kan immers leiden tot een trage ontwikkeling en diffusie van nieuwe technologieën en zal uiteindelijk leiden tot een verslechtering van de concurrentiekracht.

> Noten

- 1) Met dank aan Edwin Horlings en Herman de Jong voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk.
- 2) Maddison, *Dynamic forces*.
- 3) Van Zanden, 'Economische groei'; Horlings & Smits, 'Private consumer expenditure'.
- 4) De Jonge, *De industrialisatie*.
- 5) Van Zanden, *Een klein land*.
- 6) Van Ark en De Jong, 'Accounting for growth'.
- 7) Voor de periode 1700-1870 is het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking de maatstaf voor de arbeidsproductiviteit. Voor de twintigste eeuw is de productiviteit nauwkeuriger berekend, namelijk als het bruto binnenlands product per gewerkt uur. Het Europese cijfer is voor de twintigste eeuw bepaald als het ongewogen gemiddelde van de waarden voor België, Denemarken, Duitsland, Finland, Groot-Brittannië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Zweden en Zwitserland. Voor de negentiende eeuw zijn de berekeningen gebaseerd op dezelfde groep landen, met uitzondering van Finland, Oostenrijk en Zwitserland.
- 8) Zie Freeman & Soete, *The economics*.
- 9) Met dank aan Edwin Horlings die zo vriendelijk was me zijn database van de wereldhandel beschikbaar te stellen.
- 10) Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Smits, *Paradise lost*.
- 11) Zie ook: Lintsen et al., *Geschiedenis van de techniek*, 198.
- 12) Horlings & Smits, 'The quality of life'.
- 13) Horlings & Smits, 'Private consumer expenditure'.
- 14) De Jonge, *De industrialisatie*.
- 15) De analyse van de ontwikkeling van de multinationals is ontleend aan: Van Zanden, *Een klein land*, hoofdstuk 3.
- 16) De Jong, *De Nederlandse industrie*, 264-266.
- 17) *Ibidem*, 232-237.
- 18) Het westerse cijfer is een ongewogen gemiddelde van België, Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Denemarken en de Verenigde Staten. Van Zanden, *Een klein land*, 37.
- 19) Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling*.
- 20) Van Zanden, *De dans*.
- 21) Maddison, *Dynamic forces*.
- 22) Klemann, 'De Nederlandse economie'.
- 23) Groote et al., 'A standardised time series'.
- 24) De Jong, *De Nederlandse industrie*, 291-300. Hij toont aan dat zich juist in de periode 1941-1951 een permanente daling van de loonkosten voordeed en dat de 'geleide loonpolitiek' in de jaren vijftig slechts tot een consolidatie van het relatief lage loonniveau in Nederland leidde.
- 25) Smits, 'Economische groei en de aantasting'.
- 26) Van Zanden, *Een klein land*, 201-208.
- 27) Zie bijvoorbeeld Maddison, *Dynamic forces*.
- 28) Van Zanden, *Een klein land*, 214.
- 29) *Ibidem*, 59.

- ³⁰⁾ CBS, *Kennis en economie 1996*, 40. Het CBS stelt evenwel dat deze daling niet noodzakelijkerwijze negatief hoeft te worden beoordeeld. De noodzaak tot kostenbesparing kan immers hebben geleid tot efficiëntieverbeteringen op het vlak van *research and development*. Zie ook: Gerbrands et al., *Onderzoek naar technologie*, Minne et al., *Immateriële investeringen en SER, Kennis en economie*.
- ³¹⁾ CBS, *Kennis en economie*, 161. In de *Toets* wordt aangegeven dat Nederland internationaal goed scoort voor wat betreft R&D-investeringen in de publieke sector en op het gebied van wetenschappelijke publicaties, maar dat de zogenaamde *high-tech* R&D alsmede de investeringen in R&D van bedrijven sterk bij het buitenland achterblijven.
- ³²⁾ Van Ark & De Haan, 'The Delta-Model'.
- ³³⁾ De effectieve koers van de gulden ten opzichte van de concurrententen vertoont de laatste jaren een behoorlijke stijging. Deze trend zal zich de komende tijd zeker voortzetten, gezien de lage noteringen van de dollar, het pond sterling, de yen en andere aziatische valuta. Het Centraal Plan Bureau meent dat de gulden in 1999 een effectieve waardevermeerdering van 2 procent zal doormaken. Zie CPB, *Macro Economische Verkenning*, 42.
- ³⁴⁾ De Jong, *De Nederlandse industrie*, 161-165. Een soortgelijke analyse kan worden aangetroffen bij Kleinknecht, 'Potverteren'. Hij betoogt dat de relatief lage prijs van arbeid leidt tot een relatief laag niveau van procesinnovaties en een afkalving van de Nederlandse concurrentiekracht in termen van het marktaandeel in de wereldhandel.

> ***CBS-publicaties***

- Kennis en economie 1996*. CBS (Voorburg/Heerlen 1996).
- Bakker, G.P. den, Th.A. Huitker & C.A. van Bochove, *Macro-economische ontwikkelingen, 1921-1939 en 1969-1985. Een vergelijking op basis van herziene gegevens voor het Interbellum*. CBS ('s-Gravenhage 1987).

> ***Literatuur***

- Albers, R.M., *Machinery investment and economic growth: the dynamics of dutch development 1800-1913* (Groningen 1998).
- Ark, B. van & H. de Jong, 'Accounting for economic growth in the Netherlands since 1913', *Economic and social history in the Netherlands 7* (1996), 199-242.
- Ark, B. van, & J. de Haan, 'The Delta-Model revisited: recent trends in the structural performance of the Dutch economy'. Research Memorandum GD-38. Groningen Growth and Development Centre (Groningen 1997).
- Bloemen, E.S.A., *Scientific management in Nederland 1900-1930* (Amsterdam 1988).
- Burger, A., & J.P. Smits, 'A benchmark comparison of service productivity between Europe and the United States for 1910', *Economic and social history in the Netherlands 7* (1996), 133-160.
- Davids, K., 'Shifts of technological leadership in early modern Europe', K. Davids & J. Lucassen (red.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995), 338-366.
- Direction of trade statistics. Yearbook 1997*. IMF (Washington 1997).
- Freeman, Ch., & L. Soete, *The economics of industrial innovation* (Londen/Washington 1997).
- Economie en milieu: op zoek naar duurzaamheid*. CPB ('s-Gravenhage 1996).
- Gerbrands, P.W.L., Th.J.A. Roeland, H.P. van Dalen & J. van Sinderen, *Onderzoek naar technologie en economie: over witte vlekken en zwarte dozen* (Rotterdam 1996).

- Griffiths, R.T., 'The role of taxation in wage formulation in the Dutch economy in the first half of the nineteenth century', *Ondernemende geschiedenis. Tweëntwintig opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel* ('s-Gravenhage 1977), 260-271.
- Groote, P., *Infrastructure and Dutch economic development. A new long-run data set for the Netherlands, 1800-1913* (Utrecht/Groningen 1996).
- Groote, P., R.M. Albers & H.J. de Jong, 'A standardised time series of the stock of fixed capital in the Netherlands, 1900-1995', *Research Memorandum GD-25*. Groningen Growth and Development Centre (Groningen 1996).
- Horlings, E., *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy* (Amsterdam 1995).
- Horlings, E., & J.P. Smits, 'Private consumer expenditure in the Netherlands, 1800-1913', *Economic and social history in the Netherlands 7* (1996).
- Horlings, E. & J.P. Smits, 'A comparison of the patterns of growth and structural change in the Netherlands and Belgium, 1800-1913', *Jahresbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1997) nr. 2, 83-106.
- Horlings, E., & J.P. Smits, 'The quality of life in the Netherlands 1800-1913. Experiments in measurement and aggregation', John Komlos & Joerg Baten (eds.), *The biological standard of living in comparative perspective. Volume 2: Europe* (Stuttgart 1998).
- Jansen, M., *De industriële productie in Nederland 1800-1850* (Amsterdam 1999).
- Jong, H.J. de, *De Nederlandse industrie, 1913-1965. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken* (Amsterdam 1999).
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968).
- Keesing, F.A.G., *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidsbeleid, 1918-1939* (Nijmegen 1978).
- Kennis en economie*. Rapport van de Commissie van Economische Deskundigen over kennis en economie. SER ('s-Gravenhage 1995).
- Kleinknecht, A., 'Potverteren met loonmatiging en flexibilisering', *ESB* 81 (1996), 622.
- Klemann, H.A.M., 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift voor geschiedenis* 110 (1997), 3-40.
- Knibbe, M., *Agriculture in the Netherlands, 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993).
- Lindblad, J. Th. en J.L. van Zanden, 'De buitenlandse handel van Nederland, 1872-1913', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 52 (1989), 231-269.
- Lintsen, H.W., M.S.C. Bakker, E. Homburg, D. van Lente, J.W. Schot & G.P.J. Verbong, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890*. Deel 1. (Zutphen 1992).
- Macro-Economische Verkenning 1999*. CPB ('s-Gravenhage 1998).
- Maddison, A., *Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view* (Oxford/New York 1991).
- Maddison, A., *Monitoring the world economy*. OECD (Parijs 1995).
- Minne, B., V.P.C.F. Herzberg & J. Reijnders, *Immateriële investeringen in Nederland: een internationale positiebepaling*. CBS/CPB ('s-Gravenhage 1995).
- Mitchell, B.R., *European historical statistics, 1750-1970* (Londen 1975).
- Smits, J.P., 'The size and structure of the Dutch service sector in international perspective, 1850-1914', *Economic and social history in the Netherlands II* (1990), 81-98.
- Smits, J.P., *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913. De bijdrage van handel en transport aan het proces van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Smits, J.P. E. Horlings & J.L. van Zanden, *The measurement of gross national product and its components. The Netherlands 1800-1913*. N.W. Posthumus Centrum/Universiteit Utrecht (Utrecht 1997).
- Smits, J.P., *Paradise lost and regained. Technological change and industrial growth in the Netherlands during the nineteenth century*. Onderzoeksverslag (Groningen 1998).
- Svensnilson, I., *Growth and stagnation in the European economy* (Geneve 1954).

- Toets op het concurrentievermogen*. Achtergrondrapport. Ministerie van Economische Zaken ('s-Gravenhage 1995).
- Vermaas, A., 'Real industrial wages in the Netherlands, 1850–1913', P. Scholliers & V. Zamagni, (ed.), *Labour's reward* (Aldershot 1995), 138-150.
- Voort, R.H. van der, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland, 1850–1913* (Amsterdam 1994).
- Vries, J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500–1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, Joh. De, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden 1968).
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800–1914* (Utrecht 1985).
- Zanden, J.L. van, *De dans om de gouden standaard. Economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam 1988).
- Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1606–1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987), 562-609.
- Zanden, J.L. van, 'Geleide loonpolitiek en de internationale concurrentiepositie van Nederland, 1948–1962', *Maandschrift economie* 52 (1988), 464-477.
- Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350–1850* (Bergen 1991).
- Zanden, J.L. van, 'The Dutch economy in the very long run. Growth in production, energy consumption and capital in Holland (1500–1805) and the Netherlands (1805–1910)', A. Szirmai, B. van Ark & D. Pilat, *Explaining economic growth. Essays in honour of Angus Maddison* (Amsterdam 1993), 267-283.
- Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914–1995* (Utrecht 1997).

the 1990s, the number of people in the world who are living in poverty has increased from 1.2 billion to 1.6 billion. The number of people who are living in extreme poverty has increased from 600 million to 800 million.

There are a number of reasons why the number of people in poverty has increased. One reason is that the world population has increased. The world population is now over 6 billion, and it is expected to reach 9 billion by the year 2050.

Another reason is that the world economy has not grown fast enough. The world economy has grown at an average rate of 3% per year since 1980. This is not enough to keep up with the growth of the world population.

A third reason is that the world has become more unequal. The rich countries have become richer, but the poor countries have become poorer. The gap between the rich and the poor has widened.

There are a number of things that can be done to reduce poverty. One thing is to increase the world economy. This can be done by increasing trade and investment between countries.

Another thing is to improve the education and health care of the poor. This can help them to become more productive and to live longer lives.

A third thing is to reduce the inequality between the rich and the poor. This can be done by increasing taxes on the rich and by providing social services for the poor.

There are many other things that can be done to reduce poverty. The important thing is to take action now. If we do not, the number of people in poverty will continue to increase.

The world is a beautiful place, but it is also a place where many people are suffering. We can make a difference. We can help to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all join together to help the poor. Let us all work to create a world where everyone has a chance to live a better life.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Let us all work to reduce poverty and to create a better world for everyone.

Landbouwproductie en -productiviteit, 1807-1997

MERIJN KNIBBE

Tussen 1810 en 2000 is de toegevoegde waarde van de Nederlandse landbouw vervijftigvoudigd.¹⁾ Tegelijkertijd wordt deze productie voortgebracht door minder mensen dan rond 1810. De arbeidsproductiviteit is daarmee nog meer gestegen dan de productie en bedraagt nu het drieënveertigvoudige van het niveau rond 1810 (tabel 1). Dit lijken onwaarschijnlijke getallen. Maar ook wanneer men naar afzonderlijke activiteiten kijkt dan ziet men vergelijkbare ontwikkelingen. Taken als dorsen, drenken en voeren van het vee, wieden en verzorgen van de paarden zijn volledig of vrijwel volledig verdwenen. Bij activiteiten als maaien, oogsten van aardappelen en suikerbieten en de hooibouw verricht één persoon tegenwoordig een prestatie waar vroeger tientallen mensen voor nodig waren.

Opvallend is dat de productiviteit al voor de introductie van moderne hulpmiddelen als kunstmest, herbiciden en pesticiden en voor de introductie van de trekker, maaidorser, melktank en melkmachine in de landbouw aanzienlijk toenam. De vraag is hoe dit mogelijk was. In het onderstaande zal een globale schets van de bovengenoemde productiviteitsontwikkeling worden gegeven.

> *Tot 1880*

In de periode tot 1880 kwam slechts weinig extra land beschikbaar, zodat de productie opgevoerd moest worden door het gebruik van land te intensiveren of door te specialiseren in productieve sectoren. Vaak wordt ervan uitgegaan dat in de pre-industriële periode een intensievere landbewerking gepaard ging met een dalende arbeidsproductiviteit. In het Nederlandse geval zou dat nog sterker het geval moeten zijn geweest omdat gedurende deze periode ook de ratio tussen de hoeveelheid menselijke arbeid en de veestapel verslechterde.

Tabel 1.

Productie en arbeidsproductiviteit van de Nederlandse landbouw (1910=100).

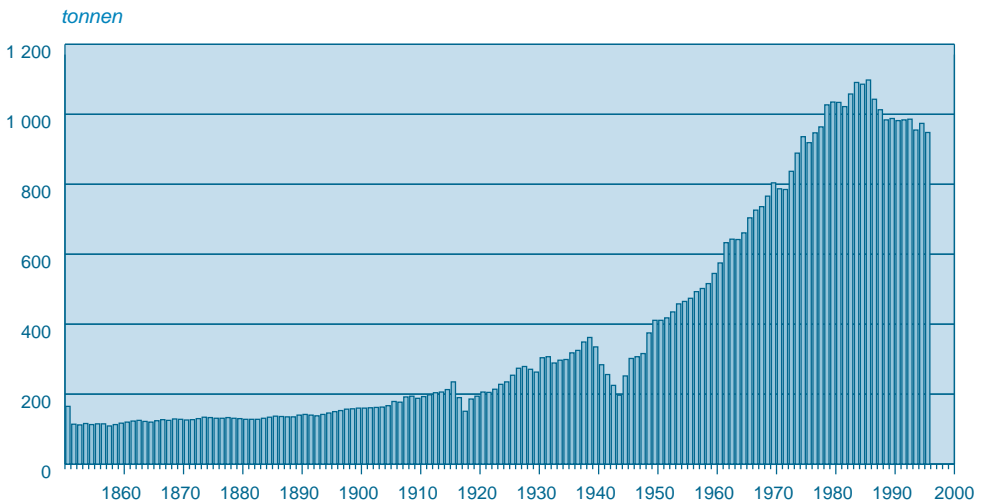
	Productie	Arbeid	Arbeidsproductiviteit
1810	34	54	63
1850	51	73	70
1881	71	87	78
1910	100	100	100
1938	170	101	168
1970	318	49	649
1996	837	31	2 700
Groeivoeten			
1810–1850	1,0	0,7	0,2
1850–1880	1,1	0,6	0,5
1881–1910	1,2	0,5	0,7
1910–1938	2,0	0,0	1,9
1938–1970	2,0	-2,3	4,3
1970–1996	3,5	-1,8	5,6

Bronnen: Smits et al., *The measurement*; Knibbe, *Agriculture*; Rutten, *Productivity growth*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

Toch lijkt de productiviteit niet gedaald te zijn. Het groeipercentage van de productiviteit is tot 1850 uitermate bescheiden; het valt feitelijk binnen de meetfout, maar het wijst in ieder geval niet op een daling van de productiviteit.²⁾ Dit is opvallend, omdat de groei van de productie gepaard ging met een sterke intensivering van het gebruik van arbeid terwijl er nog geen spectaculaire technische verbeteringen plaats vonden. Pas na het midden van de eeuw werd men, bij het streven de productie op te voeren, geholpen door stoomgemalen, de groei van het spoorwegennet en een verbetering van het systeem van waterwegen. De meest opvallende vernieuwing tot ongeveer 1850 is wellicht de groei van het aardappelareaal geweest.

Na 1850 versnelt de groei. Een mogelijke oorzaak hiervan is, naast de uitstralingseffecten van de verbetering van de infrastructuur, specialisering. Wanneer de groei met name plaats vindt in sectoren met een relatief hoge productiviteit dan neemt uiteraard ook de gemiddelde productiviteit toe. Na 1845 is inderdaad sprake van een specialisering richting veeteelt, nadat het Verenigd Koninkrijk een aantal beschermende maatregelen had afgeschaft en er een zeer snelle groei optrad van de uitvoer van levend vee en boter naar Groot-Brittannië (grafiek 1). Het is echter niet eenvoudig om aan te tonen dat de veeteelt gemiddeld pro-

1. Beschikbare stikstof.

Bronnen: Smits et al., *The measurement*; Knibbe, *Agriculture*; Rutten, *Productivity growth*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

ductiever was dan de akkerbouw, zeker niet wat betreft de extra productie die gerealiseerd werd. Overigens is de daling van het aandeel van de akkerbouwproductie op de lange termijn ten dele veroorzaakt door het simpele feit dat akkerbouwproductie meer dan veeteeltproductie grondgebonden is, en de hoeveelheid grond in Nederland beperkt is. Op de lange termijn was het veel eenvoudiger de veestapel te verveelvoudigen dan de hoeveelheid grond te doen toenemen. De afgelopen decennia daalt de hoeveelheid cultuurgrond in Nederland zelfs, terwijl een steeds kleiner gedeelte hiervan wordt gebruikt voor akkerbouwproductie (exclusief snijmais). Ook hebben de akkerbouwprijzen zich op de lange termijn minder gunstig ontwikkeld dan de prijzen voor veeteelt- en tuinbouwproducten.

> **1880–1910**

Na 1880 bleef de productie doorgroeien, terwijl er een duidelijke versnelling van de groei van de arbeidsproductiviteit valt waar te nemen. Voornaamste motor achter de groei van de productie en de productiviteit was de toename van de veestapel. Goedkoop graan en goedkope maïs uit de Verenigde Staten en later ook uit Argentinië en India maakte het voor boeren op onder andere de zand-

gronden mogelijk een extra varken te houden. Vrijwel direct na de prijsval van granen rond 1880 begint de varkensstapel sterk te groeien. Deze varkens vonden op de Engelse markt grif aftrek, maar ook in Nederland steeg de per capita vleesconsumptie – die na 1835 fors gedaald was – weer boven het niveau van het begin van de negentiende eeuw uit. Na het begin van de jaren negentig steeg ook de beschikbaarheid van goedkoop krachtvoer voor het rundvee – in de vorm van oliezaadkoeken uit het Baltische gebied – wat, tezamen met de opkomst van de fabrieksmatige zuivelfabricage, leidde tot een uitbreiding van de rundveestapel. Vanaf het eind van de jaren negentig werd dit gevolgd door een snelle uitbreiding van de pluimveeteelt, die mogelijk was door de beschikbaarheid van goedkope voertarwe, door de grote vraag naar eieren in Duitsland, door de efficiënte manier waarop, via veilingen, de productie aan Duitse marktpartijen kon worden verkocht, en door de tijd die op de kleine boerenbedrijven voor de boerin was vrijgekomen door onder meer het afstoten van de boterfabricage en de introductie van het prikkeldraad. De stijging van de veestapel leidde tot een toenemend aantal dieren per arbeidskracht en daarmee, in combinatie met onder ander de bovengenoemde arbeidsbesparende innovaties, tot een stijging van de productiviteit.

Tegelijkertijd nam de beschikbare hoeveelheid mest snel toe, waardoor het wellicht grootste knelpunt van het traditionele bedrijf gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, de beschikbaarheid van mest, werd opgelost. In Europa werd met name na ongeveer 1840 op de bedrijven een toenemend deel van de tijd en de kosten besteed aan het aankopen, vervoeren, bewerken en verspreiden van allerlei meststoffen. Hierdoor slaagde men er in de opbrengsten per hectare fors te verhogen, waardoor de sterk groeiende bevolking gevoed kon worden. Wel werd de mestvoorziening daarmee in toenemende mate een molensteen rond de nek van de boeren, zeker wanneer ze in een gebied woonden waar, door industrialisering, het loonpeil steeg. Althans in Nederland maakte de invoer van grote hoeveelheden voer en de daarmee gepaard gaande uitbreiding van de veestapel het mestprobleem minder acuut na 1880, hoewel ook in het begin van de twintigste eeuw soms de helft van de bedrijfsuitgaven aan meststoffen werd besteed.

Tussen 1880 en 1910 nam niet alleen de beschikbaarheid van natuurlijke mest toe, ook vond een sterke daling van de prijs van kunstmest plaats, met name van fosfor- en kalihoudende meststoffen. Dit leidde tot een snelle groei van het gebruik en, zeker op lokaal niveau, snelle en dramatische veranderingen in het landbouwbedrijf. Kunstmest werd niet enkel gebruikt als methode om het bovengenoemde mestknelpunt op te lossen. Ook diende het als substituut voor allerlei andere soorten van mest, zoals terpaarde, havenslijk, stadsbeer, lompen enzovoort. De bewerking en verspreiding van deze mest vroeg

uitermate veel arbeid. De komst van de kunstmest maakte het mogelijk op deze arbeid te besparen. In Drenthe betekende dat bijvoorbeeld dat het steken en naar de schaapskooi transporteren van heideplaggen, het hoeden van de heideschape, het uitmesten van de schaapskooi, het transporteren van de schapenmest van de stal naar het akkerland en het verspreiden van deze mest kon verdwijnen en werd vervangen door het simpele uitstrooien van kunstmest. Drenthe werd al vroeg een van de provincies met het hoogste kunstmestgebruik per hectare. Consequentie hiervan was de snelle verdwijning van het vooral voor de mestproductie gehouden heideschaap tussen 1900 en 1910. Een vergelijkbare ontwikkeling vond in de Veenkoloniën plaats met het rundvee. Toch leverde, tot de jaren twintig van de huidige eeuw, de toename van de natuurlijke mest een belangrijker bijdrage aan de groei van de beschikbaarheid van plantenvoedende mineralen dan de toename van de kunstmest.³⁾ Pas na deze tijd gaan de opbrengsten per hectare uit de pas lopen met de groei van de veestapel.

› **1910–1950**

Na 1910 versnelde de groei van de arbeidsproductiviteit. De Eerste Wereldoorlog veroorzaakte problemen met de beschikbaarheid van voedermiddelen en andere grondstoffen. Aan de andere kant profiteerde de landbouw enorm van de oorlogsvraag vanuit de buurlanden, met name Duitsland. Na de oorlog was de landbouw in België en Duitsland door de materiële schade en vooral ook de sociale ontredde niet in staat adequaat in de toenemende vraag te voorzien. Dat gaf de Nederlandse landbouw de mogelijkheid om in de ontstane gaten te springen. Bereikte de landbouwproductie in ons land al in 1920 weer het vooroorlogse peil, in België gebeurde dit pas in 1930. In de tussentijd was de landbouwproductiviteit, die rond 1910 op of iets onder het Belgische niveau lag, daar fors bovengestegen. In toenemende mate profiteerden boeren daarbij van voorlichting, onderwijs en onderzoek. Efficiënt gebruik van kunstmest was afhankelijk van nauwkeurige informatie over het gehalte van de grond aan voedingsstoffen en gehalten van de aangekochte kunstmest aan plantenvoedende bestanddelen, en van kennis over wat wanneer moest worden gestrooid. Via de landbouwproefstations kon men snel en goedkoop de gehalten laten bepalen, terwijl er via proefveldonderzoek werd nagegaan welke kunstmestgiften voor welke variëteit het gunstigst waren. Deze laatste informatie werd dan, via excursies naar de velden, lezingen, de afzetorganisaties en artikelen in allerlei bladen onder de landbouwbevolking bekend gemaakt. Na honderd jaar onderzoek worden er overigens nog steeds, bijvoorbeeld wat betreft

de timing van de stikstofgift voor het grasland, af en toe tamelijk drastische herzieningen van de aanbevelingen doorgevoerd.

Tabel 2.

Aantallen van enkele landbouwmachines.

	1881	1903	1940
	x 1 000		
Rijenzaaimachines	1,7	4,9	16,4
Kunstmeststrooiers		0,4	10,7
Graanmaaiers	0,2	0,5	9,8
Grasmaaiers	1,1	2,2	71,4
Hooibouwmachines	4,4	9,3	76,1
Paardendorsmachines	4,8	12,9	
Mechanische dorsmachines	0,1	0,3	36
Trekkers			4,4

Bronnen: *Verslag over de landbouw*, 1881; *Jaarcijfers*, 1903; Groeneveld, *Veranderend Nederland*.

Het ligt voor de hand om bij een productiviteitsgroei zoals deze na 1910 optrad aan mechanisatie te denken. Het is moeilijk om hier een goed overzicht van te geven. Enkele cijfers over de mechanisatie zijn in tabel 2 bij elkaar gebracht. Als nieuwe machine lijkt, tot de eeuwwisseling, alleen de paardendorsmachine serieus opgang gemaakt te hebben. Enkel op grote bedrijven in Groningen en Zeeland werd regelmatig van stoomdorsmachines gebruik gemaakt. Na de eeuwwisseling heeft het aanschaffen van machines zich op de weidebouw geconcentreerd. Het is echter goed mogelijk dat minder zichtbare innovaties een grotere rol hebben gespeeld dan deze machines. Voor de jaren na 1920 valt te denken aan wielen met kogellagers en luchtbanden voor boerenwagens, het gebruik van electromotoren op kaasboerderijen of de aanleg van waterleiding. Dit laatste maakte het mogelijk het arbeidsintensieve drenken van het vee te mechaniseren. Ook het al eerder genoemde prikkeldraad heeft een sterk arbeidsbesparend effect gehad: op de zandgronden hoefden de koeien niet meer te worden gehoed.

In ieder geval valt op dat de machines die door tijdgenoten de moeite van het tellen waard werden geacht vrijwel allemaal waren aangewezen op paardenkracht, een proces dat wellicht bespoedigd werd door de gedaalde prijzen van voer en de gestegen lonen. Het dorsen was vermoedelijk de enige activiteit waarbij op enige schaal van een mechanische krachtbron gebruik werd gemaakt. Trekkers maakten pas in de jaren dertig opgang. Maar zelfs aan het eind van

de jaren dertig was het totale aantal trekkers, vergeleken met het aantal landbouwbedrijven, nog zeer klein.

Het belang van het paard bij deze eerste fase van mechanisatie maakt het mogelijk een omvattender statistiek van de mechanisatie samen te stellen dan blijkt uit tabel 2. Indien sprake is geweest van een duidelijke mechanisering op basis van paardenmachines dan moet er sprake zijn geweest van een stijgende paard/landratio zowel als van een stijgende paard/arbeidratio (tabel 3).

Tabel 3.

Paarden en paardenkracht in de landbouw.

	Aantal paarden	Hectare per paard	Paarden per arbeidskracht
1851	252	7,6	0,52
1890	292	6,9	0,48
1910	327	6,6	0,48
1921	364	6,0	0,52
1930	299	7,5	0,42
1950	256	9,6	0,37

Bron: Knibbe, *Agriculture*.

Tot 1921 was er per hectare inderdaad sprake van een intensiever paardengebruik. De paard/arbeidratio bleef daarentegen opmerkelijk stabiel op ongeveer 0,5. Na 1921 vindt een verrassende ontwikkeling plaats. Ondanks de groei van het aantal paardenmachines en de sterke toename van de productie daalt het aantal paarden! Tot 1930 kan deze afname niet verklaard worden door een groei van het aantal trekkers en andere mechanische krachtbronnen binnen de landbouw. Vermoedelijk hebben boeren in deze periode een deel van de transportfunctie van het landbouwbedrijf afgestoten aan vrachtwagen- en bakfietsenrijders. Vooral na 1925 steeg het aantal vrachtwagens in Nederland sprongsgewijs.

Dit maakte het mogelijk sterk op voer-, verzorgings- en uitvoeringskosten te besparen, een soort externe mechanisering en specialisering vergelijkbaar met het afstoten van de zuivelproductie in de periode 1880–1910.

Tijdens de crisis van de jaren dertig kwamen, door de zeer langdurige en sterke prijsdaling, de inkomens in de landbouw sterk onder druk te staan. Dit was reden voor de overheid om voor het eerst direct in te grijpen in de productie. Er werd een systeem opgebouwd dat bestond uit bescherming van de binnenlandse markt, productiebeheersing en heffingen op de prijs van voedsel. Die heffingen

dienden om, via prijssteun, het controleapparaat te financieren en de inkomens van de boeren aan te vullen. Bakkers en margarineproducenten werden verplicht om een – steeds toenemende – hoeveelheid Nederlandse tarwe respectievelijk boter in hun producten te verwerken. Paradoxaal genoeg leidde dit ertoe dat de tarweproductie in ons land sterk steeg, terwijl er nog nooit zoveel en zulke goedkope tarwe op de wereldmarkt was aangeboden. Ook bracht het systeem met zich mee dat er een omvattend systeem van transport- en opslagvergunningen, inclusief daarbijbehorende controles, werd ingevoerd. Ondanks de productiebeperkende maatregelen slaagden de boeren er toch in de productie te verhogen. De scherpe daling van de inkomens dwong de boeren werknemers te ontslaan, hetgeen leidde tot een relatief snelle toename van de productiviteit. Toch zouden de inkomens pas na 1936, toen de gulden devalueerde en de wereldmarktprijzen enig herstel vertoonden, weer op een bevredigend, en aan het eind van de jaren dertig zelfs hoog niveau komen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het aangepaste landbouwcrisisapparaat een onmisbare schakel bij het garanderen van de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking.⁴⁾

> **1950–1997**

Na de oorlog vond er eerst een betrekkelijk snel herstel van de productie plaats – in 1948 werd het vooroorlogse productiepeil weer bereikt. Daarna was sprake van een doorgaande productiegroei. Het opvallendst was de zeer snelle stijging van de arbeidsproductiviteit (tabel 4).

Deze productiviteitsgroei blijkt niet enkel uit de macrocijfers. Ook op micro-niveau is deze waarneembaar. Vergeleken met het maaien met de zeis is het maaien met de cyclomaaier ongeveer twintig keer zo efficiënt. Nog sterkere productiviteitsstijgingen zijn gerealiseerd bij bijvoorbeeld het rooien van suikerbieten en aardappelen. Tussen 1950 en 1980 daalde het aantal arbeidsuren dat per jaar voor de verzorging van een koe nodig was, van 340 naar 40.⁵⁾ Anders gezegd: per arbeidskracht kon elk jaar meer dan een koe extra worden aangehouden, terwijl de koeien ook nog meer melk gaven met een hoger vet- en eiwitpercentage dan vroeger. Uiteraard hing deze productiviteitsstijging sterk samen met de razendsnel verlopende mechanisering van de landbouw (tabel 5).

Opvallend is dat al in 1950 de aantallen machines fors hoger waren dan in 1940. Ten dele was dit mogelijk gemaakt door de relatief sterke vermogenspositie waarmee de boerenbedrijven uit de oorlog waren gekomen.⁶⁾ Tegelijkertijd kwam er relatief veel aan de Nederlandse omstandigheden aangepaste technologie op de markt. Onder die omstandigheden vielen destijds onder meer de

Tabel 4.

Productie en productiviteit van de landbouw.

	Productie	Arbeidsproductiviteit	Factorproductiviteit
1950–1966	1,7	5,2	2,0
1966–1990	4,4	7,1	6,0
1990–1996	2,5	3,6	4,2

Bronnen: Smits et al., *The measurement*; Knibbe, *Agriculture*; Rutten, *Productivity growth*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

Tabel 5.

Aantallen van enkele landbouwmachines.

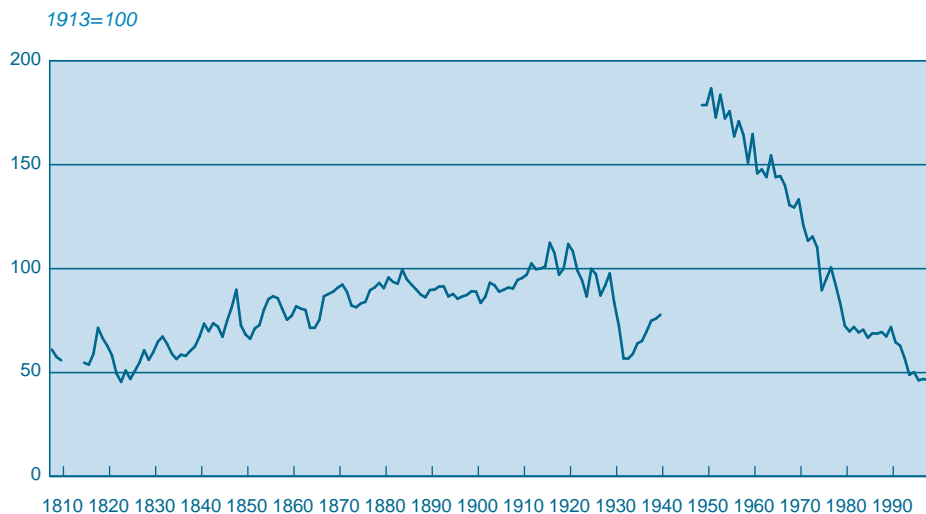
	1940	1950	1965	1979
	x 1 000			
Rijenzaaimachines	16	24	31	19
Kunstmeststrooiers	11	19	84	99
Graanmaaiers	10	18		
Grasmaaiers	71			60
Hooibouwmachines	76	84	129	111
Mechanische dorsmachines	36	28		
Trekkers	4	24	130	186
Melkmachines	1	3	78	63

Bronnen: Groeneveld, *Veranderend Nederland*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

in veel streken erg zachte en natte bodem, de omvang van de bedrijven en het 's zomers vaak buiten weiden van de runderen. Dit speelde met name bij de melkmachines en trekkers een rol.

Een belangrijke rol speelde verder dat de lonen in de landbouw werden gelijkgetrokken met die in de industrie, wat voor de boeren een forse extra kostenpost betekende. Op zich moest men deze kosten kunnen betalen. In de naoorlogse perioden werden namelijk veel prijzen vastgesteld op basis van de door het Landbouw-Economisch Instituut berekende kostprijzen. Toch werd door deze loonstijging ook de relatieve prijs van arbeid ten opzichte van bijvoorbeeld machines hoger, wat mechanisering aantrekkelijker maakte. Overigens was een van de hoekstenen van het naoorlogse beleid ook dat de winst-

2. Ruilvoet van de landbouw.

Bronnen: Smits et al., *The measurement*; Knibbe, *Agriculture*; CPB (niet gepubliceerde gegevens).

en arbeidsinkomens werden verhoogd ten koste van de kapitaalinkomens: het aandeel van de pachten in het agrarisch inkomen, dat rond 1930 boven de dertig procent had gelegen, was dankzij de pachtcontrole tot vijf procent gedaald. Door de matigende invloed hiervan op de kostprijzen konden de voedselprijzen in de wederopbouwjaren laag worden gehouden.⁷⁾ Desondanks bracht het gelijktrekken van de landbouwlonen en de daaraan gekoppelde stijging van de streefinkomens van de boerenbedrijven met zich mee dat de ruilvoet van de landbouw zeer fors moest worden opgetrokken (zie grafiek 2).

Na 1950 is de ruilvoet van de landbouw, zoals bekend, sterk gedaald, gemiddeld met het onwaarschijnlijke percentage van ongeveer drie procent per jaar. Momenteel licht de ruilvoet op het laagste niveau van de hele periode van tweehonderd jaar. En volgens de plannen die op het moment van schrijven de ronde doen moet hij nog verder omlaag. De keerzijde van de daling is echter dat de ruilvoet tot ongeveer 1960 op een historisch gezien zeer hoog niveau heeft gelegen. Opvallend is dat de revolutionaire veranderingen van de naoorlogse landbouw zich pas gingen voordoen na het eind van de jaren vijftig, toen de ruilvoet aanzienlijk gedaald was. Juist toen vonden de stijging van het investeringsniveau en de snelle daling van de aantallen kleine en zeer kleine bedrijven plaats, een daling die op zich een productiviteitsverhogend effect had.

Tabel 6.
Opbrengsten per hectare van tarwe, rogge, aardappelen, gerst, zaaiuien en suikerbieten.

	Tarwe	Rogge	Aardappelen	Gerst	Zaaiuien	Suikerbieten
	ton/ha					
1852	1 250	1 100	6 200	1 800		
1881	1 550	1 200	8 700	1 930		24 500
1898	1 930	1 480	12 000	2 280		31 300
1910	2 290	1 830	12 900	2 550		36 500
1938	3 230	2 370	21 170	3 230	2 680	36 700
1970	4 630	3 260	35 300	3 640	3 920	47 630
1996	8 600	5 430	43 000	6 300	4 930	56 000

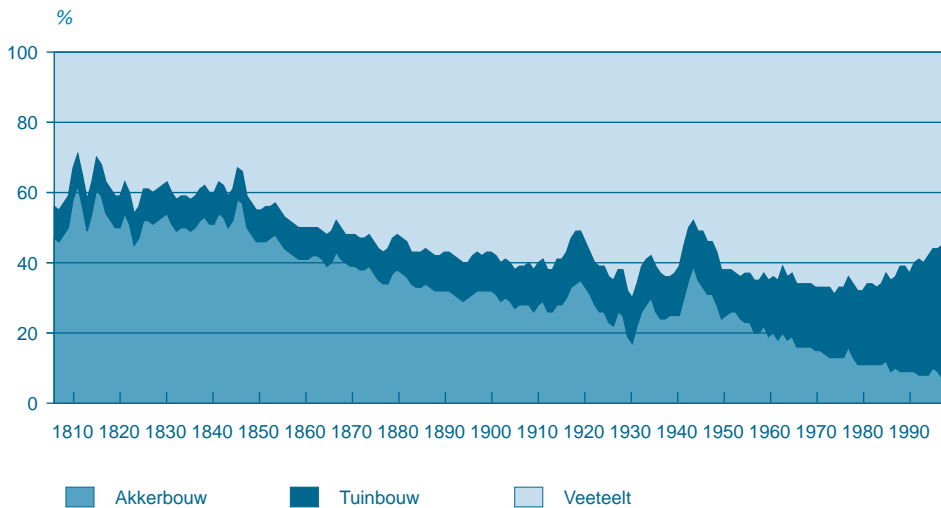
Bronnen: Knibbe, *Agriculture*; CBS, *Negentig jaren*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

De spectaculaire stijging van de productiviteit werd niet alleen veroorzaakt door uitstoot van arbeid. Ook de opbrengsten stegen snel, of het nu ging om melk per koe, varkensvlees per kg voer of de hectareopbrengsten van akkerbouwgewassen (tabel 6). De stijging tot 1910 is, hoewel minder spectaculair, historisch gezien een zeker zo grote prestatie als de naoorlogse stijging, en historisch wellicht van meer belang. De aardappelopbrengsten verdubbelden tussen 1852 en 1910! Vóór 1910 waren moderne inputs – geselecteerde zaden, kunstmest, pesticiden en fungiciden – nog grotendeels afwezig. Desondanks wist men, en niet alleen in Nederland, de opbrengsten fors te verhogen. Deze opbrengstverhoging was voor de voedselsituatie van de groeiende Europese bevolking zeker zo belangrijk als de toevloed van goedkoop graan uit de Verenigde Staten.

Na de oorlog kwamen de genoemde moderne inputs in groeiende hoeveelheden en tegen dalende kosten beschikbaar. Met name de stijging van het stikstofgebruik en het beschikbaar komen van rassen die daar positief op reageerden, is van groot belang geweest.

Niet enkel de groei van de productiviteit van de akkerbouwgewassen en de beesten was van belang. Het belangrijkste gewas in Nederland is gras. Gegevens over de opbrengsten hiervan zijn echter schaars. Daarom is hier een reeks geschat van de voederwaarde van het grasland (grafiek 4).⁸⁾ De stijging rond 1865 is vermoedelijk veroorzaakt door een verandering in de productierichting van de veehouderij: minder vetmesterij voor het buitenland en meer zuivel. Hierdoor werd de beschikbare voederwaarde efficiënter gebruikt. Na 1890 steeg de veebezetting per hectare. In toenemende mate werd ook kunstmest gebruikt voor het grasland, hoewel de hiervoor vooral noodzakelijke stikstof

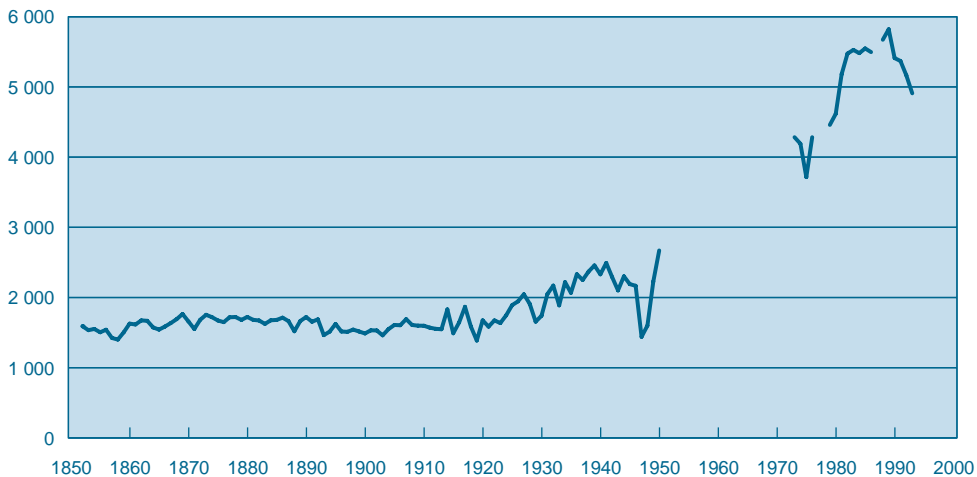
3. Aandelen van de sectoren in de landbouwproductie.

Bronnen: Knibbe, *Agriculture*; Smits et al., *The measurement*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

4. Opbrengst grasland.

kg zetmeel per ha

Bronnen: Knibbe, *Agriculture*; Knibbe, *De Nederlandse landbouw*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

destijds duur was. Ook de ontwatering werd steeds beter, maar het is moeilijk daar een duidelijk overzicht van te geven. De constellatie van deze productieverhogende factoren, die met name na 1890 vorm kreeg, doet een eerdere stijging van de productiviteit van het grasland verwachten. Toch duurde het tot na 1910 voordat dit proces vaart kreeg. Gras kende kennelijk een ander ontwikkelingstraject dan akkerbouwgewassen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de groei van de productie van het grasland voortgezet. Dit hing samen met de sterk toegenomen stikstofgift. Daarnaast werden de gebruikte grasvariëteiten productiever, een effect dat op ongeveer 0,5 procent per jaar kan worden geschat.⁹ Een laatste effect was de groei van het inkuilen. Dit proces won in de jaren dertig enig terrein en werd vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog sterk gepropageerd. Inkuilen leidde, in vergelijking met de hooiwinning, tot een kleiner verlies van voederwaarde. Ook de efficiency van het kuilproces nam toe. In 1948 werd door een toeval door een boer het efficiencyverhogende effect van het voordrogen ontdekt: het inkuilen van een mislukte hooioogst bleek een beter resultaat op te leveren dan het inkuilen van vers gras. In samenwerking met de voorlichtingsdienst van het ministerie van Landbouw werd dit proces vervolmaakt en binnen enkele jaren algemeen toegepast.

Opvallend is de daling van de productie van het grasland na 1990. Deze daling hangt uiteraard sterk samen met de door de superheffing en de mestwetgeving geïnduceerde daling van het stikstofgebruik. Door de stijging van de productie van het grasland bleef gras een zeer grote leverancier van voederwaarde; tot ongeveer 1990 werd ruwweg een derde van het in Nederland gebruikte voer geleverd door het grasland. Na 1990 is dit aan het verminderen. Wellicht speelt hierbij een rol dat de boeren de stikstofverliezen kunnen beperken door minder kunstmest te strooien en meer voer aan te kopen.

› **Ontwikkeling van de factorproductiviteit**

Qua arbeidsproductiviteit staat de Nederlandse landbouw in Europa al lange tijd aan de top, zij het dat, volgens de cijfers van Eurostat, Denemarken ons land recentelijk voorbij gestreefd is en in enkele jaren zelfs een forse voorsprong heeft genomen.¹⁰ Maar arbeid is slechts een van de productiemiddelen. Van een werkelijke stijging van de productiviteit, en daarmee van de welvaart van een land, is pas sprake wanneer een stijging van de arbeidsproductiviteit niet is veroorzaakt door bijvoorbeeld een enorme extra inzet van land of kapitaal die de besparing op arbeid teniet doet. Om te meten of de totale productiviteit is gestegen, is een index gemaakt van de gecombineerde ont-

wikkeling van de productiefactoren arbeid, land, toegevoegde hulpstoffen (zoals voer en kunstmest) en het gebruik van kapitaal.¹¹⁾ (tabel 7).

Tabel 7.

Groeivoeten van de arbeids- en factorproductiviteit.

	Arbeidsproductiviteit	Factorproductiviteit
1850–1881	0,5	0,5
1881–1910	0,7	0,0
1910–1938	1,9	0,9
1938–1970	4,3	1,7
1970–1996	5,6	5,3

Bronnen: Knibbe, *Agriculture*; CBS, *Negentig jaren*; CBS/LEI, *Land- en tuinbouwcijfers*.

Aan productiviteitsstijging kunnen verschillende oorzaken ten grondslag liggen. Bij het opstellen van de reeks voor de kapitaalvoorraad is bijvoorbeeld uitgegaan van het een-koe-is-een-koe-principe. Koeien anno 1996 zijn echter, met betrekking tot de omzetting van voer in melk, veel efficiënter dan in 1896.¹²⁾ Daarnaast kunnen specialisatie-effecten een rol spelen. Wanneer de tuinbouw een hoge productiviteit kent, en de tuinbouw groeit sneller dan de rest van de landbouw, dan leidt dat ‘automatisch’ tot een hogere productiviteit. Ook is een aantal investeringen niet meegenomen bij de berekeningen. Te denken valt aan de ruilverkavelingen, of aan de verbetering van de drainage door de introductie van stoom- en elektrische gemalen.¹³⁾ De gemeten productiviteitsstijging wordt dus veroorzaakt door een groot en wisselend aantal factoren. Slechts een aantal daarvan worden hier als verklarende factoren gebruikt. De rest noemen we technische vooruitgang.

Moeilijk te verklaren is de stijging van zowel de arbeids- als de factorproductiviteit in de periode tot 1880. In deze periode werd een aantal verbeteringen en vernieuwingen doorgevoerd. De aardappel won terrein. Na 1850 vond, voornamelijk via de dorpssmeden, een razendsnelle verspreiding plaats van een uit de Verenigde Staten afkomstig nieuw type ploeg, de Arendploeg. Een meststof als guano kende een warm onthaal.¹⁴⁾ De melkgift steeg. Na 1830 begon men met het afgraven van hele terpen. De export van boter, kaas en vee groeide explosief.

Aan dynamiek ontbrak het dus niet. Waarschijnlijk heeft de grootste rol echter gespeeld dat in deze periode het aandeel van de veeteeltproductie in het totaal van de landbouwproductie toenam ten koste van de akkerbouw, mede door de zich voorspoedig ontwikkelende exporten. Dit heeft vermoedelijk geleid tot een stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit. Niet uitgesloten is echter dat een combinatie van factoren – de relatief lage oogstopbrengsten aan het begin van de periode, wellicht een iets te hoge schatting van het arbeidsvolume in 1849 en een iets te lage voor 1880 – een groot deel van de totale productiviteitsstijging van bijna twintig procent tussen 1850 en 1880 verklaren.¹⁵ Gezien de sterk toenemende hoeveelheden arbeid die in het verhogen en behouden van de grondproductiviteit werden gestoken, is de stijging in ieder geval op zijn minst opvallend.

Na 1880 blijkt de arbeidsproductiviteit sterker te stijgen, maar de factorproductiviteit niet meer. Dit kan verklaard worden uit het sterk toenemend gebruik van voedermiddelen en de, ten opzichte van de hoeveelheid arbeidskrachten, relatief sterke stijging van de veestapel. Desondanks is de stagnatie van de factorproductiviteit opvallend omdat juist in deze periode het gebruik van moderne inputs – kunstmest, maar ook bestrijdingsmiddelen en tuinbouwglas – zichtbare vormen begint aan te nemen. Ook de markten gingen efficiënter functioneren en werd in deze jaren een groot deel van de zuivelbereiding op de boerderij afgestoten. Een deel van de verklaring voor deze ‘teleurstellende’ ontwikkeling van de factorproductiviteit moet wellicht gezocht worden in de inkomensontwikkeling.

Het reële inkomen in de landbouw steeg in deze periode sneller dan de productie. Wellicht hebben de boeren zich na 1895 meer gericht op het verhogen van het inkomen dan op het verhogen van de productie, en ging dit ten koste van de efficiency (productie per eenheid input).

Na 1910 vindt een continue versnelling van de groei van de factorproductiviteit plaats. Dit is uiteraard ook de periode waarin de ontwikkeling van de landbouwtechniek en -technologie in steeds sterkere mate wordt gedomineerd door onderzoek en wetenschap, en de praktische vertaling daarvan richting landbouw. Te noemen vallen de rationalisering van het boerenbedrijf door de mogelijkheid gehalten te laten onderzoeken van de bodem, krachtvoer en ruwvoer, de ontwikkeling van nieuwe en productievare variëteiten van landbouwplanten en dieren, de introductie van de biotechnologie op het bedrijf die na de Tweede Wereldoorlog met de kunstmatige inseminatie van start ging, de bepaling van het vet- en later ook het eiwitgehalte van de melk en de uitbetaling op vet- en later ook het eiwitgehalte.

Ook op economisch gebied vond deze rationalisering plaats. Boeren die een boekhouding voerden, waren aan het begin van deze eeuw een uitzondering.

Tegenwoordig is het onmogelijk om zonder boekhouding nog een boerenbedrijf te voeren. Steeds preciezer wordt bijgehouden wat erin gaat, en wat eruit komt, en wat de verhouding daartussen is. Voor slacht- en leghennen zijn tabellen beschikbaar die per dag de – wisselende – hoeveelheden aangeven die gevoerd moet worden. Het verschil tussen deze tabel en het 'voeren op gevoel' bepaalt het inkomen van de pluimveehouder. Op een melkveehouderij is per koe bekend hoeveel krachtvoer er wordt opgenomen en hoeveel melk er wordt geproduceerd.

Deze tamelijk willekeurige opsomming geeft al aan dat er deels efficiëntere technieken zijn bijgekomen, maar dat ook het gebruik van bestaande technologie steeds efficiënter is geworden. Efficiënt boeren is niet enkel een kwestie van efficiënte techniek, schaalvergroting en (bio)technologie, maar ook van scherpe en rationele bedrijfsvoering gebaseerd op een informatiesysteem en productie- en verbruiksstatistieken waar veel industriële productiebedrijven een voorbeeld aan kunnen nemen. De ontwikkeling en de verspreiding en het verbruik van deze systemen is, in samenwerking met proefbedrijven, het toeleverende bedrijfsleven en boerenbedrijven, sterk bevorderd door het OVO-drieluik (onderzoek, voorlichting en onderwijs).

Het specifiek agrarisch onderwijs zoals dat sinds het eind van de negentiende eeuw werd vormgegeven besteedde een groot deel van haar tijd aan het bijbrengen van kennis over en vaardigheid in het toepassen van nieuwe technieken en nieuwe systemen van bedrijfsvoering. Een zelfde rol werd gespeeld door de voorlichters en consulenten die, zowel van overheidswege als vanuit het bedrijfsleven, boeren hielpen bij het invoeren van nieuwe technieken en het wijzen van nieuwe wegen. Een mooi voorbeeld hiervan is de opkomst van de intensieve pluimveehouderij gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw. Wanneer men bij Arnhem Duitsland verliet en Nederland binnenreed dan zag men een sprongsgewijze verandering van het karakter van het landschap en het boerenbedrijf.¹⁶⁾ De eenvormigheid van de pluimveeteelt die de treinreiziger opviel was grotendeels het resultaat van standaard hokken zoals die door de industrie werden geleverd, en een standaard toepassing van de teelt zoals die door de voorlichting werd gepropageerd.

Een van de jongste loten aan deze rationaliseringsstam is de mineralenboekhouding. Ook deze, door de boeren overigens niet altijd warm welkom geheten, innovatie in de bedrijfsvoering blijkt in de praktijk tot een efficiënter gebruik van productiemiddelen te leiden. Veel van de nieuwe technieken die werden ingevoerd hadden uiteraard hun oorsprong in het buitenland. Bij de introductiefase van deze innovaties was echter vrijwel altijd sprake van een experimenteerproces, waarbij in samenwerking tussen onderzoekers van een van de vele landbouwonderzoeksinstituten die Nederland rijk is, de toeleve-

rende industrie en een aantal boeren de nieuwigheden aan de Nederlandse omstandigheden werden aangepast.

Opvallend is dat na 1990 de factorproductiviteit sneller stijgt dan de arbeidsproductiviteit. Kennelijk worden er de laatste jaren per persoon minder kunstmest, machines, bestrijdingsmiddelen enzovoort gebruikt, terwijl de productie per persoon toch stijgt. Ten dele kan dit aan de voortgaande specialisatie op de tuinbouw liggen: de dag lijkt niet ver meer dat de tuinbouw vijftig procent van de totale productiewaarde van de landbouw vertegenwoordigd. En in de tuinbouw worden, vergeleken met de veeteelt, betrekkelijk weinig grond- en hulpstoffen gebruikt. Voor een ander lijkt het echter duidelijk dat de stormachtige technologische vernieuwing die de Nederlandse landbouw na 1945 heeft gekenmerkt ook nu nog voortgang vindt.

> Slotbeschouwing en toekomstperspectief

De vraag is of de moderne landbouw nog wel te vergelijken is met die in de Napoleontische tijd, die van het begin van onze periode. Koeien geven vier tot vijf keer zoveel melk, de opbrengsten van veel akkerbouwgewassen zijn vijf- tot verzesvoudigd en activiteiten als dorsen en zwelen, die nog geen eeuw geleden tienduizenden arbeidsjaren werk opleverden, zijn uit het zichtbare landbouwbedrijf verdwenen. Eertijds cruciale gewassen als rogge en haver zijn vrijwel verdwenen, terwijl nieuwigheden als suikerbieten en snijmais daarvoor in de plaats zijn gekomen. Ook is de structuur van het landbouwbedrijf veranderd. Boeren zijn in toenemende mate afhankelijk geworden van de markt. Terwijl rond 1800 wat betreft de productiekosten slechts een deel van de arbeid en het land via de markt werden gealloceerd, is het moderne bedrijf in toenemende mate afhankelijk geworden van aankopen van voer, bestrijdingsmiddelen, diesel en aardgas en de diensten van loonwerkers en boekhouders. Dit brengt een grotere noodzaak om te meten en te rekenen met zich mee. Inefficiëntie kan niet meer worden opgevangen door harder te werken. Met de verbeterde afwatering, de opkomst van de tuinbouw in kassen, de loopstal en de aankoop van voedermiddelen van buiten het bedrijf, is de landbouw minder afhankelijk van de weersomstandigheden en de grillen van de natuur dan vroeger. Daarmee is, qua bedrijfseconomische logica, het landbouwbedrijf een steeds 'normalere' bedrijfstak geworden. Kleine boeren bestaan in Nederland nauwelijks meer, en grote boeren zijn van werkgever en bedrijfsleider via de fase van uitvoerder in toenemende mate administrator en organisator geworden. Terugkijkend valt het op hoe lang het duurt voordat bepaalde 'technologische trajecten' die bij dit veranderingsproces horen, doorlopen zijn. Vanaf de prijsval

van kali- en fosforhoudende kunstmest na 1893 duurde het vijftig jaar voordat kunstmest belangrijker werd dan stalmest. De vervanging van paardenkracht door de explosiemotor heeft, wanneer we beginnen met de overname van de transportfunctie van het boerenbedrijf door vrachtwagens vanaf ongeveer 1925, meer dan veertig jaar geduurd. Het grootschalig gebruik van bestrijdingsmiddelen had meer dan een halve eeuw nodig om van de grond te komen. Deze lange trajecten vonden plaats ondanks een vaak zeer snel en efficiënt verloopend innovatie- en diffusieproces. Organisatorische veranderingen, zoals de opkomst van het veilingwezen, de opbouw van het landbouwcrisisapparaat of de opkomst van het landbouwkredietwezen verliepen vaak sneller, maar ook daarbij kon het decennia duren voordat de 'rijpheidsfase' bereikt was. De schaalvergrotings- en fusiegolf die in de zuivelindustrie na ongeveer 1900 begon gaat in wezen nog steeds door. Er is geen reden om aan te nemen dat de technologische trajecten die op dit moment doorlopen worden – o.a. robotisering, biotechnologie, informatisering – minder tijd in beslag zullen nemen. Rekening houdend met deze 'traagheid' kunnen we het volgende toekomstperspectief schetsen. De wereldvraag naar landbouwproducten zal verdubbelen en verdriedubbelen. Op de lange termijn zullen, gezien de technische mogelijkheden, de grenzen aan de groei voor de Nederlandse landbouw – of beter: het Nederlandse voedingsmiddelencomplex – niet bepaald worden door milieuoverwegingen maar door de concurrentie uit bijvoorbeeld Rusland en Oekraïne. In toenemende mate zal deze concurrentie niet worden veroorzaakt door buitenlandse boeren die innoveren en investeren, maar door bedrijven als Albert Heijn en McDonalds die hun grondstoffen door franchisenemers daar laten produceren waar dat het goedkoopste is. De velden van deze franchisenemers zullen per satelliet in de gaten worden gehouden, terwijl per dier via bloedonderzoek en meting van hersenactiviteit continu de kwaliteit van het vlees en de ervaren stress in de gaten worden gehouden. Het is voor deze consumentgerichte bedrijven aantrekkelijk patenten te hebben op extra gezonde of smakelijke landbouwproducten. Daarom zullen ze meer dan nu het geval is aansluiting zoeken bij het landbouwkennissysteem, inclusief de particuliere ontwikkelaars.

Grond is, in Nederland, schaars. Het aantal zelfstandige boeren zal nog met de helft of meer afnemen, maar de overblijvende boeren krijgen steeds grotere bedrijven, die voor een groter deel hun eigendom worden. Er zal daarmee een soort halfadel ontstaan, die op basis van productierechten *high tech* bedrijven voert en die via de huidige standsorganisaties politieke invloed afdwingt. De afzetorganisaties van de landbouw zullen, in de strijd met het grootwinkelbedrijf, een internationaliseringslag aangeaan: *the Greenery* als Nederlands/Belgisch/Franse coöperatie. Ook deze organisaties zullen in toenemende mate

proberen patenten op landbouwrassen te krijgen. Pogingen zullen worden ondernomen om vlees en sommige organen los van het dier verder te kweken. Al met al zal het neerkomen op schaal- en productievergroting, biotechnologie en een verder toenemende gebruik van kwantitatieve maatstaven ter beheersing van productie en kwaliteit, globalisering en een toenemende interventie van externe partijen, met name het grootwinkelbedrijf en horecaketens, in de bedrijfsvoering.

> **Noten**

- 1) Ik dank de heren C. Kwakenaak van het Van Hall Instituut, J. Silvis van het LEI en Van Stolwijk van het CPB voor de snelle aanlevering van informatie.
- 2) P. Priester berekende voor Groningen in ruwweg dezelfde periode een daling van de arbeidsproductiviteit van ongeveer vijf procent. Priester, *De economische ontwikkeling*. Ook voor Zeeland gaat hij voor deze periode uit van een vrijwel onveranderde productiviteit. Priester, *De geschiedenis*, 415.
- 3) Knibbe, 'Feed'.
- 4) Hierover onder meer: Trienekens, *Tussen ons volk*; Knibbe, 'De Nederlandse landbouw'.
- 5) Van der Molen, *Geschiedenis*, 90-92.
- 6) Knibbe, *Agriculture*, 213.
- 7) Ook de huren waren laag. Pas met de huurverhogingen van na 1986 is hier een einde aan gekomen.
- 8) Berekend is hoeveel voer het rundvee en de paarden nodig hadden. Daarvan is de door krachtvoer geleverde hoeveelheid afgetrokken. Resultaat is de door het grasland geleverde voederwaarde. Deze kon stijgen door bijvoorbeeld hogere opbrengsten van gras, maar ook door bijvoorbeeld het vervangen van hooi door kuilgras. Bij inkuilen gaat namelijk minder voederwaarde verloren dan bij hooien. Belangrijk is ook het bij toeval ontdekte proces van voordroogkuil geweest: ook dit deed de productie van voederwaarde stijgen. Een rol speelde ook de verbetering van de (raaigras)variëteiten en de toename van de kunstmestgift.
- 9) Wijk et al., 'Achievements', 13-18.
- 10) Met dank aan de heer Silvis van het Landbouw-Economisch Instituut voor de ter beschikking gestelde tijdreeksen.
- 11) Zie voor deze methode ook Rutten, *Productivity growth*.
- 12) De loutere stijging van de melkproductie per koe maakt koeien al efficiënter. Een koe heeft voer nodig voor zijn eigen onderhoud en om melk te produceren. Bij een stijging van de melkproductie is er een tamelijk lineair verband tussen de hoeveelheid productievoer en de hoeveelheid melk. Het verbruik van onderhoudsvoer blijft theoretisch echter gelijk. Dit effect zorgt ervoor dat alleen al hierdoor de voer/melkverhouding daalt. In de praktijk zijn Holsteiners overigens groter dan hun Friese zusters uit de jaren zestig en begin jaren zeventig, en verbruiken ze dus iets meer onderhoudsvoer.
- 13) Van der Molen noemt dat van het lage midden van Friesland in de eerste helft van de negentiende eeuw 's winters ongeveer 100 duizend ha. een boezemfunctie had en normaliter onder water stond. Ook in natte zomers stond dit gebied vaak blank. In 1920 was het boezemgebied al ingekrompen tot 20 duizend ha., in 1955 tot 1 500 ha. Van der Molen, *Geschiedenis*, 25-27.
- 14) Zanden, J.L. van, 'Mest en ploeg', 53-70.
- 15) Van Zanden komt op basis van een andere methode van productiviteitsmeting en op basis van andere schattingen op een vergelijkbare productiviteitsgroei tussen 1850 en 1880 (0,6 procent).

Voor de periode tussen 1880 en 1910 berekent hij wel een hogere groei van de factorproductiviteit dan in bovenstaande berekening. Dit komt omdat grond- en hulpstoffen in bovenstaande berekeningen zijn meegenomen in de index van de productiefactoren en in de berekeningen van Van Zanden niet. Juist het verbruik van voer steeg na 1880 veel sneller dan daarvoor. Voor de periode 1810-1850, waarvoor hier geen factorproductiviteitscijfers zijn berekend, komt Van Zanden op een groei van de factorproductiviteit van 0,1 procent per jaar. De toegevoegde waarde per arbeidsjaar daalde volgens deze schatting in deze periode met gemiddeld 0,2 procent per jaar. Van Zanden, 'De economische ontwikkeling', 33, 136.

¹⁶⁾ Frost, J., *Die Holländische Landwirtschaft*, 144.

> **CBS-publicaties**

Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden. Rijk in Europa ('s Gravenhage, diverse jaargangen).
Land- en tuinbouwcijfers. CBS/LEI (Voorburg/ Heerlen/ 's-Gravenhage, diverse jaargangen).
Negentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1989. CBS (Voorburg/Heerlen 1990).

> **Literatuur**

- Bie, R. van der, 'Een doorlopende groote roes.' *De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Amsterdam 1995).
- Frost, J., *Die Holländische Landwirtschaft. Ein Muster moderner Rationalisierung* (Berlin 1930).
- Groeneveld, J., *Veranderend Nederland. Een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland* (Maastricht/ Brussel 1985).
- Hoek, H. van der, 'De ontwikkeling van de landbouw', II. de Boer (red.), *Boer en markt. Ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw en de Cebecco-handelsraadorganisatie in de periode 1949-1974* (Deventer 1975).
- Knibbe, M., 'Feed, fertilizer and agricultural productivity'. Te verschijnen in *Agricultural history* (1999).
- Knibbe, M., *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993).
- Knibbe, M.T., 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998), 75-94.
- Mayer, A., *Over de betekenis der chilisalpeter in Nederland, vooral als weidelandsmest* (Wageningen 1900).
- Meer, C.L.J. van der, *Employment and labour input in Dutch agriculture 1849-1986*. Research memorandum no. 22.1. Institute of Economic Research, University of Groningen (Groningen 1987).
- Meer, C.L.J. van der, H. Rutten & N.A. Dijkveld Stol, *Technologie in de landbouw. Effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst. Voorstudies en achtergronden technologiebeleid*. ('s-Gravenhage 1991).
- Molen, H. van der, *Geschiedenis van de Friese landbouw, 1945-1980* (Leeuwarden 1983).
- Priester, P., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910* (Wageningen 1991).
- Priester, P., *De geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910* (Wageningen 1998).
- Rutten, H., *Productivity growth of Dutch agriculture, 1949-1989*. Landbouw-Economisch Instituut ('s-Gravenhage 1992).
- Smits, J.P., E. Hurlings & J.L. van Zanden, *The measurement of gross national product and its components. The Netherlands 1800-1913*. N.W. Posthumus Centrum/Universiteit Utrecht (Utrecht 1997).

- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger* (Grave 1985).
- Wijk, A.J.P. & D. Reheul, 'Achievements in fodder crops breeding in maritime Europe', A.P.M. Nijs & A. Elfersma (eds.), *Fodder crops breeding: achievements, novel strategies and bio-technology. Proceedings of the 16th meeting of the fodders crops section of Eucarpia* (Wageningen 1990).
- Zanden, J.L. van, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw 1800-1914', *A.A.G. Bijdragen* 25 (1986).
- Zanden, J. L. van, 'Mest en ploeg', H.W. Lintsen et al., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890*. (Zutphen 1992), 53-70.

JOOST JONKER

Het Nederlandse geld- en bankwezen heeft, vergeleken bij de omringende landen, een unieke ontwikkeling gehad: een zeer stabiele munt, lage rentestanden met een eigenaardige rentestructuur en een late en trage ontwikkeling van het handelsbankwezen.

> *Wisselkoersen*

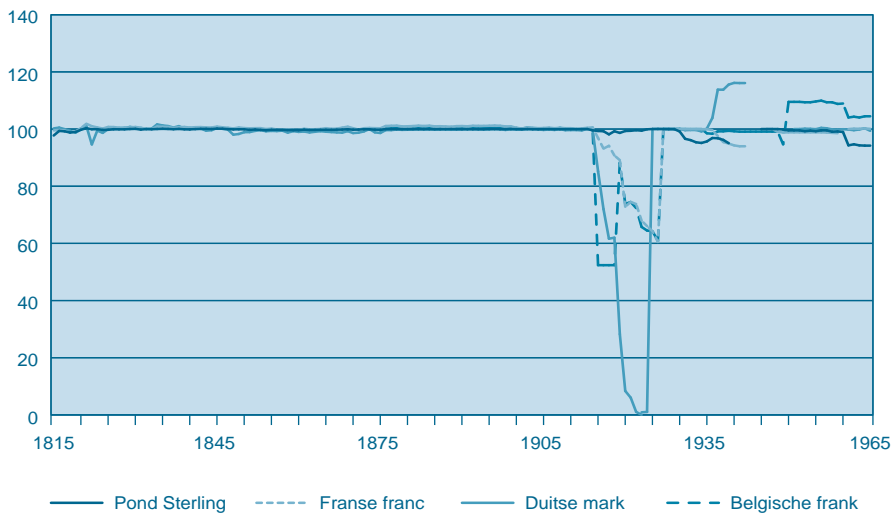
De loop van de wisselkoersen van een aantal valuta illustreert goed de sterke verschillen tussen de negentiende en de twintigste eeuw. Grafiek 1 toont de gemiddelde wisselkoers van het Britse pond, de Franse franc en de Hamburgse, c.q. Duitse mark (vanaf 1816), de Belgische frank (vanaf 1875) ten opzichte van de gulden.¹⁾

De grafiek laat een sterk contrast zien tussen valutaire stabiliteit in de negentiende eeuw en een scherpe turbulentie tijdens de laatste tachtig jaar. Tot 1914 bewogen de koersen zich binnen een nauwe marge onder en boven elkaars pariwaarde, omdat de munten door hun gehalte edelmetaal onderling een vaste verhouding hadden.

De Eerste Wereldoorlog doorbrak dat stelsel, want regeringen schortten de verplichte gouddekking van hun munten op en legden de handel in edelmetaal aan banden. Dadelijk traden er grote verschillen op, die pas rond het midden van de jaren twintig weer verdwenen toen de Europese landen erin slaagden de band met het goud te herstellen. Deze nabloei van de Gouden Standaard duurde slechts kort, de economische crisis die met de beurskrach van 1929 inzette maakte er alweer een einde aan. Terwijl de omringende landen devalueerden, hield Nederland tot 1936 vast aan de gawe en dus relatief dure gulden. Dat bemoeilijkte de export en verergerde daarmee vermoedelijk de crisisgevolgen. Het heftige debat over de voor- en nadelen van dit beleid is tot op vandaag nog niet helemaal verstomd, al tenderen de meningen steeds meer naar het benadrukken van de nadelen.

1. Wisselkoersen.

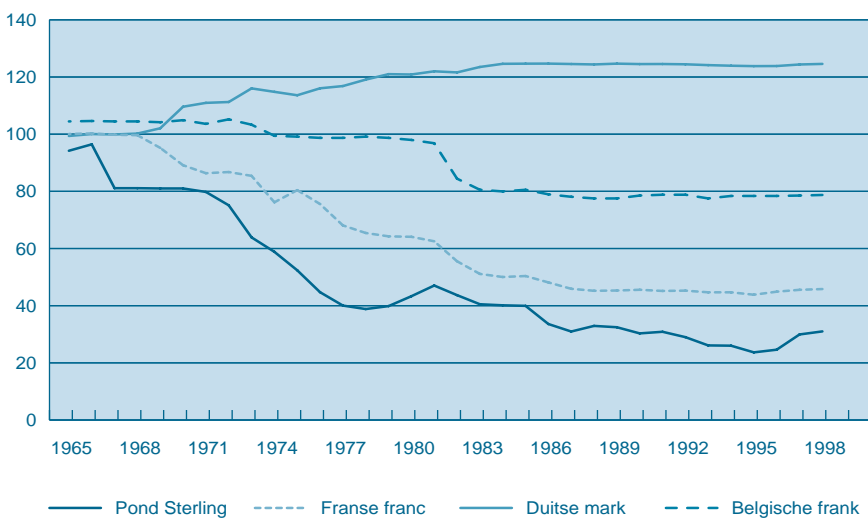
gulden = 100

Bron: Korthals Altes, *Van pond Hollands*; CBS, *Financiële Maandstatistiek*.

2. Wisselkoersen.

gulden = 100

Bron: Korthals Altes, *Van pond Hollands*; CBS, *Financiële maandstatistiek*.

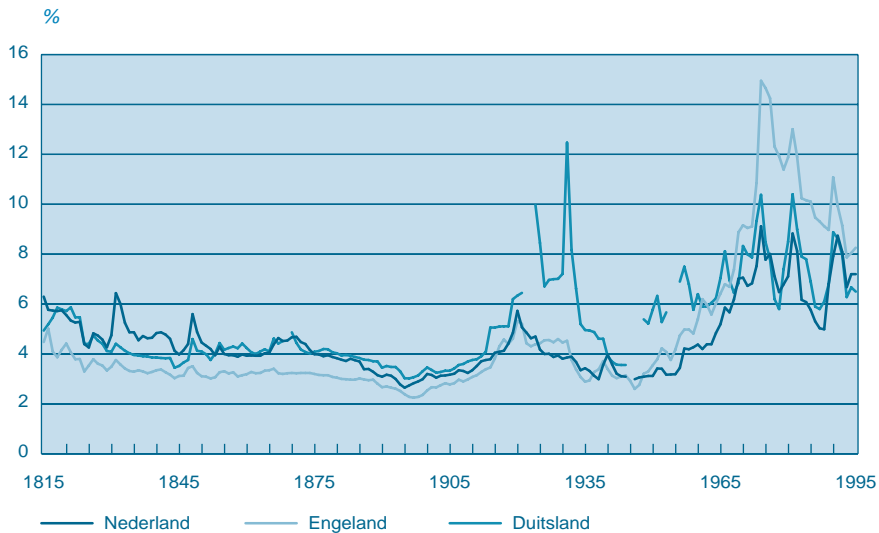
De ontvricting van beide wereldoorlogen en de crisis van de jaren dertig komen uit de grafiek sterk naar voren, maar minstens zo interessant is het beeld na 1970 (grafiek 2). De koersen lopen dan sterker uiteen dan ooit eerder in vrede-tijd. De mark steeg bijna 25 procent in waarde ten opzichte van de gulden. Jelle Zijlstra noemde dit in zijn memoires de maatstaf van zijn falen als president van de Nederlandsche Bank (1967–1981).²⁾ De Belgische, Franse en Britse munten verloren echter 20 tot 45 procent van hun waarde ten opzichte van de gulden. Het streven naar een gezamenlijke munteenheid binnen de landen van de Europese Unie kwam dus tot stand in een periode dat de koersen van een aantal sleutelvaluta sterk uiteengroeiden. Dat onderstreept de wenselijkheid van een hechtere aaneensluiting wil de economische eenwording van de Europese Unie voortgang blijven maken.

De tot nu toe ondernomen stappen in de richting van een monetaire unie lijken succesvol, want de laatste jaren nemen de wisselkoersverschillen tussen mark, gulden, franc en frank in ieder geval niet meer toe. Tegelijk rijst echter twijfel of de deelnemende landen de vereiste financieel-economische discipline zullen kunnen opbrengen om hun streven naar een gemeenschappelijke munt vol te houden. Wat zullen ze bijvoorbeeld doen als ze tijdens een recessie onder druk komen te staan om de maatschappelijke nood te lenigen door het vieren van de teugels? De wisselkoersverschillen onderstrepen dat in het recente verleden de regeringen van Duitsland, België, Nederland, Frankrijk en Engeland nogal verschilden van opvatting omtrent de noodzaak van die discipline.

> ***Rentestanden***

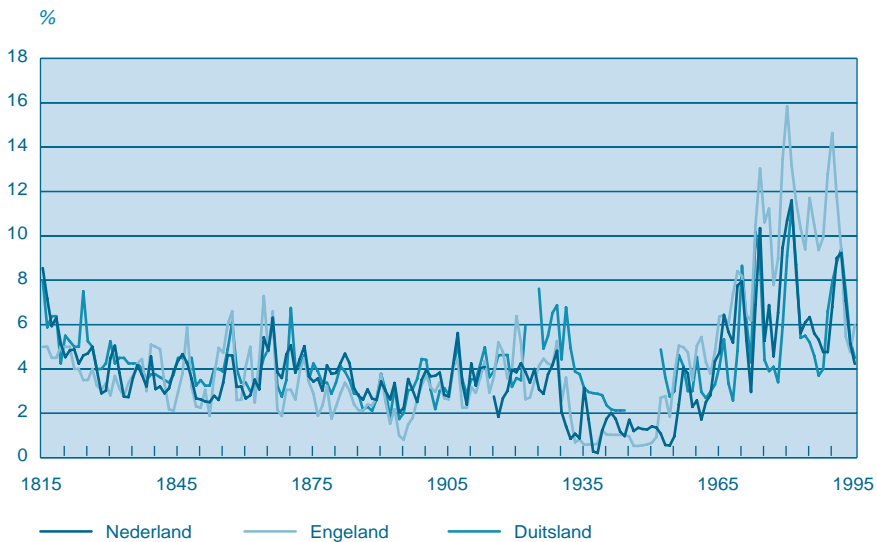
Al in de zeventiende eeuw verbaasden buitenlandse waarnemers zich over het lage niveau van de rente op de Nederlandse openbare schuld. Terwijl regeringen elders vaak 6 procent of meer moesten betalen, bedroeg de rente hier slechts 3 tot 4 procent.³⁾ De Franse Tijd en de regering van Koning Willem I veroorzaakten een breuk in deze traditie. De staatsschuld liep volkomen uit de hand: naar schatting bedroeg de werkelijke schuld ruim 200 procent van het nationaal inkomen.⁴⁾ De ondoorzichtige financiële politiek van Willem I maakte binnenlandse beleggers kopschuw, met als resultaat: lage koersen en hoge rendementen op staatsleningen. De saneringen van minister van Financiën F.A. van Hall deden het tij keren. De rendementen daalden omstreeks 1850 tot het niveau van de omringende landen, namelijk 4 procent. Alleen de Engelse staatsobligaties noteerden lager.⁵⁾ Het peil van de lange rente in Nederland fluctueerde sindsdien met de Europese hoofdstroom. Grafiek 3 toont de lange rente in Nederland, Engeland en Duitsland van 1815 tot 1996.

3. Lange rente in Nederland, Engeland en Duitsland.

Bron: Jonker, 'The alternative'; CBS, *Negentig jaren*; *Financiële maandstatistiek*.

4. Korte rente in Nederland, Engeland en Duitsland.

Bron: Jonker, 'The alternative'; CBS, *Negentig jaren*; *Financiële maandstatistiek*.

Ook hier zorgden de twee wereldoorlogen voor een flinke opschudding, met als opmerkelijk feit dat sinds 1920 de Nederlandse lange rente gelijk ligt met de Engelse of daaronder. Dat is een omkering van de situatie tijdens de voorafgaande eeuw. Rond het midden van de jaren zestig begon de Engelse rente bovendien aan een snelle stijging, die het niveau tot ongekende hoogten tilde. De laatste jaren kenmerken zich daarentegen weer door een bijzonder laag renteniveau van omstreeks 4 procent. Tegelijk kropen het Duitse en Nederlandse peil dichterbij elkaar toe.

De korte rente biedt een vergelijkbaar beeld (grafiek 4). Weer vallen de sterke onderlinge fluctuaties sinds het midden van de jaren zestig op. Ook de korte rente ligt momenteel zeer laag. Op 3 december 1998 verlaagden tien van de elf landen die meedoen aan de Europese Monetaire Unie hun rente tot 3 procent, alleen Italië bleef een half procent hoger.

> **Rentestructuur**

Het loont de moeite om de Nederlandse rentestructuur apart te bekijken (grafiek 5). Gedurende twee vrij lange perioden, namelijk 1865–1915 en 1965–1990, bestond er nauwelijks een marge tussen de korte en lange rente, of lag de korte rente boven de lange rente, de zogenaamde omgekeerde rentestructuur. Voor banken is het dan moeilijker om geld te verdienen. Immers, zij zien hun marge tussen de rente die zij betalen aan rekeninghouders en de rente die zij verdienen met hun kredietverlening slinken of zelfs verdwijnen. In de ruim vijftig jaar tussen 1860 en 1915 bedroeg het verschil tussen de gemiddelde korte en lange rente in Nederland -0,01 procent, wat de banken nauwelijks marge bood. Ter vergelijking: in Duitsland beliep het verschil +0,02 procent, in België +0,38 procent, in Frankrijk zelfs +0,85 procent. Alleen de Engelse banken stonden voor een grotere opgave met een verschil van -0,07 procent.⁶⁾

> **Bankwezen**

Het Nederlandse bankwezen kwam in vergelijking met omringende landen laat van de grond, namelijk pas tijdens de jaren 1860–1870, en tot omstreeks 1900 ontwikkelde het zich vrij traag.⁷⁾

Wat veroorzaakte deze traagheid? Naast de negatieve rentemarge hadden de Nederlandse banken in de vorige en het begin van deze eeuw te maken met een sterke concurrentie om inleggelden. Het prolongatiesysteem aan de Amsterdamse beurs oefende namelijk een grote aantrekkingskracht op besparingen

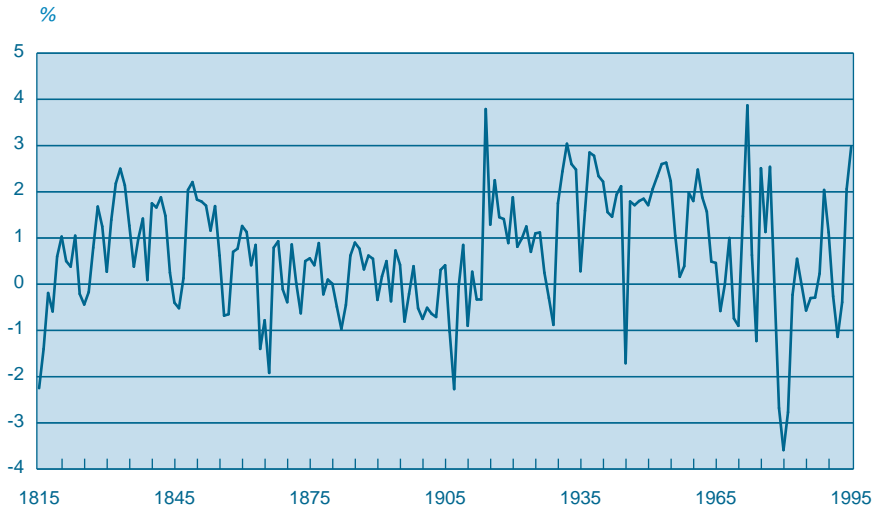
uit. De prolongatie was een voorschot van een maand op onderpand van effecten. Deze anonieme markt werd beheerst door commissionairs, bankiers en cassiers die tussen vraag en aanbod bemiddelden en geld uit alle hoeken van het land naar de beurs sluisden. Het was kern van de Nederlandse geldmarkt en het voornaamste reservoir van besparingen. Toen de beurs in augustus 1914 sloot en het systeem vastliep, werd de omvang ervan geschat op 400 miljoen gulden, ongeveer evenveel als de rekening-courantgelden en deposito's van alle handelsbanken tezamen.⁸⁾

Geen wonder dus dat de Nederlandse handelsbanken zich langzaam ontwikkelden. Vergeleken met het buitenland misten zij immers de stabiele *funding* die de basis voor een expansief beleid had moeten vormen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bedroeg de verhouding van kapitaal tegenover inleggelden van de handelsbanken nog ruim 60 procent, terwijl bijvoorbeeld Engelse banken al rond 1880 een cijfer van 20 procent bereikten.⁹⁾ Het aandeel van banktegoeden in de geldhoeveelheid bleef om die reden navenant laag. Grafiek 6 laat zien dat nog in 1914 ruim tweederde uit chartaal geld bestond. Toentertijd vonden leidende bankiers als mr. F.S. van Nierop van de Amsterdamsche Bank dit een archaische situatie. En vergeleken met omringende landen was het dat ook: in Frankrijk beliep het aandeel chartaal geld 43 procent, in België 29 procent, in Engeland slechts 4 procent.¹⁰⁾

Tijdens de Eerste Wereldoorlog steeg het aandeel van de banktegoeden in de Nederlandse geldomloop, maar na 1920 stabiliseerde het zich rond de 50 procent. Pas in de tweede helft van de jaren veertig steeg het girale aandeel daar boven. Dat was het gevolg van de geldzuivering na de Tweede Wereldoorlog. Het oude geld werd in twee fasen ingetrokken en kwam op geblokkeerde banktegoeden te staan. Tijdens de week van 19 tot 25 september 1945 moest iedereen met tien gulden, het Tientje van Lieftinck, zien rond te komen, daarna kon men mondjesmaat nieuw geld opnemen van de rekening.¹¹⁾ Grote delen van de bevolking zullen toen voor het eerst een bankrekening gehad hebben.

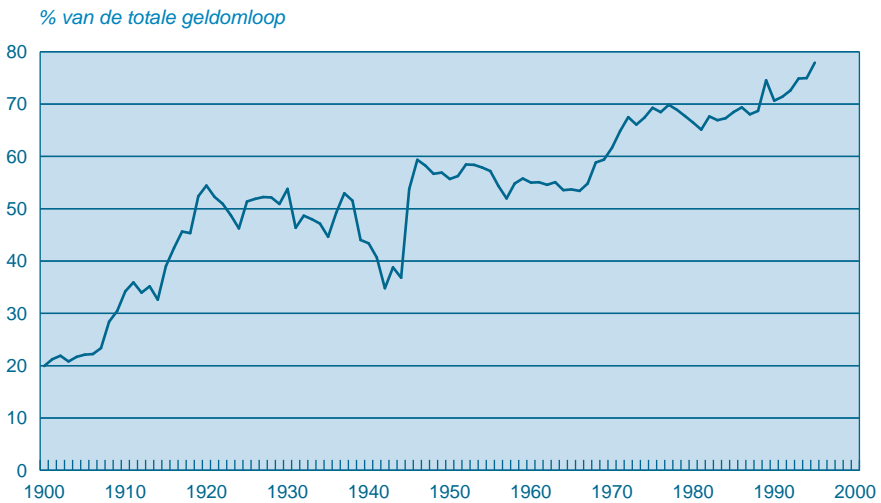
Dat beklifde blijkbaar niet, want het girale aandeel daalde weer tijdens de jaren vijftig en zestig. Contante betalingen met wekelijkse loonzakjes en dergelijke voerden dus een hardnekkig achterhoedegevecht tegen het bancaire betalingsverkeer. Het aandeel giraal geld van 60 procent werd pas in de jaren zeventig bereikt, zestig jaar later dan in de omringende landen.

5. Rentemarge in Nederland.

Bron: Jonker, 'The alternative'; CBS, *Negentig jaren*; *Financiële maandstatistiek*.

6. Giraal geld in Nederlandse geldomloop.

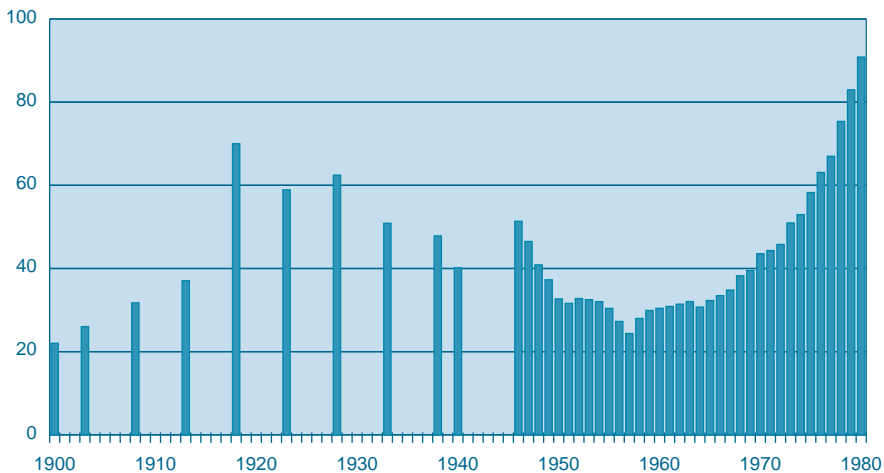
Bron: CBS, *Negentig jaren*.

> **Bankwezen en bedrijfsfinanciering**

Grafiek 7 onderstreept nog eens dat banken en banktegoeden lange tijd een relatief bescheiden rol hadden in de Nederlandse volkshuishouding. Tijdens de eerste twee decennia van deze eeuw steeg de verhouding tussen het balanstotaal van de handelsbanken en het bruto nationaal product scherp, maar omstreeks 1920 zette een daling in die tot het einde van de jaren vijftig duurde. Toen begon een nieuwe opmars die ten minste aanhield tot 1980 en waarschijnlijk ook daarna. Helaas verhinderen veranderingen in de opstelling van de gebruikte gegevens echter het doortrekken van deze reeks.

7. Balanstotalen handelsbanken in Nederland.

% van bbp

Bron: Financiële instellingen; CBS, *Negentig jaren*.

De eerste fase van sterke groei viel samen met een wending in de bankpolitiek. Aanvankelijk concentreerden de banken zich op handelskredieten en hielden zich niet of nauwelijks bezig met andere vormen van bedrijfsfinanciering. Lange tijd hebben historici hierin de oorzaak gezien voor de late industrialisatie van Nederland en de klachten over gebrekkige financieringsmogelijkheden voor het bedrijfsleven in de tweede helft van de negentiende eeuw. Die opvatting valt echter niet staande te houden. Er zijn geen aanwijzingen dat financieringsgebreken de industrialisatie vertraagden.¹²⁾ Mits goed renderend, vonden onder-

nemingen gewoonlijk zonder veel moeite investeerders, alleen ging dat vaak via familie en andere relaties en niet via formele instituten als het bankwezen.¹³⁾

Gedurende de eerste twee decennia van deze eeuw en met name tijdens de Eerste Wereldoorlog betraden de handelsbanken nieuwe wegen. Gestimuleerd door een opbloeiende volkshuishouding begonnen zij aan een krachtige expansie en bouwden geleidelijk nauwere banden met het bedrijfsleven op. Rond 1910 zette bovendien een concentratietendens in, die leidde tot de vorming van vijf grote banken: de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Rotterdamsche Bank, de Amsterdamsche Bank, de Twentsche Bank en de Incassobank. Bankiers en socialistische commentatoren verwachtten dat nu de tijd van het moderne kapitalisme aangebroken was. Voortaan zouden banken een heersende positie bekleden binnen de economie. Het bedrijfsleven raakte namelijk steeds meer aangewezen op bankfinanciering. Het gevolg was een opeenstapeling van commissariaten bij topbankiers. Zo ontstond een financiële elite die de feitelijke leiding zou gaan uitoefenen over de volkshuishouding.¹⁴⁾

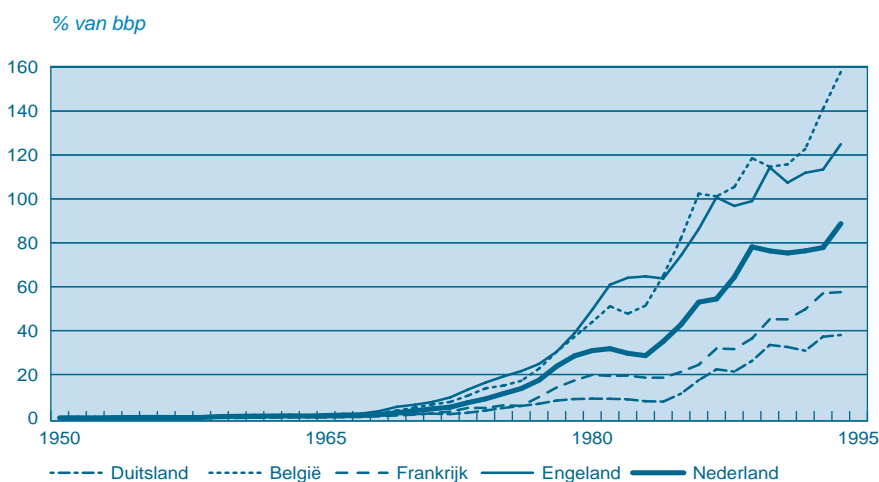
De hoge verhouding tussen de balanstotalen van de banken en het bruto binnenlands product en het grote aantal commissariaten van enkele bankiers sterkte deze verwachting. Toch kwam die verwachting niet uit. Toen de economie in het najaar van 1920 omsloeg, zagen de banken hun kredietportefeuilles vastlopen. Ze raakten in een crisis die onder meer de Rotterdamsche Bank aan de rand van de afgrond bracht. De intensieve relaties met het bedrijfsleven werden snel weer beëindigd, het aantal bankierscommissariaten nam af en ook de verhouding tussen de balanstotalen en het binnenlands product daalde gestaag. Tijdens de tweede helft van de jaren twintig ontstond daardoor een uitvoerige discussie over vermeende gebrekkigheid van de industriefinanciering, maar opnieuw ontbreken concrete aanwijzingen dat er knelpunten bestonden die de economische ontwikkeling remden.¹⁵⁾ Het bedrijfsleven kon zich blijkbaar redden met gangbare middelen als ingehouden winst, aandelenemissies en het geld van particuliere kapitaalverschaffers. Bovendien ontstonden nieuwe kredietbronnen, zoals de institutionele beleggers. In 1938 hadden die 1,7 miljard gulden aan onderhandse leningen in hun portefeuille tegen 1,6 miljard gulden aan effecten.¹⁶⁾

De eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog verloren de handelsbanken verder terrein. De verhouding balanstotalen en bruto binnenlands product (bbp) bereikte een dieptepunt in 1958. Het bedrijfsleven kon ruim de helft van zijn vermogensbehoefte vervullen met reserveringen en emissies, net als in de jaren twintig en dertig. Dat veranderde echter aan het einde van de jaren vijftig, toen vreemd vermogen in korte tijd een opvallend grotere rol ging spelen.¹⁷⁾ Dadelijk begonnen de handelsbanken aan een nieuwe en snelle opmars die hen een centrale positie

gaf als nooit tevoren in Nederland. Aan het eind van de jaren zeventig bereikte de verhouding balanstotalen/bbp een nieuw hoogtepunt.

Die schaalvergroting veroorzaakte een ingrijpende concentratie en herschikking in het bankwezen. Drie grootbanken leiden het veld: ABN AMRO, de Rabobank en ING, op enige afstand gevolgd door de Generale Bank, de financiële poot van het Belgisch-Nederlandse Fortisconcern. De particuliere bankiersfirma's zijn vrijwel allemaal opgegaan in één van de grootbanken. Deze bedrijfsconcentratie ging opnieuw gepaard met maatschappelijke kritiek op de machtsconcentratie die ermee verbonden zou zijn. Als één der eersten omschreef de katholieke vakbondsleider P.J.J. Mertens in 1968 een elite van 200 personen die de touwtjes in handen zou hebben.¹⁸⁾ Inmiddels betreft het bedrijfsleven de helft van zijn financieringsbehoefte van het bankwezen, al blijven de onderhandse leningen van institutionele beleggers van aanzienlijk belang.¹⁹⁾

8. Balanstotalen in Nederland, België, Duitsland, Engeland en Frankrijk.

Bron: IMF, *Statistics yearbook* ; Maddison, *Monitoring*.

De laatste veertig jaar van deze eeuw hebben dus een opmerkelijke renaissance van het bankwezen gebracht. Deze bleef niet tot Nederland beperkt. Grafiek 8 toont de relatie tussen bankbalanstotalen en het bruto binnenlands product voor vijf Europese landen. Alle vijf kenden dezelfde opmerkelijke renaissance van het bankwezen. Daar zag het zelfs tijdens de jaren zestig nog niet naar uit. Zo betoogde de Amerikaanse hoogleraar economie R.W. Goldsmith in 1969

met een invloedrijk boek dat het bankwezen slechts korte tijd een prominente rol binnen de volkshuishouding speelt. Naarmate de economische ontwikkeling voortschrijdt, zou namelijk de financiële structuur steeds meer gediversifieerd raken en nemen andere instituten taken van het bankwezen over.²⁰⁾ Hij staaft zijn opvatting met uitvoerige cijferreeksen over de financiële structuur van een groot aantal landen, gemeten aan hun bruto binnenlands product. Zijn laatste steekjaar was 1963, dat inmiddels een wending had plaatsgevonden kon uit zijn gegevens nog niet blijken.

> **Noten**

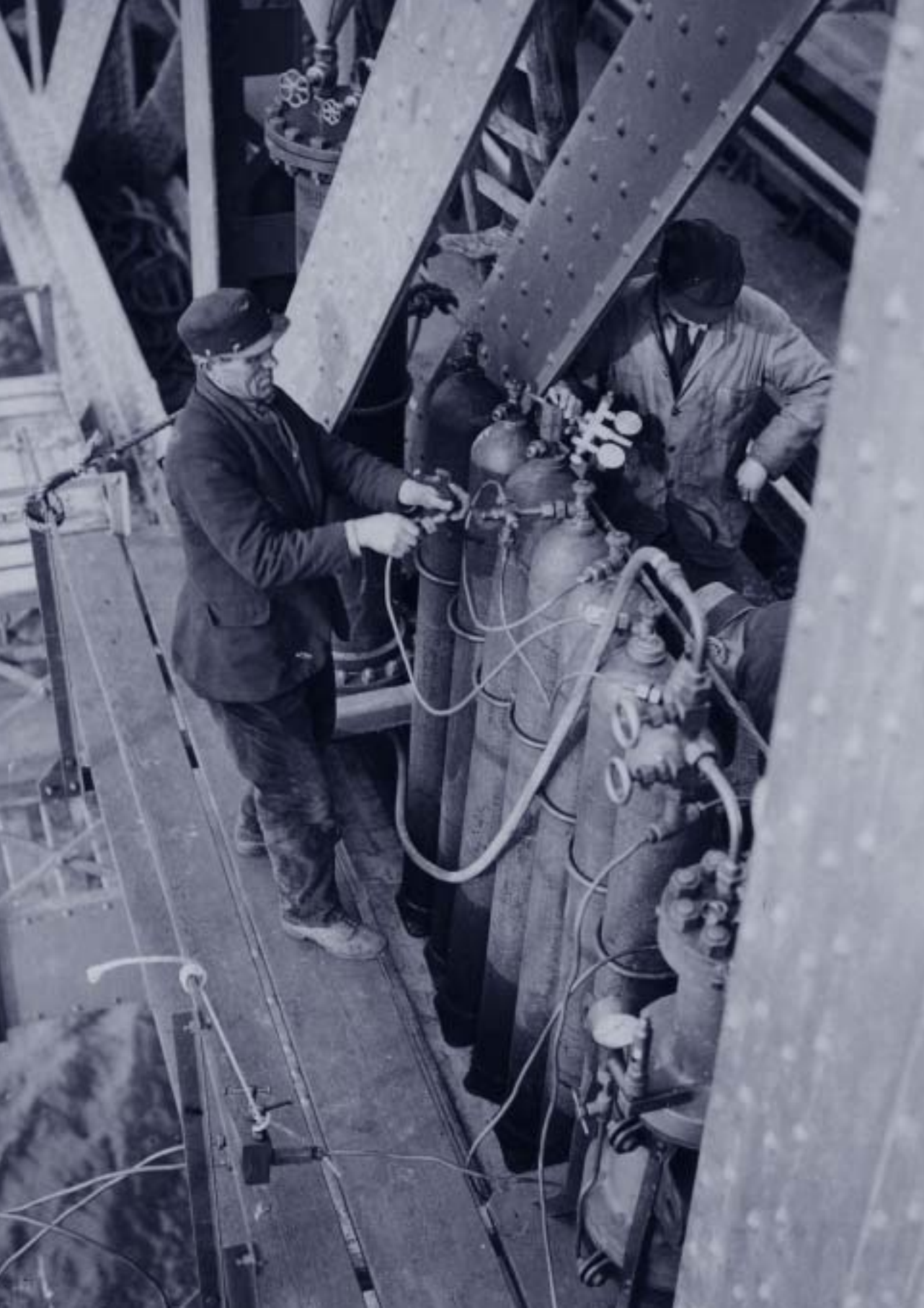
- 1) De intrinsieke waarde van deze munten of de waarde na een stabilisatieprogramma is steeds op 100 gesteld.
- 2) Zijlstra, *Per slot*, 250-251.
- 3) Dehing et al., 'Linking', 57.
- 4) Jonker, *Merchants*, 86.
- 5) *Ibidem*, 85-90.
- 6) Homer, *A history*.
- 7) Jonker, 'The alternative road', 114-118; Kymmell, *Geschiedenis*, 68-76.
- 8) Jonker, 'Spoilt', 189-192.
- 9) Collins, 'The business', 47.
- 10) Engeland: Collins, *Money*, 40-41; België: Van der Wee et al., *De Nationale Bank*, 385; Frankrijk: Patat et al., *A monetary history*, 17.
- 11) Barendregt, *The Dutch*, 112-130.
- 12) Jonker, *Merchants*, 274-278; van dezelfde schrijver, 'Waterdragers', 158-190.
- 13) Jonker, 'Spoilt', 196-201.
- 14) Hilferding, *Das Finanzkapital*; Jeldels, *Das Verhältnis*; Van Tienhoven, *Industrie*; Westerman, *De concentratie*; Wibaut, 'De jongste ontwikkeling', 337-349; Jonker, 'Waterdragers'.
- 15) Jonker, 'Waterdragers', 173-177 voor de discussie. Van dezelfde schrijver, 'Spoilt', 201-204 voor een nadere analyse van de eventuele gevolgen.
- 16) 'De groei'.
- 17) Ruizendaal, 'De financiering', 85.
- 18) Helmers et al., *Graven naar macht*; Schouten et al., *Atlas*.
- 19) *The Economist* van 21 november 1998, 75.
- 20) Goldsmith, *Financial structure*.

> **CBS-publicaties**

Negentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1989. CBS (Voorburg/Heerlen (1990).
Financiële maandstatistiek (diverse jaargangen).

> **Literatuur**

- Barendregt, J., *The Dutch money purge. The monetary consequences of German occupation and their redress after liberation, 1940–1952* (Amsterdam 1993).
- Collins, M., 'The business of banking: English bank balance sheets, 1840–1880', *Business history* 26 (1984), 43-58.
- Collins, M., *Money and banking in the U.K.: a history* (Londen 1988).
- 'De groei van de belangrijkste institutionele beleggers in Nederland en hun beleggingspolitiek', *Economisch-statistisch maandbericht* 5 (1940), 25-29.
- Dehing, P. & M. 't Hart, 'Linking the fortunes, currency and banking 1550-1800', M. 't Hart, J.P.B. Jonker, J.L. van Zanden (eds.), *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997), 37-63.
- Financiële instellingen in Nederland, 1900–1986. Balansreeksen en naamlijst van handelsbanken* (Amsterdam 1987).
- Goldsmith, R.W., *Financial structure and development* (New Haven 1969).
- Helmers, H.M., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie* (Haarlem 1975).
- Hilferding, R., *Das Finanzkapital* (Berlijn 1910).
- Homer, S., *A history of interest rates* (New Brunswick, 2e ed. 1977).
- International financial statistics yearbook*. IMF (1980, 1996).
- Jeidels, O., *Das Verhältnis der Deutschen Grossbanken zur Industrie, mit besonderen Berücksichtigung der Eisenindustrie* (Leipzig 1905).
- Jonker, J.P.B., 'Waterdragers van het kapitalisme. Nevenfuncties van Nederlandse bankiers en de verhouding tussen bankwezen en bedrijfsleven, 1910–1940', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 6 (1989), 158-190.
- Jonker, J.P.B., 'Spoil for choice? Statistical speculations on banking concentration and the structure of the Dutch money market, 1900-1940', Y. Cassis, G.D. Feldman, U. Olsson (ed.), *The evolution of financial institutions and markets in twentieth-century Europe* (Aldershot 1995), 187-208.
- Jonker, J.P.B., *Merchants, bankers, middlemen, the Amsterdam money market during the first half of the nineteenth century* (Amsterdam 1996).
- Jonker, J.P.B., 'The alternative road to modernity, currency and banking 1814-1914', M. 't Hart, J.P.B. Jonker, J.L. van Zanden (red.), *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997).
- Korthals Altes, W.L., *Van pond Hollands tot Nederlandse gulden* (Amsterdam 1996).
- Kymmell, J., *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland, 1860–1914*, II (Amsterdam 1996).
- Maddison, A., *Monitoring the world economy 1820-1992* (Parijs 1995).
- Patat, J.P., M. Lutfalla, *A monetary history of France in the twentieth century* (New York 1990).
- Tienhoven, J.P. van, *Industrie en banken (de handel volgt de banken)* (Amsterdam 1917).
- Ruizendaal, N.L., 'De financiering bij Nederlandse ondernemingen sinds 1921', R. Burgers e.a., *Tot de orde geroepen. Bundel ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Vereniging van academisch gevormde accountants* (Deventer 1967), 79-101, 85.
- Schouten, N. et al., *Atlas van de macht* (Rotterdam 1998).
- Wee, H. van der en K. Tavernier, *De Nationale Bank van België en het monetaire gebeuren tussen de twee wereldoorlogen* (Brussel 1975).
- Westerman, W.M., *De concentratie in het bankwezen; een bijdrage tot de kennis der economische ontwikkeling van onzen tijd* ('s-Gravenhage 1919).
- Wibaut, F.M., 'De jongste ontwikkeling van het kapitalisme', *De nieuwe tijd* 18 (1913), 284-309, 337-349.
- Zijlstra, J., *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam 1992).

PETER GROOTE

De infrastructuur staat de laatste jaren in het brandpunt van het maatschappelijk debat. Geen dag lijkt voorbij te gaan zonder uitspraken over files, de Betuwelijn, Schiphol, Hoge Snelheidslijnen, *light rail* projecten of nieuwe tunnels. Regelmatig wordt in het debat gerefereerd aan het verleden. Helaas slagen zowel voorstanders als tegenstanders van extra investeringen erin hun standpunt kracht bij te zetten met historische voorbeelden. Het is daarom van belang om eens systematisch te bekijken hoe de infrastructurale ontwikkeling van Nederland in het verleden geweest is en welke effecten die ontwikkeling op de economie gehad heeft.

> Wat is infrastructuur?

Infrastructuur is een vreemd begrip. Het figureert in wetenschappelijke, politieke en maatschappelijke discussies zonder dat ook maar één wetenschapper of politicus erin geslaagd is om een sluitende definitie op te stellen. Er zijn genoeg voorbeelden van auteurs die dat wel geprobeerd hebben, maar moesten besluiten met niet meer dan een opsomming van onderdelen van infrastructuur. Het Centraal Bureau voor de Statistiek geeft bijvoorbeeld in de *Statistiek van de Kapitaalgoederenvoorraad* (1991) geen definitie van infrastructuur, maar een aanduiding die luidt: 'Infrastructurale werken die nodig zijn voor het vervullen van de functies: watervoorziening, kwantitatief waterbeheer, kwalitatief waterbeheer, waterkering, landaanwinning, sport en recreatie (m.u.v. gebouwen), transport van personen, goederen, informatie en energie.'

De Duitse econoom R. Jochimsen heeft een standaardwerk over de economische aspecten van infrastructuur geschreven. Hij definieert infrastructuur aan de hand van drie kenmerken. In de eerste plaats zijn de door infrastructurale productiemiddelen verleende diensten van belang voor de succesvolle uitoefening van andere economische activiteiten.

In de tweede plaats zijn volgens Jochimsen investeringen in infrastructurele werken omvangrijk en sterk geconcentreerd in tijd en ruimte. Daarbij is bovendien vaak sprake van technische ondeelbaarheden. Pas een hele spoorweglijn kan van belang zijn voor de economie en niet een halve of driekwart. Op een hoger ruimtelijk schaalniveau heeft een spoorweginvestering betekenis, waar een enkele lijn dat niet heeft. Mede daardoor is infrastructurele dienstverlening gebonden aan de plaats van vestiging. Dat betekent dat het moeilijk is om de diensten te importeren, zoals dat met andere producten en diensten wel kan. Wie van Amsterdam naar Utrecht moet reizen kan simpelweg geen gebruik maken van het Franse hogesnelheidsnet. Landen of regio's moeten dan ook zelf zorgen voor een voldoende niveau van infrastructuur.

In de derde plaats worden infrastructurele diensten veelal verschaft door de overheid of onder overheidscontrole. In econometrische studies wordt infrastructuur zelfs vaak gelijk gesteld aan de publieke kapitaalgoederenvoorraad. De overheid beïnvloedt of reguleert niet alleen de prijs waarvoor de diensten op de markt gebracht worden, maar vaak ook de investeringsbeslissingen (door concessieverlening of subsidiëring). Bemoeienis met de prijsstelling heeft vooral te maken met de gebrekkige marktwerking als gevolg van het optreden van natuurlijke monopolies. Door de grote schaal en de technische ondeelbaarheden van infrastructuur kan een reeds bestaande, grote exploitant vrijwel altijd goedkoper werken dan kleine, wellicht innovatievere, nieuwe concurrenten. De grootschalige exploitant kan concurrenten dan ook gemakkelijk uit de markt prijzen, en als enige overblijven. Zonder regulering door de overheid kan deze monopolist gemakkelijk een niet-marktconforme hoge prijs afdwingen. Een tweede reden voor een grote rol voor de overheid bij de verschaffing van infrastructuur is dat het de kenmerken van een collectief goed kan hebben. Ook dan werkt de markt niet goed, bijvoorbeeld omdat potentiële klanten die geen zin hebben om te betalen niet uitgesloten kunnen worden van consumptie en gewoon op kosten van anderen gebruik kunnen blijven van de infrastructurele diensten. Het standaardvoorbeeld van een dergelijk collectief goed is straatverlichting. In de laatste plaats kan overheidsbemoeienis met investeringsbeslissingen noodzakelijk geacht worden vanwege de grote onzekerheid over het rendement van infrastructurele investeringen, bijvoorbeeld vanwege de lange levensduur van infrastructurele kapitaalgoederen, terwijl deze toch van groot belang voor de sociaal-economische ontwikkeling van het gebied geacht worden.

› ***Infrastructuur als beleidsinstrument?***

Wanneer we Jochimsens uitgebreide opsomming overzien, blijkt dat infrastructuur zijn naam ontleent aan het feit dat het van fundamenteel belang is voor de rest van de economie. Dit is het voornaamste verschil met investeringen in bijvoorbeeld machines en gebouwen. Infrastructurele projecten zijn daarmee vaak groot in omvang, in kosten en in de tijd van voorbereiding en uitvoering en de exploitatie van dergelijke projecten is vaak monopolistisch van aard. Daarom is het veelal de overheid die infrastructuurle voorzieningen betaalt en beheert. Op die manier kan de overheid bovendien de aanleg van infrastructuur gebruiken als een beleidsinstrument ter stimulering van de economie, zowel op nationaal niveau als op regionaal niveau.

Op basis van deze kenmerken kunnen we belangrijke vormen van infrastructuur opsommen. In de eerste plaats de transport- en communicatie-infrastructuur, bestaande uit bijvoorbeeld spoorwegen, straatwegen, scheepvaartkanalen, vliegvelden, havens, buisleidingen en telefoonlijnen. In de tweede plaats de nutsvoorzieningen, zoals stroom- en gasvoorziening, de waterleiding en de rioering. In de derde plaats de zogenaamde 'natte' waterstaat, die naast afwateringskanalen en gemalen ook de landaanwinning door inpolderingen en ontginning bevat.

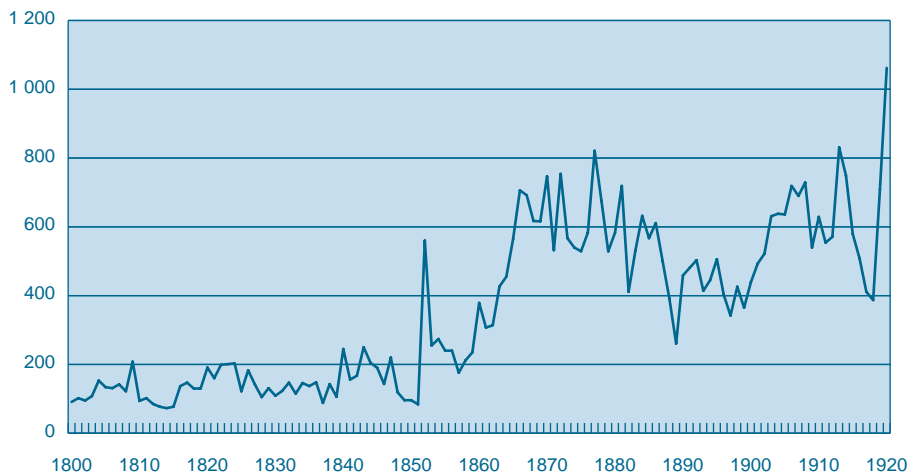
› ***De ontwikkeling van de infrastructuur***

Wanneer we geïnteresseerd zijn in de langetermijnontwikkeling van zoiets divers als infrastructuur, moeten we eerst een geschikte maat vinden om die ontwikkeling in uit te drukken. Er zijn weliswaar gegevens beschikbaar over fysieke kenmerken van onderdelen van infrastructuur, zoals de lengte van het wegennet of de oppervlakte van inpolderingen, maar deze kunnen moeilijk vergeleken en geaggregeerd worden. Een betere maat is het niveau van investeringen. Gelukkig beschikken we in Nederland over een lange tijdreeks van de investeringen in infrastructuur (1800-1995), dankzij het grote onderzoeksproject Reconstructie Nationale Rekeningen, waarin verschillende universiteiten en het CBS samenwerken.¹⁾

Momenteel wordt per jaar ongeveer honderd maal zoveel in infrastructuur geïnvesteerd als in het begin van de negentiende eeuw (grafiek 1, 2, 3). Een belangrijke oorzaak is dat we ook veel meer te besteden hebben: het nationaal inkomen is in dezelfde periode gestegen met ongeveer een factor zeventig. De derde grafiek toont daarom het verloop van de investeringsquote. Deze meet het aandeel van de investeringen in het nationaal inkomen. We zien een sterk

1. Kapitaalvorming.

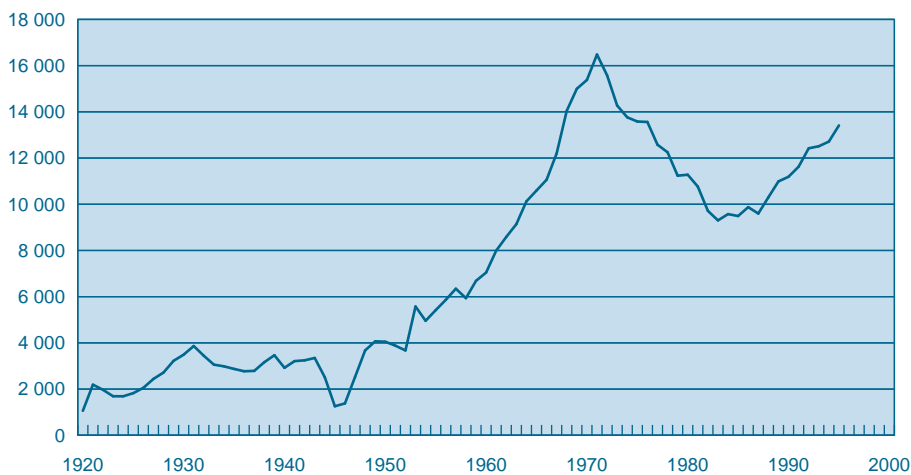
mln gld (prijzen van 1990)

Bron: Groote, Albers & De Jong, *A standardised time series*.

2. Kapitaalvorming.

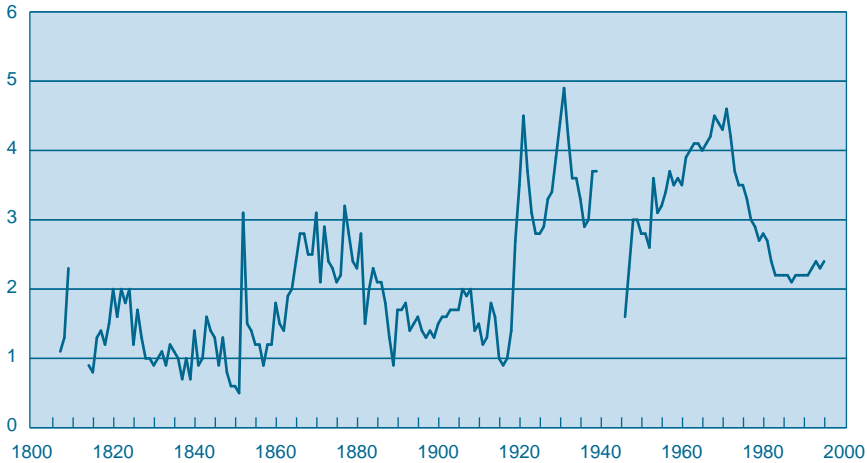
mln gld (prijzen van 1990)

Bron: Groote, Albers & De Jong, *A standardised time series*.

3. Investeringsquote infrastructuur.

% van bbp

Bron: Groote, *Kapitaalvorming*.

schommelend, licht stijgend verloop. De sterke schommelingen worden niet zozeer door veranderingen in het investeringsniveau, maar veeleer door toef of afname van het nationaal inkomen veroorzaakt. Vanwege de lange constructieperiode en levensduur van infrastructuur worden investeringsverplichtingen over een lange periode aangegaan. Ze kunnen dus niet zomaar bij verslechtering van de conjunctuur bijgesteld worden.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was het investeringsniveau relatief laag. Toch bedroeg de investeringsquote in de befaamde periode van kanaalenaanleg door Koning-koopman Willem I nog bijna twee procent. De koning trachtte de economische achteruitgang van vooral Amsterdam te stoppen door de verbindingen met zowel het achterland als de zee te verbeteren. Nadat mede door kostbare projecten als de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal de overheidsfinanciën volledig in het ongerede geraakt waren, moest de Koning echter afzien van verdere projecten. Het investeringsniveau daalde vervolgens weer tot onder één procent van het nationaal inkomen.

> ***Doorbraak en stabilisatie***

Rond het midden van de negentiende eeuw veranderde de situatie, met grote door de rijksoverheid uitgevoerde projecten als de droogmaking van de Haarlemmermeer en de verbetering van de grote rivieren. Bovendien begonnen ook particulieren meer te investeren in infrastructurele werken, zoals de Overijsselse kanalen en de Hoogeveense Vaart. De echte doorbraak vond plaats met de grootschalige spoorwegaanleg. De rijksoverheid nam het leeuwendeel voor zijn rekening op basis van de Spoorwegwet van 1860. Dat stimuleerde ook commerciële maatschappijen, zoals de Nederlandsche Centraalspoorwegmaatschappij, die de lijn Amersfoort-Zwolle aanlegde. Bovendien kregen zowel Amsterdam als Rotterdam een nieuwe directe verbinding met de Noordzee door de aanleg van het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg. De aanleg van het Noordzeekanaal werd op liberale leest geschied als particulier project van de N.V. Amsterdamsche Kanaalmaatschappij. Deze dacht niet zozeer winst uit exploitatie van het kanaal te halen, maar meer uit landaanwinning in het IJ. De maatschappij onderschatte echter de duur en de kosten van het project. Na het faillissement nam het Rijk de voltooiing op zich.

Na 1885 daalde de investeringsquote weer naar ongeveer anderhalf procent. Dit kwam door een stijging van het nationaal inkomen, terwijl het investeringsniveau constant bleef. Relatief grote projecten in deze periode waren de vrijwel continue verbeteringen aan het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg. Deze al snel noodzakelijk gebleken verbeteringen bleken uiteindelijk veel kostbaarder dan de initiële aanleg. Daarnaast vroeg de scheiding van Maas en Waal door het graven van de Bergse Maas veel geld. Aan het eind van de negentiende eeuw werden ook andere vormen van infrastructuur belangrijk, zoals gasfabrieken, elektriciteit, waterleiding, telefonie en elektrische stadstrams.²⁾

> ***De twintigste eeuw: de overheid geeft gas***

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog trachtte Nederland zijn functie als doorvoerland weer volledig uit te buiten. Daarvoor waren onder andere verdere uitbreidingen van de Rotterdamse haven noodzakelijk. Bovendien werd hard gewerkt aan de opbouw van een elektriciteitsnet. Het belangrijkste infrastructurele project betrof echter de Zuiderzeewerken. Daarover werd al decennia lang vruchteloos gediscussieerd. De stormvloed van 1916 en het minister-schap van ingenieur Lely maakte het de voorstanders mogelijk het debat uiteindelijk in hun voordeel te beslissen. In 1920 werd de eerste klei gestort in wat later de polder Wieringermeer zou gaan heten. Hoewel na de terugval van

de economie in de jaren twintig al snel besloten werd het tempo van de investeringen terug te schroeven, bleven de inpolderingswerken veel geld vragen. In 1932 bereikte de investeringsquote een historisch hoogtepunt. Maar liefst 4,95 procent van het nationaal inkomen werd toen besteed aan de infrastructuur. Dat kwam niet alleen door de hoge kosten van de Zuiderzeewerken, maar ook door de sterke daling van het nationaal inkomen als gevolg van de crisis van de jaren dertig. Daarnaast werden in dezelfde periode ontginningsprojecten gestart in het kader van de werkverschaffing, die ook als infrastructurele projecten te benoemen zijn. Als voorbeeld kan dienen de aanplant van naaldbossen op de arme Drentse zandgronden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog daalden de investeringen in infrastructuur vanzelfsprekend. Dit werd echter meer dan gecompenseerd door het herstel van de oorlogsschade, die juist voor de infrastructuur groot was, en die naast herstel ook vaak verbetering inhield. In de wederopbouwfase werd tevens in snel tempo de moderne welvaartsstaat, of beter verzorgingsstaat, opgebouwd. De economische basis voor de welvaartsstaat werd vooral gelegd in Rotterdam en Slochteren. In Rotterdam werd geïnvesteerd in de aanleg van grotere havenbekkens. In 1964 culmineerde dat in het besluit tot aanleg van de Maasvlakte. De aardgasvondst in Slochteren in 1959 maakte het mogelijk voldoende middelen vrij te maken voor dergelijke overheidsinvesteringen. Het leidde bovendien tot de aanleg van een nationaal aardgasnetwerk ter vervanging van de lokale steenkoolgasvoorziening. Nog tijdens de wederopbouw was een nieuwe overstromingsramp, die van 1953 in Zeeland en Zuid-Holland, bovendien de aanleiding tot het opstarten van een omvangrijk investeringsprogramma in de 'natte' waterstaat. Dit Deltaplan werd uiteindelijk wellicht de meest kostbare component van de infrastructurele investeringen in de naoorlogse periode.

Al deze over het algemeen publiek gefinancierde projecten sloten aan bij het Keynesiaanse economische beleid, waarover geleidelijk een politieke consensus ontstaan was. De Engelse econoom John Maynard Keynes had tijdens de grote crisis van de jaren dertig overtuigend betoogd dat in moeilijke economische tijden de overheid zorg zou moeten dragen voor investeringsinjecties, zodat de effectieve vraag vergroot zou worden. Een dergelijke investeringsimpuls leidt immers tot afgeleide bestedingen in andere sectoren, zogenaamde *multipliereffecten*. Daarmee zou de economie weer een slinger de goede kant op krijgen, waarna de markt zichzelf weer zou kunnen redden en de overheidsinvesteringen weer teruggeschoefd zouden kunnen worden. Het was voor de overheid volstrekt logisch om investeringsimpulsen op basis van een dergelijk Keynesiaans beleid te richten op de infrastructuur, waar men immers toch al vaak bij betrokken was.

> ***Na 1973: een forse stap terug***

Ondanks de politieke consensus veranderde de situatie in 1973 radicaal. Stijgingen van de olieprijs zorgden voor een economische recessie. De problematische kant van het optimistische Keynesiaanse beleid werd ook steeds duidelijker zichtbaar. Waar Keynes immers betoogd had dat in tijden van economische voorspoed de overheidsinvesteringen weer teruggeschroefd zouden moeten worden, bleek dat in de praktijk vaak onmogelijk. Zowel burgers als politiek waren dan immers gewend geraakt aan een hoger uitgavenplafond. Het resultaat van dit proces was een stijgend financieringstekort bij de overheid.

Dat betekende dat men uiteindelijk juist in een periode van crisis wel gedwongen was om het niveau van de publieke investeringen toch terug te schroeven. Gemeten als aandeel in het nationaal inkomen was 1987 het dieptepunt, toen de infrastructurele investeringsquote met 2,1 procent weer het niveau van de negentiende eeuw bereikte. Het dieptepunt van de recessie was al eerder, namelijk in 1982 bereikt. Inmiddels had men echter het Keynesiaans bestedingsbeleid vervangen door een restrictief monetair beleid. Het niveau van de publieke investeringen nam daarom, zelfs toen dat weer gekund had, maar langzaam toe.

> ***Van oplossen knelpunten tot megaplannen***

De snelle economische groei van de jaren negentig resulteerde in steeds ernstiger congestie in het economisch zwaartepunt van het land. Talloze knelpunten in het in de voorafgaande periode tamelijk verwaarloosde transport- en communicatienetwerk moesten opgelost worden. Er werden nieuwe autosnelwegen aangelegd, inclusief bruggen en tunnels, en de capaciteit van het spoorwegnet werd uitgebreid. Infrastructuurinvesteringen kwamen bovenaan de politieke agenda te staan en er werden plannen ontwikkeld voor verbeteringen in het openbaar vervoer, in het goedertransport over het spoor (Betuwelijn) en voor de integrale verplaatsing van Schiphol. Dergelijke megaprojecten zijn politiek aantrekkelijk en lijken haalbaar door de inzet van de overvloedige aardgasbaten.

> ***Economische effecten***

In de gehele periode 1800-1995 blijkt een slordige 600 miljard gulden geïnvesteerd in infrastructuur.³⁾ Hebben al die investeringen inderdaad tot de gewenste effecten geleid? Om dat te kunnen beoordelen, moet eerst bekeken worden welke motieven eigenlijk meespeelden in de investeringsbeslissingen.

Een regelmatig terugkerend motief om te investeren in infrastructuur was de verdediging tegen vooral wateroverlast. Het bleek al in het voorgaande dat overstromingsrampen regelmatig de aanleiding geweest zijn om te gaan investeren in de kustverdediging, gemalen of rivierverbetering. De zeedijken werden bijvoorbeeld verstevigd na de ramp van 1826, de Haarlemmermeer werd ingepolderd nadat Amsterdam er ernstig door bedreigd werd, er werd beslist tot uitvoering van de Zuiderzeewerken na de overstromingen van 1916 en de aanleiding voor het Deltaplan was de watersnood van 1953. Deze projecten leidden inderdaad tot een verkleining van overstromingsrisico's en waren daarmee succesvol. Het blijft wel de vraag of er ook niet op andere, minder grootschalige, wijze in voorzien had kunnen worden.

Naast dit defensieve motief om te gaan investeren in infrastructuur moet het winstmotief genoemd worden. De kans op winst speelde vooral een rol bij particuliere investeringen in infrastructuur. Het is opvallend dat in de negentiende eeuw particuliere ondernemingen participeerden in werkelijk alle onderscheiden sectoren van infrastructuur, inclusief bijvoorbeeld tolwegen, spoorwegen, drinkwaterleidingen en inpolderingen. Het winstmotief speelde ook wel bij de overheidsinvesteringen. Zelfs de gemeentelijke waterleidingbedrijven werden geacht jaarlijks een forse winst in de gemeentekas te doen belanden.

De stimulering van de nationale economie door verbetering van de transport- en communicatienetwerken is voor de overheid een steeds belangrijker investeringsmotief geworden. In de negentiende eeuw brachten dergelijke strategische overwegingen Koning Willem I bijvoorbeeld al tot zijn kanalenprojecten. Onderzoek heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat de hoge kosten van deze projecten, die een zware aanslag op het overheidsbudget betekenden, eerder negatief dan positief gewerkt hebben op de economische ontwikkeling. De Spoorwegwet van 1860 kwam eveneens voort uit strategische motieven. Toch speelde ook een defensief motief, namelijk de angst dat Antwerpen en de Noordduitse havens de doorvoerfunctie van Rotterdam zouden uithollen een rol.

Moderne econometrische technieken maken het mogelijk te toetsen of investeringen in infrastructuur inderdaad geresulteerd hebben in een significante versnelling van de economische groei. Deze technieken maken vaak gebruik van zogenaamde causaliteitstoetsen van het type Granger. Deze Granger-causaliteit is statistisch van karakter en gaat uit van het idee van opeenvolgende veranderingen. Wanneer variabele A steeds verandert nadat variabele B veranderd is, dan bestaat er volgens de theorie een 'Granger-causale' relatie tussen beide variabelen, waarbij variabele B beschouwd wordt als de veroorzaker van (veranderingen in) variabele A.⁴⁾ In concreto: wanneer het bruto binnenlands product steeds gaat stijgen nadat er geïnvesteerd is in infrastructuur, dan 'veroorzaken' infrastructurele investeringen kennelijk economische groei.

Deze interpretatie van causaliteit is door zijn nadruk op het belang van chronologie intuïtief aantrekkelijk, zeker voor historici, en heeft daardoor algemeen ingang gevonden bij econometristen die langetermijntwikkelingen onderzoeken.

Met behulp van een zogenaamd VAR-model, een statistische techniek die op deze interpretatie van causaliteit is gebaseerd, is aangetoond dat in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw inderdaad een (Granger-) causale relatie bestaan heeft tussen infrastructurele investeringen en de groei van het bruto nationaal product. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw en voor de twintigste eeuw was een dergelijke causale relatie niet aan te tonen. Moderne analyses laten juist een nauw verband zien tussen investeringen in machines en economische groei. In de tweede helft van negentiende eeuw veroorzaakten investeringen in machines echter geen extra economische groei.

Met de opbouw van de verzorgingsstaat werd het verkleinen van regionale sociaal-economische verschillen een belangrijke beleidsdoelstelling. Strategische motieven kwamen daarmee bij de overheid nog centraler te staan bij infrastructurele beslissingen. Dat betekende wel dat het steeds lastiger werd de directe kosten en de strategische baten van een project tegen elkaar af te wegen. Voorbeelden van gewaagde, maar succesvolle projecten, zoals het staatsspoorwegnet en de aanleg van de Nieuwe Waterweg, kunnen afgezet worden tegen voorbeelden van kostbare mislukkingen, zoals het Kanaal Almelo-Nordhorn en de aanleg van de Eemshaven.

› ***Padafhankelijkheid***

Een effect van de aanleg van (transport)infrastructuur dat men zich meestal niet op voorhand realiseert, en dat dus niet als investeringsmotief genoemd wordt, is het scheppen van zogenaamde padafhankelijkheid in de economie. Vooral Paul David heeft in diverse publicaties de aandacht gevestigd op de rol die een zogenaamd groot technisch systeem, zoals transportinfrastructuur, kan spelen bij het creëren van padafhankelijkheid in de economische ontwikkeling.

Volgens David hebben dergelijk systemen veel relaties met andere sectoren van de economie. In principe kunnen de potentiële voordelen van een nieuw, geavanceerder systeem dus uitgebuit worden door economische agenten in allerlei andere sectoren. In de praktijk gaat dat echter niet zo makkelijk, omdat deze agenten als het ware vastgebakken zitten aan het oude systeem. Eerst moeten ze hun gedragingen, die gebaseerd waren op het inmiddels achterhaalde technische systeem en vaak over een periode van jaren of zelfs decennia

ingeslepen waren, aanpassen. De aanleg van nieuwe transportinfrastructuur zou in theorie kunnen betekenen dat een bedrijf het beste zou kunnen gaan verhuizen. Dat is echter een kostbare en niet alleen in economisch opzicht ingrijpende beslissing. Wanneer economische agenten desondanks na verloop van tijd dergelijk aanpassingen hebben doorgevoerd en er kosten voor hebben gemaakt, kunnen ze van de weeromstuit bijna niet meer overstappen op nog een ander groeipad. Ze zijn met handen en voeten gebonden aan het nu gekozen technische systeem, in het geval van transportinfrastructuur de nu gekozen locatie.

De mede door infrastructurele voorzieningen gecreëerde padafhankelijkheid is zichtbaar in de vorm van het Nederlandse spoorwegnet. Niet toevallig is het nu bestaande spoorwegnet vrijwel gelijk aan het basisnet zoals dat rond 1880 gecreëerd was. Dat net was niet alleen gericht op het bestaande systeem van centrale plaatsen, maar tegelijkertijd ook een kracht in de continuering van dat stedensysteem. Plaatsen die overgeslagen werden, raakten economisch op een achterstand. Beslissingen over spoorlijncacés die in 1860 genomen werden, bepaalden voor de toekomst dus de ruimtelijke structuur van de Nederlandse economie.

› ***Verleden en toekomst***

Welke lessen voor het heden kunnen we trekken uit deze historische analyse van de ontwikkeling van de infrastructuur in Nederland? In de eerste plaats dat er een grote variatie bestaat in vormen van infrastructuur, in de motieven om over te gaan tot infrastructurele investeringen en in de effecten daarvan. Het lijkt dan ook aan te raden om het politieke debat over toekomstige infrastructurele investeringen per afzonderlijke vorm van infrastructuur aan te gaan.

In de tweede plaats dat infrastructurele projecten bijna per definitie grote, langdurige en kostbare projecten zijn. Historisch gezien hebben investeringsbeslissingen genomen uit puur strategische motieven altijd de grootste risico's ingehouden. Wanneer ook nuchtere winst- of defensieve motieven een rol speelden, zoals bij de Spoorwegwet van 1860, was de kans op succes groter. Desondanks lijken op het moment strategische motieven weer het primaat te hebben. De Betuwelijn, het Schipholeiland, innovatieve *light rail* projecten, een zweef trein: de verbeelding aan de macht en niet de nuchterheid. Dat roept herinneringen op aan het beleid van de Koning Willem I. En de geschiedenis laat zien dat zijn beleid veel gekost heeft.

> **Noten**

- 1) De data betreffende de periode 1800-1913 zijn opgesteld en gepubliceerd door Grootte, *Kapitaalvorming*, die van de periode 1913-1995 door Grootte, Albers & De Jong, *A standardised time series*. Vanzelfsprekend moeten de reeksen gecorrigeerd worden voor inflatie. In de betreffende studies is dat gedaan door toepassing van specifieke deflatoren. Dat zijn prijsreeksen die de kosten van de aanleg van infrastructuur weergeven. Voor de periode 1800-1913 is voor iedere vorm van infrastructuur een aparte deflator beschikbaar. Voor de periode na 1913 alleen één voor de totale infrastructuur.
- 2) Zie Grootte, *Kapitaalvorming*, voor een opsomming van de kerngegevens van alle maatschappijen die op deze terreinen van infrastructuur actief waren.
- 3) In prijzen van 1990.
- 4) Zie voor een volledige uitleg Jacobs, Grootte en Sturm, 'Infrastructuur investeringen'.

> **CBS-publicaties**

Statistiek kapitaalgoederenvoorraad 1991. CBS (Voorburg/Heerlen 1992).

> **Literatuur**

- Albers, R.M., & P.D. Grootte, 'The Empirics of growth', *De Economist. Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staatshuishoudkunde*, 144 (1996), 429-444.
- Bosch, A., en W. van der Ham (red.), *Twee eeuwen Rijkswaterstaat, 1798-1998* (Zaltbommel 1998).
- David, P.A., 'Clio and the economics of QWERTY', *American economic review*, 75 (1985), 332-337.
- David, P.A., 'The dynamo and the computer: an historical perspective on the modern productivity paradox', *American economic review*, 80 (1990), 355-361.
- De Long, J.B., 'Productivity growth and machinery investment: a long-run look, 1870-1980', *The Journal of economic history*, 52 (1992), 307-324.
- Filarski, R., *Kanalen van de Koning-Koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1995).
- Gramlich, E.M., 'Infrastructure investment: a review essay', *Journal of economic literature* (1994), 1176-1196.
- Grootte, P., *Kapitaalvorming in infrastructuur in Nederland, 1800-1913* (Capelle aan den IJssel 1995).
- Grootte, P., 'Output effects of transport infrastructure: the Netherlands, 1853-1913', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* (te verschijnen 1999).
- Grootte, P., R. Albers & H. de Jong, *A standardised time series of the stock of fixed capital in the Netherlands, 1900-1995*. Groningen Growth and Development Centre, Research Memorandum GD25 (Groningen 1996).
- Jacobs, J., P. Grootte en J. Sturm, 'Waren infrastructuur investeringen productief in Nederland (1850-1913)?', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 59 (1996), 238-257.
- Jochimsen, R., *Theorie der Infrastruktur, Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung* (Tübingen 1966).
- Knaap, G.A. van der, *A spatial analysis of the evolution of an urban system. The case of the Netherlands* (Utrecht 1978).

- Kooij, P., 'Peripheral cities and their regions in the Dutch urban system until 1900', *Journal of economic history* 48 (1988), 357-371.
- Passchier, N. en H. Knippenberg, 'Spoorwegen en industrialisatie in Nederland', *Geografisch tijdschrift* 12 (1978), 381-395.
- Peacock, A.T., & J. Wiseman, *The growth of public expenditure in the United Kingdom* (London 1967).
- Smits, J.P., E. Horlings & J.L. van Zanden, *The measurement of gross national product and its components. The Netherlands, 1800-1913*. (N.W. Posthumus Institute/Utrecht University 1997).
- Sturm, J.E., *Public capital expenditure in OECD countries: the causes and impact of the decline in public capital spending* (Cheltenham 1998).
- Ven, G.P. van de (red.), *Leefbaar laagland: geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993).

Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid

JANNEKE PLANTENGA

De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is in Nederland lange tijd opvallend laag geweest. De laatste jaren is er weliswaar sprake van een opmerkelijke groei, maar international gezien blijft Nederland wat betreft de vrouwenarbeid een tamelijk uitzonderlijk beeld vertonen. Binnen de Europese Unie wordt nergens zoveel in deeltijd gewerkt als in Nederland.

› *Inleiding*

Het fenomeen van de lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is tot nu toe niet onopgemerkt gebleven. Al vele malen eerder is geconstateerd dat Nederland wat dit betreft een enigszins afwijkend patroon te zien geeft. In een preadvies uit 1910 bijvoorbeeld, presenteerde de Arbeidsinspecteur J.P. de Vooys gegevens omtrent de participatiegraad van vrouwen in vijftien landen om vervolgens te constateren dat 'de beroepsarbeid der vrouw slechts in de Verenigde Staten van een geringer omvang was dan in Nederland (...)'¹⁾ Bijna dertig jaar later, in 1938, komt W.H. Posthumus-Van der Goot tot dezelfde conclusie: 'Vergeleken bij het buitenland komt in Nederland de arbeid der gehuwde vrouw slechts sporadisch voor'.²⁾ Weer twintig jaar later, in 1962, vat H. Verwey-Jonker het dan kenmerkende arbeidspatroon als volgt samen: 'De ongehuwde vrouw, het jonge meisje dat 'thuis' bleef, is een onbekend verschijnsel geworden, beklaagd waar zij nog voorkomt als een verschijnsel uit een voorbijgaande periode. De getrouwde vrouw, daarentegen, is in Nederland vrijwel altijd thuis.'³⁾

In dit artikel zal nader worden ingegaan op de specifieke geschiedenis van de vrouwenarbeid in Nederland in de afgelopen honderd jaar. In de eerste paragraaf staat de periode tot de Tweede Wereldoorlog centraal en wordt onder andere ingegaan op de vele beperkende maatregelen rond vrouwenarbeid. Vervolgens wordt beschreven hoe in de naoorlogse periode de maatschappelijke arbeidsdeling haar vanzelfsprekendheid verliest en onderwerp wordt van debat

en verzet. Na de beschrijving volgt de analyse en wordt de vraag gesteld naar de achtergronden van dit specifieke Nederlandse patroon. In de laatste paragraaf ten slotte worden de knelpunten van de huidige situatie geïnventariseerd en enkele lijnen naar de toekomst getrokken.

› ***1890–1940: het streven naar specialisatie***

In de eerste decennia van deze eeuw is circa 25 procent van de Nederlandse vrouwelijke beroepsbevolking actief op de arbeidsmarkt. Voor het overgrote deel gaat het hier om jonge, ongehuwde vrouwen; de participatiegraad van gehuwde vrouwen bedraagt in deze periode slechts circa tien procent.⁴⁾ In vergelijking met andere landen is dit opvallend laag. In Duitsland bijvoorbeeld bedraagt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in dezelfde periode circa 45 procent, terwijl ook in Frankrijk en Engeland aanmerkelijk meer (gehuwde) vrouwen op de arbeidsmarkt actief zijn.⁵⁾

Deze lage arbeidsmarktparticipatie van met name gehuwde vrouwen is nadrukkelijk inzet van beleid. Het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen, zo wordt in brede kring verondersteld, is schadelijk voor gezonde gezinsverhoudingen. Een voltijdse huisvrouw is niet alleen een belangrijke factor in het terugdringen van miskramen en zuigelingensterfte, maar zou ook drankmisbruik kunnen tegengaan en een positieve rol kunnen spelen in de bestrijding van onmaatschappelijkheid in brede zin. Tegen deze achtergrond worden al snel wettelijke maatregelen genomen om vrouwenarbeid te beperken. Zo wordt in de Arbeidswet van 5 mei 1889 de maximale arbeidsdag voor vrouwen (en jongeren tot 16 jaar) vastgesteld op 11 uur en wordt nacht- en zondagarbeid verboden. Ook mogen vrouwen geen werk verrichten binnen vier weken na de bevalling. Volwassen mannen vallen niet onder de werkingssfeer van de wet. De eerste beperking van de arbeidsduur voor volwassen mannen komt pas dertig jaar later, met de Arbeidswet van 1919, die de achturige werkdag voor alle werknemers regelt. Na 1919 kennen mannen en vrouwen dus dezelfde arbeidsduur, maar voor mannen blijft het eenvoudiger om een vergunning voor overwerk, arbeid op zondag en nachtarbeid te krijgen. Ook gelden er met betrekking tot vrouwen en jongeren uitgebreide voorschriften over de (fysieke en morele) veiligheid, terwijl deze voor mannen grotendeels ontbreken.⁶⁾

De aparte arbeidsbescherming voor jeugdigen en vrouwen in 1889 is een direct gevolg van de Arbeidsenquête uit 1887, die onder andere is ingesteld om de politiek te informeren omtrent de toestand van fabrieken en werkplaatsen. Het beeld dat uit deze verslagen naar voren komt, is schokkend. Er is sprake van lage lonen, (extreem) lange werktijden en grote gezondheidsrisico's. Dit geldt

echter voor alle arbeiders; uit de verslagen blijkt niet dat de arbeidsomstandigheden van vrouwen zoveel slechter zijn dan die van mannen. Toch bepleit de onderzoekscommissie vooral voor vrouwen een wettelijke beperking van de arbeidstijd omdat men juist voor deze categorie een andere bestemming op het oog heeft. Dit klinkt ook door in de wijze waarop de verantwoordelijke minister Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck in 1889 de aparte arbeidsbescherming van vrouwen verdedigt: 'De ondergetekende aarzelt niet om onomwonden te verklaren, dat de voorgestelde bepalingen omtrent den arbeid van vrouwen vooral ten doel hebben het familieleven en de huiselijke belangen te bevorderen'.⁷⁾ De maatregelen worden dus niet verdedigd met een verwijzing naar de arbeidsomstandigheden. Ook geldt de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen niet als een eerste stap op weg naar bescherming van alle volwassen werknemers. Het gaat er veeleer om dat er een scheiding wordt aangebracht tussen mannen en vrouwen en dat beide partijen hun eigen maatschappelijke plaats toegewezen krijgen.

Dit proces van specialisatie wordt verder gesteund door verbodsbepalingen. Zo wordt in 1904 besloten dat de Post- en Telegraafdienst voortaan alleen ongehuwde vrouwen mag aannemen en dat vrouwen bij huwelijk 'eervol' worden ontslagen. Dit besluit vormt het begin van een reeks van (meer en minder succesvolle) wettelijke maatregelen met betrekking tot arbeid van gehuwde vrouwen, steeds gericht op ambtenaressen en onderwijzeressen.⁸⁾ De argumenten die daarbij worden gehanteerd zijn vooral pragmatisch. Zo zou het dienstbelang zich tegen een gehuwde ambtenares verzetten, terwijl een zwangere onderwijzeres in strijd met de goede zeden wordt beschouwd. Daarnaast en meer in het algemeen speelde wellicht het idee dat men als werkgever het goede voorbeeld moest geven en niet medeplichtig wenste te zijn aan praktijken die men bij andere werkgevers veroordeelde. Een van de weinige keren dat de pragmatische koers wordt verlaten en principieel stelling wordt genomen tegen loonarbeid van *alle* gehuwde vrouwen is in het Voorontwerp-Romme, aangekondigd in de Troonrede van 1937.⁹⁾

Nederland kent op dat moment een omvangrijke werkloosheid en de katholieke politicus C. Romme, sinds begin 1937 minister van Sociale Zaken, tracht werkloosheidsbestrijding tot de kern van het kabinetsbeleid te maken. In dat kader wordt een breed pakket van maatregelen voorgesteld, variërend van emigratie tot het verkorten van de arbeidstijd. Ook een verbod op de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen past in dit pakket. Werkgelegenheidsoverwegingen geven echter niet de doorslag. Dat kan ook moeilijk gegeven het feit dat halverwege de jaren dertig maar circa twaalfduizend gehuwde vrouwen in het bedrijfsleven actief zijn, tegenover ruim vierhonderdduizend werklozen. In de Memorie van Toelichting wordt dan ook heel principieel geredeneerd:

‘Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin. Het is in het algemeen een misstand, wanneer de vrouw zich aan die taak onttrekt en zich een andere werkkring zoekt. Het gezin is een zo waardevol element in de maatschappij, dat, waar mogelijk in het algemeen tegen ongezonde gezinsverhoudingen moet worden opgetreden’.¹⁰

Het voorontwerp wordt in katholieke kring goed ontvangen en ook aan protestantse zijde (ARP) klinken er positieve geluiden. Er zijn evenwel ook tegenstanders. Het in 1935 opgerichte Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw komt onmiddellijk na de Troonrede in actie en organiseert een reeks van activiteiten, waaronder een ‘briefkaartenregen’ en een landelijke protestmanifestatie in Amsterdam. Verzet komt ook van de Hoge Raad van Arbeid, waar het voorontwerp in december 1937 naar toe wordt gestuurd. De Raad verwerpt het voorontwerp met grote meerderheid en dringt er bij de minister op aan toch eerst een deugdelijk onderzoek in te stellen naar de omvang van het verschijnsel en naar de motieven van werkende gehuwde vrouwen. Het deugdelijk onderzoek blijft echter achterwege. De ambitieuze plannen van Romme op het vlak van werkloosheidsbestrijding brengen hem in conflict met de meer behoudende minister van Financiën De Wilde en in juni 1939 valt het kabinet.

› **1945–1990: heroriëntatie**

Na de Tweede Wereldoorlog is alle overheidsbemoeienis met het buitenshuis werken van (gehuwde) vrouwen nog niet voorbij. In 1947 komt de katholieke minister L.J.M. Beel met een schrijven waarin de ministeries wordt gevraagd het in dienst nemen van gehuwd vrouwelijk personeel tot het uiterste te beperken. Bij de behandeling van de begroting voor 1947 protesteert mevrouw C. Tendeloo (PvdA) tegen deze richtlijn, echter zonder succes. Wel besluit de minister van Binnenlandse Zaken Van Maarseveen (KVP) in 1949 tot het instellen van de Commissie-Ubink, die als taak krijgt een onderzoek in te stellen naar het aantal in Rijksdienst werkzame gehuwde ambtenaressen en de minister op basis daarvan van advies te dienen. De commissie kwijt zich grondig van haar taak en komt in 1952 met een omvangrijk rapport, getiteld *Het vraagstuk van de gehuwde ambtenares*. Het rapport mondt uit in een compromisvoorstel, namelijk dat de huwende ambtenares in principe moet worden ontslagen, maar dat deze regel niet van toepassing is op vrouwen die de leeftijd van 30 jaar hebben bereikt; die zonder wezenlijke onderbreking een diensttijd van tien jaar of langer in Rijksdienst hebben vervuld of die een hogere positie bekleden. Pas in 1955 wordt met 46 tegen 44 stemmen de motie-Tendeloo aangenomen, waarin wordt gesteld ‘dat,

behoudens bij het blijken van misstanden, het niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden (...).¹¹ Dat de motie een (krappe) meerderheid haalt, is onder andere te danken aan het feit dat alle vrouwelijke kamerleden – dus ook uit de confessionele fracties – vóór de motie stemmen.

Na alle pogingen die van overheidswege zijn ondernomen om de arbeid van de gehuwde vrouw te beperken dan wel te verbieden, is dit een belangrijke stap. Vanaf dit moment houdt de overheid zich afzijdig en wordt niet langer expliciet stelling genomen tegen het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw. De beslissing wordt als het ware gedecentraliseerd; het gezin wordt verondersteld zelf een verantwoorde keuze te maken met betrekking tot de meest gewenste arbeidsdeling. Dit betekent echter niet dat een eventuele keuze tot arbeid buitenshuis ook beleidsmatig wordt ondersteund. De individuele keuze moet juist worden gemaakt in een samenleving waarin het gezin uitgangspunt is van beleid en regelgeving. In de (sociaal-economische) praktijk betekent dit dat een doelstelling als volledige werkgelegenheid wordt vertaald in één betaalde baan per gezin en dat het loongebouw uitgaat van een kostwinner met een afhankelijke partner. In het verlengde daarvan wordt ook het stelsel van sociale zekerheid opgebouwd rond de mannelijke kostwinner.

In de loop van de jaren zestig en zeventig wordt onder invloed van de tweede feministische golf het natuurlijke karakter van dit arbeids- en zorgbestel steeds verder in twijfel getrokken. Vooral het artikel van Joke Smit in *De Gids* van 1967 werkt als een katalysator. Volgens Smit hebben vrouwen een onduidelijke relatie met de maatschappij. Voor de man zijn huwelijk en het vaderschap maatschappelijk gezien incidenten. De vrouw kiest echter met haar huwelijk een levenswijze en een maatschappelijk niveau; haar woonplaats, financiële positie en maatschappelijk status worden grotendeels bepaald door haar echtgenoot. De maatschappelijke vervreemding door de zorg voor de kleine kinderen en de huwelijkse spanningen die ontstaan doordat mannen en vrouwen een zo verschillende leven leiden, kunnen volgens Smit worden opgelost door de levens van vrouwen en mannen meer op elkaar te laten lijken. Arbeid buitenshuis moet dan ook niet langer als een soort van vrijetijdsbesteding worden gezien, als één van de vele grillen die je bij vrouwen nu eenmaal kunt verwachten, maar als een normaal en integraal onderdeel van een vrouwenleven. Daarom moet er politieke druk worden uitgeoefend bijvoorbeeld op het terrein van de belastingwetgeving, het loopbaanbeleid en arbeidstijdverkorting.¹²

Dit zijn geheel nieuwe geluiden. Smits relativerende opmerkingen over het moederschap en haar pleidooi voor een gelijke verdeling van arbeid en zorg over mannen en vrouwen, openen voor het eerst een perspectief op niet-specialistische rollen voor mannen en vrouwen. Impliciet blijkt uit het betoog van Smit ook dat de betekenis die aan begrippen als 'gezin' en 'maatschappij' wordt toe-

gekend, aanzienlijk is veranderd. In het wereldbeeld van Romme staat het gezin nog midden in de maatschappij; het is de hoeksteen die het hele bouw-
werk schraagt. Betaalde arbeid voor gehuwde vrouwen wordt in dat verband
gezien als een noodzakelijk kwaad. Het is een kwaad waarvan de vrouw ver-
lost moet worden om in alle vrijheid haar taak te kunnen verrichten. Bij Smit
staat het gezin juist buiten de maatschappij en leidt het moederschap tot maat-
schappelijke vervreemding. De maatschappij is de wereld buiten het gezin, de
wereld van betaalde arbeid, van ontplooiing, zelfstandigheid, invloed en macht.
Het artikel van Smit, de vele reacties die het oproept en de beweging die het
op gang brengt, laten ook het overheidsbeleid niet onberoerd. In 1977 verschijnt
de eerste Emancipatienota van de regering, getiteld: *Emancipatie, proces van ver-
anderingen en groei*. Emancipatie wordt in deze nota omschreven als een proces
gericht op het vergroten van kansen voor mannen en vrouwen. Zo worden
vrouwen geacht hun achterstanden in te halen in rechten, onderwijsniveau en
maatschappelijke participatie, terwijl mannen worden aangesproken op hun ach-
terstand in de persoonlijke levenssfeer. Het streven is ook gericht op een her-
waardering van traditioneel aan vrouwen gekoppelde eigenschappen en
activiteiten, in de veronderstelling dat dit de keuzevrijheid voor mannen en
vrouwen zal vergroten. In latere beleidsteksten wordt het perspectief aanmer-
kelijk smaller. Emancipatie verwijst steeds sterker naar de wereld van de
beroepsarbeid en het beleid richt zich steeds sterker uitsluitend op vrouwen.
Betaalde arbeid buitenshuis wordt meer en meer gezien als een activiteit waar-
aan iedere burger, man en vrouw, zou moeten deelnemen.¹³⁾

De echte doorbraak komt in 1989 met het rapport *Een werkend perspectief*,
geschreven door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In het
rapport wordt gewezen op de noodzaak de participatiegraad in Nederland te
vergroten, waarbij zowel een cultureel als een economisch argument wordt
gehanteerd. Het economische argument verwijst vooral naar de kosten die met
de lage arbeidsmarktparticipatie gepaard gaan, gezien het *human capital* dat niet
productief wordt ingezet. Ook wordt gewezen op de negatieve gevolgen voor
de Nederlandse concurrentiepositie, aangezien de lage participatiegraad zich
vertaalt in een hoge belasting- en premiedruk. Het culturele argument verwijst
naar het belang van betaalde arbeid als vorm van maatschappelijke integratie.
Juist in een tijd waarin andere integratieve verbanden verschromen (kerk, gezin),
is deelname aan het arbeidsproces belangrijk voor de maatschappelijke cohesie.
De verzorgingsstaat, zo luidt de redenering, creëert slechts collectieve afhanke-
lijkheid in plaats van 'zelfstandige burgers'. Formele arbeid daarentegen wordt
beschouwd als belangrijke dimensie van participierend burgerschap.

In vergelijking met de vooroorlogse debatten is dit een heel ander verhaal. Hier
wordt niet langer ingezet op een gespecialiseerde arbeidsverdeling. Burger-

schap wordt gelijkgesteld met arbeidsmarktparticipatie, waarbij meer en minder expliciet wordt uitgegaan van de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen. Probleem is natuurlijk wel hoe een dergelijk volwaardig burgerschap moet worden bereikt in een samenleving waarin zorgtaken nog goeddeels zijn gedefinieerd als activiteiten die privé, binnen gezinsverband, moeten worden uitgeoefend. De oplossing blijkt vooral te worden gezocht in een combinatiestrategie: vrouwen zoeken een betaalde baan voor zover het gezin het toelaat. In de praktijk impliceert dit dat vrouwen en massa kiezen voor een deeltijdse aanstelling: in het midden van de jaren negentig werkt circa tweederde van de vrouwelijke beroepsbevolking in deeltijd. Het 'afwijkende' Nederlandse patroon manifesteert zich aan het einde van de jaren tachtig dan ook niet langer in kwantitatieve zin: de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen wijkt vanaf dat moment niet langer af van het niveau dat in andere Europese landen gebruikelijk is. Het gaat nu veeleer om een kwalitatieve afwijking: binnen de Europese gemeenschap wordt nergens zo veel in deeltijd gewerkt als in Nederland (tabel 1).

Tabel 1.

Arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in de Europese lidstaten.

	1985	1990	1996	% deeltijd 1996
	%			
België	35,9	36,0	40,6	30,6
Denemarken	58,7	60,8	58,7	34,5
Duitsland	40,6	44,9	47,8	33,6
Griekenland	34,2	34,9	36,6	8,9
Spanje	27,4	31,9	36,2	17,0
Frankrijk	45,7	46,0	48,6	29,5
Ierland	32,6	34,5	41,6	22,2
Italië	32,4	34,5	34,6	12,7
Luxemburg	34,4	33,6	37,0	18,3
Nederland	34,1	43,3	49,3	68,3
Oostenrijk			48,8	28,8
Portugal	42,8	46,8	49,3	13,1
Finland			54,6	15,6
Zweden			57,4	39,7
Verenigd Koninkrijk	47,9	51,7	52,8	44,8
EUR 12	39,4	42,4		
EUR 15			45,3	31,5

Bron: Eurostat, *Labour force survey*.

> ***Achtergronden: passie en productiviteit***

Wat zijn nu de achtergronden van dit specifiek Nederlandse patroon. Waarom zijn vrouwen in Nederland zolang 'vrijgesteld' van betaalde arbeid? Onderzoek hiernaar is schaars. In discussies wordt veelal losjes verwezen naar steile protestanten en strikte katholieken, zonder dat veel duidelijk wordt over de precieze achtergronden. De *Sociale Atlas van de Vrouw* bijvoorbeeld stelt dat 'de gemengd katholiek-protestantse samenstelling van de bevolking in de eerste helft van deze eeuw voor een specifiek Nederlands normen- en waardenpatroon ten aanzien van de plaats van de gehuwde vrouw in het gezin heeft gezorgd' en dat de kerk 'langduriger dan elders' de taakverdeling binnen het gezin heeft bepaald.¹⁴ Deze verklaring sluit aan bij de rijke Nederlandse anekdotiek over de rol van de kerk, maar blijkt bij nader inzien toch niet te voldoen. Zo kan ten eerste de vraag worden gesteld of het Nederlandse normen- en waardenpatroon wel zo afwijkend was. In de internationale literatuur zijn voldoende aanwijzingen te vinden dat Nederland in dit opzicht geenszins uniek was. Ook in Duitsland en Engeland bijvoorbeeld wordt rond de eeuwwisseling door politici en burgerlijke hervormingsbewegingen de grote maatschappelijke waarde van de voltijdse huisvrouw benadrukt en gewaarschuwd voor de verwoestende gevolgen van (fabrieks)arbeid van vrouwen.¹⁵ Bovendien kan worden betwijfeld of het gezinsideaal een christelijk oorsprong kent. De nadruk die wordt gelegd op een voltijdse huisvrouw en het belang dat wordt gehecht aan gezonde gezinsverhoudingen is ook en vooral onderdeel van een burgerlijke ideologie, waarin het gezin als bron van liefde, geluk en rust wordt geplaatst tegenover de vijandige buitenwereld.¹⁶ In dit verband zou dan ook de stelling kunnen worden verdedigd dat de rol van de kerk zich heeft beperkt tot het sanctioneren van een in wezen burgerlijke moraal.¹⁷

Toch lijkt het vermoeden dat de kerk in Nederland een rol van betekenis heeft gespeeld niet helemaal ongegrond. Het gaat dan echter niet om de inhoud van de normen en waarden, maar om de passie waarmee deze zijn verdedigd. Er is dus niet zozeer sprake van een specifiek Nederlands normen- en waardenpatroon, als wel van een specifiek Nederlands engagement in dezen. Daarnaast lijkt het afwijkende patroon in verband gebracht te moeten worden met de specifieke economische geschiedenis van Nederland en de relatieve welvaart.

De passie is goed gedocumenteerd in twee al wat oudere artikelen van de Leidse socioloog F. van Heek over het Nederlandse katholicisme. Volgens Van Heek is hier sprake van een zekere 'frontmentaliteit' die zich vooral uit in een intensieve beleving van specifieke moraaltheologische normen. Deze frontmentaliteit wordt door Van Heek onder andere verklaard uit het feit dat de

Nederlandse katholieken zich lange tijd in een minderheidspositie bevonden en bovendien in de zeventiende en achttiende eeuw binnen de Republiek der Nederlanden werden onderdrukt. Zo mochten katholieken geen openbare ambten bekleden en waren katholieke scholen verboden. De frontmentaliteit moet bovendien in verband worden gebracht met het strenge protestantisme. De katholieke geloofsgemeenschap zou de calvinistische wijze van normbeleving impliciet hebben overgenomen, vanuit een mengeling van bewondering en ontzag. Deze *pénétration calviniste* zou vooral liggen op het terrein van moraaltheologie; bij de beoordeling van de mate van zondigheid van sommige zeden of gewoonten. Hier geen lustige, carnaval vierende katholieken, maar puriteinen, die over het algemeen wat 'triestig' zijn en alles veel ernstiger opnemen dan hun meer Bourgondische zuiderburen.

Als belangrijke indicatoren van deze frontmentaliteit noemt Van Heek onder meer de zondagsrust, die in Nederland veel sterker wordt gehandhaafd dan elders; het Nederlandse verbod op interconfessionele vakbonden; het 'groter rigorisme der Nederlandse geestelijkheid ten aanzien van het gebruik van conceptie verhinderende middelen' en de 'hoge waardering voor het grote gezin'. Het gebruik van anticonceptiva wordt door de Nederlandse katholieke kerk lange tijd fel veroordeeld. Men is zelfs terughoudend wanneer het gaat om de methode van periodieke onthouding – een methode die door de Paus onder zekere voorwaarden is goedgekeurd. Het verzet blijkt ook uit de grote afkeer tegen de Neomalthusianisme bond, die de mens zou degraderen tot 'monsters van egoïsme'. Van Heek citeert in dit verband een bekende speech van pater De Greeve, gehouden in 1929 tijdens het r.k. Landelijk congres tegen het Neomalthusianisme. In deze speech hekelt De Greeve de desorganisatie van het gezin, teweeggebracht door het gebruik van geboortebepurende maatregelen. In een Neomalthusianistisch gezin met slechts twee kinderen zou de opvoeding tot mislukken zijn gedoemd aangezien de kinderen verworden tot 'verwende dwingelanden, lastige karakters, verwende naturen, geblaseerd, vroeg rijp, dikwijls vroeg rot'. Daartegenover plaatst De Greeve dan het geluk van het grote gezin, waar de 'patriarch' tijdens zijn zilveren bruiloft met weemoed terugkijkt op zijn 'bengels en krullenbollen' en wiens vrouw 'met elk kindje schooner werd'.¹⁸⁾

In relatie hiermee staat het volgende punt: de voorkeur voor het grote gezin. De frontmentaliteit uit zich hier vooral in kwantitatieve zin. Nog in de jaren vijftig wenste een ruime meerderheid (71 procent) van katholieke ondertrouwdens in de toekomst drie of meer kinderen. Onder de hervormden bedroeg dit percentage 44 procent, en onder de onkerkelijken slechts 31 procent. Redenerend vanuit deze frontmentaliteit, ontstaan vanuit gemengd katholiek-protestantse samenstelling van de bevolking, zou ook de strikte arbeidsdeling

in Nederland kunnen worden verklaard uit de intensiteit van de normbeleving. Het gaat dus niet om de normen en waarden als zodanig, maar om de passie, het rigorisme, waarmee de normen en waarden ten uitvoer worden gebracht. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de verzuilde structuren hierbij zeer behulpzaam geweest. Juist deze structuren bieden immers de mogelijkheid om opvattingen van gezagsdragers gemeengoed te maken, door ze min of meer dwingend aan de totale bevolking op te leggen. Vooral onderzoek op lokaal niveau maakt duidelijk hoe fijnmazig en vertakt de relaties verlopen tussen geestelijkheid, fabrikanten en sociale instellingen, en met hoeveel kracht het burgerlijk ideaal van vrouw als fulltime huisvrouw, echtgenoot en moeder door middel van verbodsbepalingen, onderlinge afspraken en voortdurend debat in praktijk is gebracht.¹⁹⁾

Het lijkt echter zeer onwaarschijnlijk dat passie alleen voldoende is geweest; wensen moeten ook gerealiseerd kunnen worden. Dit verwijst naar een tweede belangrijke verklaring voor het afwijkende Nederlandse patroon, namelijk de relatieve welvaart. Hoewel internationaal vergelijkbare data omtrent verdiende lonen ontbreken, zijn er aanwijzingen dat Nederland vanaf het einde van de vorige eeuw tot ver in de twintigste eeuw, als gevolg van een zeer productieve economie, een relatief hoog loonniveau wist te realiseren. Enige gegevens om deze stelling te onderbouwen, zijn opgenomen in de tabellen 2 en 3.

Tabel 2.

BBP per hoofd van de bevolking in België, Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk (Nederland=100).

	België	Denemarken	Frankrijk	Duitsland	Verenigd Koninkrijk
1820	74	78	80	70	111
1870	101	75	76	61	131
1890	103	75	75	65	131
1913	103	95	86	80	131
1929	88	88	83	64	97
1938	91	108	85	92	120
1950	90	111	88	71	120
1973	92	103	101	98	92
1989	101	106	109	109	101

Bron: Maddison, *Dynamic forces*; eigen berekeningen.

Tabel 3.

BBP per arbeidsuur (Nederland=100).

	België	Denemarken	Frankrijk	Duitsland	Verenigd Koninkrijk
1870	92	66	63	57	118
1890	92	111	61	61	115
1913	88	84	70	72	112
1929	75	80	65	57	90
1938	83	84	84	71	99
1950	92	94	88	65	124
1960	83	85	91	84	104
1973	92	82	92	84	87
1987	93	73	102	86	87

Bron: Maddison, *Dynamic forces*; eigen berekeningen.

Tabel 2 geeft informatie omtrent het bruto binnenslands product per hoofd van de bevolking voor vijf West-Europese landen, steeds gerelateerd aan de situatie in Nederland. Uit een vergelijking van de uitkomsten blijkt het Nederlandse bbp per capita vooral in de periode tot de Tweede Wereldoorlog ruim boven het (West-)Duitse, Franse en Deense niveau te liggen. De verschillen met België zijn kleiner, terwijl het per capita inkomen van het Verenigd Koninkrijk (op dat moment dé economische supermacht) aanmerkelijk hoger ligt. Wordt vervolgens de productiviteit per arbeidsuur vergeleken, dan nemen de verschillen uiteraard nog toe, gegeven de relatief kleine beroepsbevolking in Nederland. Alleen het Verenigd Koninkrijk kent in de periode voor de Eerste Wereldoorlog en direct na de Tweede Wereldoorlog een hogere productiviteit (tabel 3).

Uiteraard moeten dergelijke gegevens met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Zo wordt geen rekening gehouden met verschillen in de inkomensverdeling. Wordt desalniettemin verondersteld dat er een zekere relatie bestaat tussen de arbeidsproductiviteit en het loonniveau, dan kan worden geconcludeerd dat in Nederland de sociaal-economische omstandigheden relatief gunstig waren voor een strikte arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Vrouwen werden hier minder snel gedwongen tot beroepsarbeid buitenshuis dan in Duitsland en Frankrijk.²⁰⁾

Het argument dat vrouwen in Nederland minder buitenshuis actief zijn als gevolg van de relatieve welvaart, komt ook in oudere publicaties veelvuldig naar voren. Posthumus-Van der Goot bijvoorbeeld schrijft in 1938 de lage arbeidsmarktparticipatie van gehuwde vrouwen toe aan 'de relatief zeer hoge Nederlandsche welvaart'.²¹⁾ Ook M. Heinen, jarenlang verbonden aan het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid en zeker goed geïnformeerd omtrent de sociaal-economische verhoudingen, noemt in 1938 de relatieve welvaart en verder 'den plichtsgetrouwe aard van den Nederlandschen man'.²²⁾

Net na de Tweede Wereldoorlog schrijft de sociaal-democraat W. Banning eveneens dat de geringe arbeidsmarktparticipatie ongetwijfeld samenhangt met het over het algemeen hoge welvaartspeil der Nederlandse bevolking. Opvallend genoeg verdwijnt dit argument vrijwel volledig in latere publicaties en wordt in plaats daarvan vooral een tekortschietende vraag genoemd. Zo stelt de gezinssocioloog D. Damsma dat de geringe deelname van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces moet worden verklaard uit de 'langdurig al te ruime situatie op de arbeidsmarkt'.²³⁾ Ook J. de Bruijn stelt dat de opkomende Nederlandse industrie in eerste instantie kon volstaan met de goedkope ongeschoolde mannelijke arbeidskrachten.²⁴⁾ Gegeven de sociaal-economische verhoudingen lijkt het echter zeer onwaarschijnlijk dat de omvang van de vrouwelijke beroepsbevolking werd beperkt door de vraagzijde. Veel waarschijnlijker is dat de aanbodzijde de beperkende factor vormde: (gehuwde) vrouwen boden zich in principe niet aan op de arbeidsmarkt.

Samenvattend: de lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is niet het gevolg van een specifiek Nederlands normen- en waardenpatroon. Specifiek Nederlands is wel de intensiteit van de normbeleving en het rigorisme waarmee deze normen en waarden tot uitvoering werden gebracht. Dat men in dit opzicht ook succesvol was, moet – naast de verzuilde structuren – vooral worden toegeschreven aan de relatieve welvaart. Juist deze relatieve welvaart en het betrekkelijk geringe aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, geven voeding aan het ideaal en versterken het. Zo is het Voorontwerp-Romme – hoe principiële ook van toon – alleen voorstelbaar in een wereld waarin loonarbeid van gehuwde vrouwen een betrekkelijk marginaal verschijnsel is. Principes moeten (kunnen) nu eenmaal niet te veel geld kosten.

Deze specifieke constellatie van passie en productiviteit heeft tenminste tot het midden van de jaren vijftig stand gehouden. Vanaf dat moment begint het bouwwerk echter scheurtjes te vertonen. Het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen wordt steeds minder geassocieerd met armoede en noodzaak, en steeds meer met ontplooiing, recht en zelfstandigheid. Tegelijkertijd nemen onder druk van de krappe arbeidsmarkt in de jaren vijftig en zestig de maatschappelijke kosten van non-participatie toe. Beide elementen zetten de tradi-

tionele arbeidsdeling onder druk, met als uiteindelijk resultaat een sterke toename van de arbeidsmarktparticipatie van gehuwde vrouwen. Er blijft echter sprake van een zekere ongemakkelijkheid, in die zin dat de sociaal-economische orde slecht is toegesneden op de specifieke situatie van werkende moeders. Deeltijdbanen bieden uitkomst en aan het eind van de twintigste eeuw blijkt de ooit strikte arbeidsdeling zich te hebben getransformeerd tot een anderhalfverdienersmodel, met vrouwen nadrukkelijk in de rol van *secondary earner*.

› **Tot slot: de specialisatie voorbij?**

Vraag is nu hoe het Nederlandse model zich verder zal ontwikkelen. Het anderhalfverdienersmodel kent enkele aantrekkelijke kanten. De levens van mannen en vrouwen zijn – zoals Smit het graag wilde – meer op elkaar gaan lijken, zonder dat de waarde van zorgarbeid helemaal uit het zicht is verdwenen. Het anderhalfverdienersmodel, zo zou kunnen worden gesteld, biedt enige ruimte voor kwaliteiten, werkzaamheden en verantwoordelijkheden die historisch gezien met het vrouwenleven zijn verbonden en maakt het mogelijk arbeid en zorg op een enigszins acceptabele wijze met elkaar te combineren. Tegelijkertijd draagt dit model de nodige risico's in zich. Het feit dat vrouwen door middel van deeltijdarbeid enige afstand weten te bewaren tot de wereld van de beroepsarbeid maakt hen namelijk kwetsbaar, want ongelijk. Vrouwelijke werknemers in deeltijd blijven altijd voor alles vrouwen, dat wil zeggen personen met overige verplichtingen, en onderscheiden zich daarmee van hun fulltime werkende (mannelijke) collega's. Het anderhalfmodel gaat derhalve samen met een blijvende ongelijkheid op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld wanneer het gaat om inkomen, verantwoordelijkheid en macht. Minstens zo ingewikkeld is het gegeven dat dit anderhalfverdienersmodel samen gaat met een groeiende ongelijkheid tussen gezinnen. Wordt namelijk het veranderende arbeidsmarktgedrag van vrouwen nader onderzocht, dan blijkt vooral de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen met een hogere opleiding toe te nemen. Onder laag geschoolden zijn de veranderingen minder groot, onder andere omdat de nog bestaande kostwinnersfaciliteiten de netto winst van arbeidsmarktparticipatie, juist op dit niveau, betrekkelijk gering maken.

Deze oude en nieuwe vormen van ongelijkheid geven aanleiding tot verschillende reacties. Enerzijds wordt er de laatste tijd gepleit voor een 'democratisering van het anderhalfverdienersmodel'. Aanleiding is vooral de dreigende polarisering tussen gezinnen met één (of geen) baan aan de onderkant van de arbeidsmarkt en de gezinnen met anderhalf (of twee) banen daarboven. Anderzijds staat ook het anderhalfverdienersmodel als zodanig onder druk, gegeven de

ongelijke verdeling van onbetaalde en betaalde arbeid. Als alternatief wordt dan het twee-keer-driekwart-model voorgesteld, met als kenmerkende element het ontbreken van elke vorm van specialisatie.

Juist deze gelijke verdeling van betaalde én onbetaalde arbeid vormt het unieke, maar ook kwetsbare punt van het twee-keer-driekwart-model. In andere landen is de stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen veelal samengegaan met een externalisering en commercialisering van de zorg. In de Nederlandse verhoudingen wordt dit minder wenselijk geacht en wordt gezocht naar aanpassingen in de organisatie van de arbeid, zodanig dat de combinatie van arbeid en zorg binnen het leven van iedere burger bereikbaar is. Dit impliceert een totale heroriëntatie van het arbeid- en zorgbestel. Terwijl voorheen juist werd geïnvesteerd in een scheiding van de betaalde en onbetaalde arbeid, is het beleid nu veeleer gericht op het inbouwen van zorg in de wereld van de arbeid. De toekomst van de vrouwenarbeid zal in belangrijke mate worden bepaald door de wijze waarop deze operatie wordt vormgegeven.

› **Noten**

- 1) De Vooy, *Prae-adviezen*, 67.
- 2) Posthumus-Van der Goot, 'Uitkomsten', 139.
- 3) Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen', 121.
- 4) Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 52.
- 5) *Ibidem*, 53; Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 55.
- 6) *Ibidem*, 208 e.v.
- 7) Ruys geciteerd in Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 214.
- 8) Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 256 e.v.
- 9) Bosmans, 'De politiek'. Van dezelfde schrijver, *Romme*, 305 e.v.; Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 21 e.v.
- 10) De Vries-Bruins, 'Het voorontwerp-Romme', 69.
- 11) Bosmans, *Romme*.
- 12) Smit, 'Het onbehagen'.
- 13) Keuzenkamp en Teunissen, *Emancipatie*.
- 14) Hooghiemstra et al., *Sociale atlas*, 27.
- 15) Brink-Gabler, *Frauenarbeit*; Walby, *Patriarchy*; Lewis, *Women*.
- 16) Hausen, 'Die Polarisierung'.
- 17) Damsma, 'Van hoeksteen', 218.
- 18) Van Heek, 'Indicaties', 246.
- 19) Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 121 e.v.
- 20) *Ibidem*, Pott-Buter, *Facts*.
- 21) Posthumus-Van der Goot, 'Uitkomsten', 139.
- 22) Heinen geciteerd in Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 64.
- 23) Damsma, 'Van hoeksteen', 234.
- 24) De Bruin, *Haar werk*.

> Literatuur

- Bosmans, J., 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', *Spiegel historiael* 24 (1989), 468-474.
- Bosmans, J., *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
- Brinkler-Gabler, G. (ed.), *Frauenarbeit und Beruf. Die Frau in der Gesellschaft, frühe Texte* (Frankfurt am Main 1979).
- Bruijn, J. de, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Amsterdam 1989).
- Damsma, D., 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960', H. Peeters, L. Drensen-Coenders en T. Brandenburg (red.) *Vijf eeuwen gezinsleven* (Nijmegen 1988).
- Eijl, C. van, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1989-1940* (Hilversum 1994).
- Emancipatie, proces van verandering en groei*. Tweede Kamer, zitting 1976/1977, 14 496, nrs. 1-2.
- Giele, J.J., *De arbeidsenquête van 1887: een kwaad leven* (Nijmegen 1981).
- Hausen, K., 'Die Polarisierung der 'Geschlechtscharaktere'. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben', W. Conze (ed.) *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas* (Stuttgart 1976).
- Heek, F. van, 'Ontwikkelingen van een eigen frontmentaliteit bij de Nederlandse rooms-katholieken 1573-1960', F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970* (Meppel 1974).
- Heek, F. van, 'Indicaties van een sterkere frontmentaliteit bij de Nederlandse rooms-katholieken vergeleken met hun buitenlandse geloofsgenoten (1920-1960)', F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970* (Meppel 1974).
- Hooghiemstra, B.T.J en M. Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw. Deel 2. Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren* (Rijswijk 1993).
- Keuzenkamp, S. en A. Teunissen, *Emancipatie ten halve geregeld* ('s-Gravenhage 1990).
- Lewis, J., *Women in England 1870-1950; sexual division and social change* (Sussex 1984).
- Maddison, A., *Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view* (Oxford 1991).
- Plantenga, J. 'De kantelende tijd. Opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 13 (1992), 140-161.
- Plantenga, J., *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland* (Amsterdam 1993).
- Posthumus-Van der Goot, W.H., 'Uitkomsten van een onderzoek naar den arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', *Internationaal Archief voor de Vrouwenbeveging* (Leiden 1938).
- Pott-Buter, H.A., *Facts and fairy tales about female labour, family and fertility. A seven country comparison 1850-1990* (Amsterdam 1993).
- Schoot Uiterkamp, A., 'Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978).
- Smit, J., 'Het onbehagen bij de vrouw', J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984).
- Verwey-Jonker, H., 'De emancipatiebewegingen', A.N.J. den Hollander et al., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962).
- Vooyo, J.P. de, *Prae-adviezen over de maatschappelijke betekenis van den arbeid der gehuwde vrouw, en de houding, door de overheid aan te nemen tegenover dat vraagstuk* ('s-Gravenhage 1910).
- Het vraagstuk van de gehuwde ambtenares*. Rapport uitgebracht door de Commissie ingesteld bij beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken van 11 juni 1949 ('s-Gravenhage 1952).
- Vries-Bruins, A.E.J. de, 'Het voorontwerp-Romme', *De socialistische gids* 23 (1938), 65-80.
- Walby, S., *Patriarchy at work* (Cambridge 1986).
- Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren negentig*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ('s-Gravenhage 1990).

...CEPS...

GEEN LOONSVERLAGING
STRAFBEPALING

GEEN LOONSVERLAGING
STRAFBEPALING

WEG MET ARBEIDSKA
BESTEDINGS

HANDHAVING VAN
OUD

Honderd jaar ongelijkheid. Inkomensverschillen sinds het einde van de negentiende eeuw

ANNETTE VAN DEN BERG EN JOOP HARTOG

Iedereen met enig historisch besef weet dat de materiële welvaart in de negentiende eeuw ongelijker was verdeeld over de bevolking dan aan het einde van de twintigste eeuw. De maatschappij van de negentiende eeuw had een sterke gelaagdheid naar rangen en standen, de afstand was groot, en de mobiliteit gering. Inkomen uit vermogen, uit bezit, maakte een veel groter deel uit van het nationaal inkomen dan nu het geval is. Niet alleen uit onderzoek van historici kennen we dit beeld, het komt ook duidelijk naar voren uit de romanliteratuur uit die dagen.

Met beeldvorming en kwalitatieve beschrijving alleen zijn economen veelal niet tevreden. In dit artikel proberen we te voldoen aan de kwantitatieve vraag, maar het zal duidelijk zijn dat we vooral voor de negentiende eeuw moeizaam moeten schrapen op de bodem van de pan. En ook gedurende een groot deel van de twintigste eeuw blijft schraalhans keukenmeester. We hebben wel toegang tot data over inkomensverdeling, maar de waarnemingen zijn beperkt en selectief en we zijn verstoken van gedetailleerde informatie over kenmerken van de inkomensontvangers. Differentiatie van inkomens naar opleiding, beroep en leeftijd komt pas aan de orde als we royaal in de laatste helft van de twintigste eeuw zijn beland.

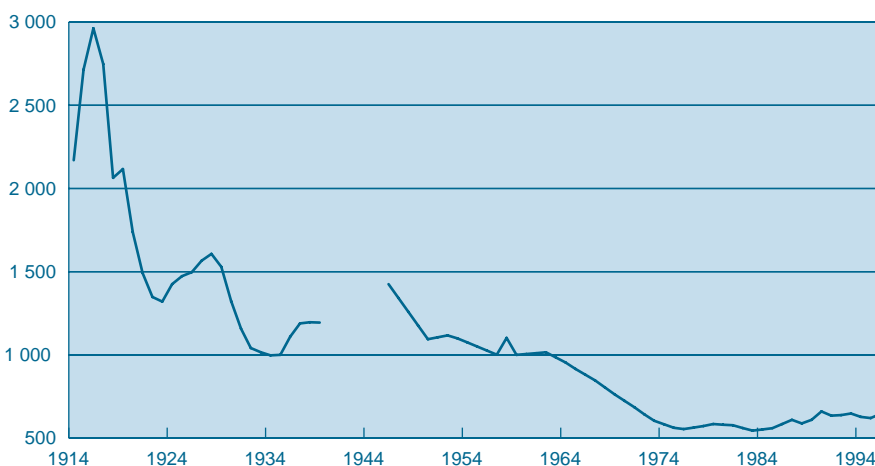
Ondanks alle beperkingen (die we zullen vermelden als we de gegevens presenteren) kan toch het globale beeld van nivellering van inkomens in behoorlijke mate gekwantificeerd worden. Dit wordt duidelijk uit de langste tijdreeks die ter beschikking staat: de Theilcoëfficiënt voor ongelijkheid onder inkomenseenheden (individueel of gezinnen), aan elkaar gekoppeld en uitgedrukt als een index.¹⁾ Deze reeks is afgebeeld in grafiek 1.

In de loop van de twintigste eeuw is de ongelijkheid fors gedaald, vooral aan het begin van de eeuw. We zullen dit beeld wat verder inkleuren door verschillende bronnen voor verschillende perioden wat nader te bezien. We

beginnen daarbij zelfs met een verlenging van de waarnemingsperiode tot in de negentiende eeuw, gegevens die alleen betrekking hebben op de gemeente Amsterdam. Dat is uiteraard een beperking, zeker in de beschreven periode, toen interregionale verschillen in inkomens veel groter waren dan nu. Maar het is het enige gerecht met substantiële voedingswaarde dat in het datapan-netje zit. We beschrijven daarna de ongelijkheid tussen beide wereldoorlogen. Voor die periode is een mooie tijdreeks beschikbaar uit de aangifte van de inkomstenbelasting.

In de derde periode, na de Tweede Wereldoorlog, zijn de bronnen royaler en is het vooral zaak om goed te kiezen uit de vele varianten, met name in de meest recente decennia. Zoals opgemerkt zijn de gegevens pas in de latere jaren aangevuld met kenmerken van inkomensontvangers. Er kan dus geen inzicht worden verkregen in de verhoudingen tussen inkomens van mensen met verschillende opleiding of verschillend beroep. Juist die additionele informatie zou zo mooi uitzicht hebben kunnen geven op de teloorgang van de standenmaatschappij. Bij wijze van noodsprong kan echter gebruik worden gemaakt van een overzicht van de salarisstructuur voor rijksambtenaren. Het artikel wordt besloten met vergelijkingen tussen Nederland en enkele andere landen.

1. Genormaliseerde Theilcoëfficiënt.

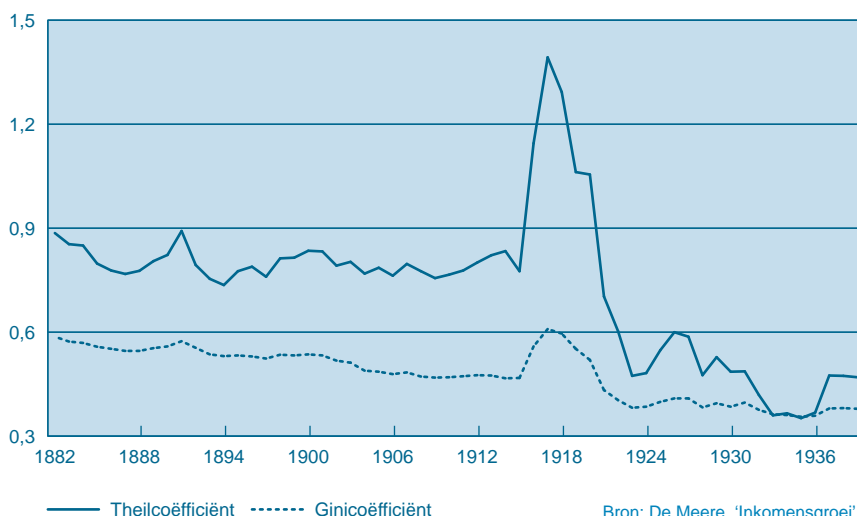
Bron: Hartog & Veenbergen, 'Dutch treat'; Reijnders & Van Zanden, 'Globalization'.

> **Ongelijkheid in Amsterdam vanaf 1877**

Zoals gezegd, informatie over de inkomensontwikkeling in Nederland vóór 1900 is schaars. Inkomensgegevens worden normaliter ontleend aan belastingstatistieken en alhoewel belastingen een eeuwenoud verschijnsel vormen, werd in de negentiende eeuw slechts in enkele plaatsen een belasting direct op inkomen geheven. In Amsterdam werd in 1877 een plaatselijke inkomstenbelasting ingevoerd, die na een verbetering van de sanctie- en controlemogelijkheden vanaf 1882 redelijk effectief kon worden geheven. Zodoende bestaat er een inkomensreeks van 1882 tot en met 1930 op grond van de plaatselijke belasting, aangevuld met een reeks van 1931 tot 1939 op grond van de rijksinkomstenbelasting met betrekking tot Amsterdam.²⁾ Iedereen met een jaarinkomen boven 600 gulden³⁾ werd aangeslagen en vervolgens ingedeeld in één van de 34 tot meer dan 200 belastingklassen die er in het gehele tijdvak onderscheiden werden.

J. de Meere heeft deze inkomensstatistiek beschreven en de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid geanalyseerd. Hiertoe is het aantal belastingklassen teruggebracht tot slechts zeven. Het gaat hierbij om het inkomen vóór belasting en aangetekend moet worden dat in 1877 slechts 20 procent van de ingezetenen belastingplichtig was, oplopend via 31 procent in 1899 tot ongeveer 75 procent in de jaren dertig. Als maatstaf van inkomensongelijkheid wordt de Theilcoëfficiënt gebruikt, die in het geval van zeven klassen maximaal de waarde 1,9 kan

2. Inkomensverdeling Amsterdam.

aannemen. Hoe dichter de coëfficiënt bij 0 ligt, des te kleiner is de inkomensongelijkheid.

Uit grafiek 2 kan in grote lijnen geconstateerd worden dat de ongelijkheid tussen 1882 en 1915 tamelijk stabiel is gebleven met slechts een zekere toename rond het jaar 1891. De Eerste Wereldoorlog heeft vervolgens tijdelijk tot een sterke stijging van de inkomensongelijkheid geleid. In de jaren twintig en dertig werd de ontwikkeling van de inkomensverdeling wel gekenmerkt werd door enige pieken en dalen, maar dit vond plaats op een veel lager niveau dan in de gehele periode tot en met de Eerste Wereldoorlog. Dit kwam doordat het aandeel van de hoogste inkomensgroepen afnam ten gunste van de lagere inkomensgroepen. Verderop wordt ingegaan op de landelijke ontwikkelingen, die sterk gelijken op die van Amsterdam. Indien gecorrigeerd wordt voor de stijging van de kosten van levensonderhoud blijkt dat dezelfde trend kan worden waargenomen, alleen ligt de waarde van de Theilcoëfficiënt dan een fractie lager.

De grafiek brengt ook de Ginicoëfficiënt in beeld. Het is bekend dat elke ongelijkheidsmaatstaf zijn specifieke gevoeligheid heeft voor veranderingen in segmenten van de inkomensverdeling. De Gini verloopt veel vlakker dan de Theil, maar de ontwikkeling is nagenoeg identiek.

› ***Conjunctuur en structuur in het Interbellum (1914-1939)***

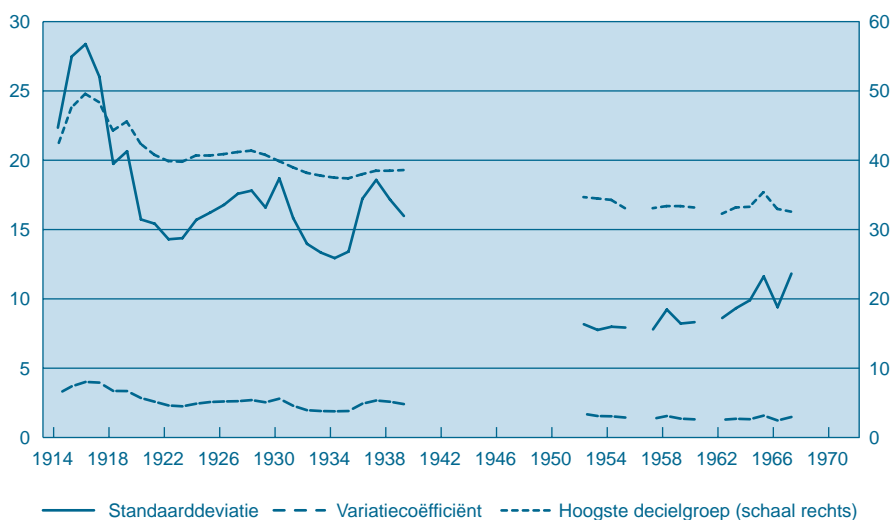
Belastingen zijn een zegen: met de invoering van de nationale inkomstenbelasting in 1914 is ook een aanvang gemaakt met de publicatie van nationale gegevens over de inkomensverdeling.⁴⁾ De belangrijkste beperking van de gegevens is de restrictie tot inkomens boven de aanslaggrens. Dit betrof zeker aanvankelijk een vrij hoog inkomensniveau. Op basis van andere bronnen kon echter een schatting worden gemaakt voor het totaal inkomen onder de aanslaggrens, hetgeen een zeer royaal gevulde onderste klasse oplevert. In 1914 vallen de onderste zes decielen daarom samen in één klasse. Maar de bovenste vier bevatten wel tweederde van het totale inkomen, zodat de vertekening door gebrek aan differentiatie zeer wel beperkt kan zijn. Van 1920 tot 1930 omvat het laagste interval de onderste drie decielen met zo'n tien procent van het totale inkomen. Afgezien van deze beperking is het een prachtige reeks, nagenoeg constant in wijze van verzamelen: het belastingregime was zo goed als constant gedurende de hele periode, de definities en het inkomensconcept zijn constant, de vergelijkbaarheid is maximaal.

Grafiek 3 geeft enkele karakteristieken: de standaarddeviatie van het reëel inkomen, de variatiecoëfficiënt en het inkomensaandeel van het hoogste deciel. De ongelijkheid loopt duidelijk op tijdens de Eerste Wereldoorlog, in samen-

hang met de grote oorlogswinsten die sommigen weten te behalen en de armoede waar anderen in terecht komen. Vinden we zoiets tegenwoordig wellicht onrechtvaardig, de historicus H. Brugmans was er om andere redenen niet gelukkig mee: 'Zulk een snelle en ongedachte wisseling van fortuin is niet gunstig voor de algemene zedelijkheid van een volk'.⁵⁾ De ongelijkheid daalt vervolgens tot begin jaren twintig, stijgt gedurende de *roaring twenties* en gaat door een behoorlijk dal in het midden van de jaren dertig.

Hartog en Veenbergen hebben voor de ontwikkeling van de variatiecoëfficiënt een regressieanalyse toegepast met een trendmatige en een cyclische component. Tussen 1914 en 1939 daalt de variatiecoëfficiënt trendmatig met 0,02 per jaar (dus de standaarddeviatie daalt met twee procent van het gemiddeld inkomen per jaar). De cyclus heeft een uitslag van achttien procent over een periode van elf jaar. Koppeling aan economische variabelen is statistisch geen succes. De ongelijkheidsmaatstaven blijken niet in de pas te lopen met het nationaal inkomen, de werkloosheid, het prijspeil of de relatieve omvang van de sociale zekerheid. Na de oorlog (1946-1972) zijn trend en cyclus statistisch gezien aanzienlijk minder scherp bepaald.⁶⁾

3. Ongelijkheidsmaatstaven.

Bron: Hartog & Veenbergen, 'Dutch treat'.

> ***De laatste helft van de twintigste eeuw***

De ontwikkeling van de inkomensongelijkheid en de informatie daarover staan in een mooie inverse samenhang tot elkaar. Naarmate de inkomensverdeling wordt gecompriemd, waaiert de informatie uit naar steeds verder verfijnde statistieken. Maar de vergelijkbaarheid is daarmee niet gegarandeerd. Door veranderingen in het belastingregime, de praktijken van de statistiekverzamelaars en de verbrokkeling van de maatschappelijke structuren (zoals de verdwenen dominantie van het standaardgezin met één voltijds werkende kostwinner) is de statistische eenheid van de vooroorlogse periode verdwenen. Toch wordt er wel degelijk aandacht besteed aan het genereren van consistente tijdreeksen. De best vergelijkbare naoorlogse reeks begint in 1959 en loopt door tot 1990. Gegevens daaruit zijn samengebracht in tabel 1.⁷⁾

Tabel 1.

Theilcoëfficiënt besteedbaar inkomen naar sociaal-economische categorie.

	Binnengroepsongelijkheid			Tussengroepsongelijkheid	Totaal
	zelfstandigen	employees en werklozen	inactieven		
1959	0,297	0,182	0,299	0,036	0,260
1962	0,320	0,189	0,259	0,035	0,254
1964	0,302	0,182	0,221	0,034	0,248
1967	0,318	0,166	0,158	0,027	0,220
1970*	0,305	0,162	0,137	0,021	0,202
1973*	0,253	0,135	0,121	0,020	0,169
1975*	0,266	0,127	0,114	0,017	0,157
1977*	0,300	0,127	0,103	0,017	0,157
1979*	0,309	0,128	0,099	0,019	0,160
1979	0,321	0,115	0,100	0,015	0,149
1981	0,328	0,119	0,103	0,012	0,146
1983	0,271	0,113	0,105	0,014	0,139
1985	0,264	0,123	0,113	0,019	0,152
1987	0,311	0,128	0,129	0,018	0,164
1988	0,295	0,133	0,119	0,015	0,160
1989	0,254	0,142	0,121	0,019	0,165
1990	0,283	0,152	0,129	0,016	0,174

*Exclusief inkomen uit eigen woningbezit.

Bron: CBS, *Sociaal-economische maandstatistiek*.

De data betreffen besteedbaar inkomen: bruto inkomen verminderd met belastingen en sociale premies, waarbij bruto inkomen het marktinkomen uit arbeid en kapitaal is, verhoogd met uitkeringen uit aanspraken op sociale zekerheid en andere bronnen. De gegevens zijn beperkt tot personen die het gehele jaar een inkomen ontvangen. Dat sluit schoolverlaters en vakantiewerkers uit, maar omvat wel deeltijdwerkers. De eenheid is de inkomensontvanger: een alleenstaande of een samenwonend (echt-)paar.

Duidelijk is dat 1983 het keerpunt is in een lange ontwikkeling. Tot 1983 daalde de ongelijkheid, daarna begon een stijging. Andere maatstaven dan de Theilcoëfficiënt (decielenratio, kwartielsafstand) geven hetzelfde beeld. De daling was bepaald fors: een halvering van de Theilcoëfficiënt tussen 1959 en 1983. Daarbij vergeleken is de latere stijging nog gering te noemen. In 1990 was het niveau van begin 1970 weer bereikt, zodat het stijgingstempo ongeveer de helft van het dalingstempo bedroeg. De trend in de totale ongelijkheid wordt gedomineerd door die voor employees en werklozen, hetgeen gezien de aantallen geen verwondering kan wekken. Voor zelfstandigen is er geen duidelijke trend te ontdekken, maar de ontwikkeling voor non-participanten volgt de algemene lijn. Uit de *Sociaal-economische maandstatistiek* van december 1994 blijkt dat de toename in de ongelijkheid doorzet, met name voor employees in de particuliere sector.

> ***Rijksambtenaren 1900-1970***

De rijksoverheid voert een eigen salarisbeleid dat gebaseerd is op de specifieke positie van de rijksambtenaar. Baanzekerheid en zekerheid over salarisniveau en salarisvooruitzichten spelen daarin een rol alsmede het specifieke karakter van de functie. De aard van het werk kan een bepaald type werknemer wellicht meer bekoren dan anderen. Dit kan gelden voor de bureaucratische cultuur, maar het kan ook gelden voor de typische status van de ambtenaar. In het bijzonder in de hogere functies kan het dienen van de publieke zaak alsmede het invloed uitoefenen op de publieke besluitvorming een speciale attractie vormen. Het kan zelfs een deel van de beloning voor de functie vormen, waardoor de geldelijke beloning lager kan uitvallen dan anders het geval zou zijn. Niettemin kan de overheid zich niet onttrekken aan de verhoudingen die gelden op de arbeidsmarkt voor de particuliere sector. De salarisverhoudingen bij de overheid zullen dus zeker de meer algemene situatie weerspiegelen, zij het dat specifieke vervormingen niet te vermijden zijn. Voorzover wij konden nagaan, zijn de data voor de rijksoverheid de enige die over een lange periode een beeld kunnen geven van beloningsverhoudingen naar functieniveau. Daarom zullen

we van deze data gebruik maken om iets te kunnen ontwaren van de ontwikkelingen op langere termijn.

In 1954 heeft B. Bolmeijer het salarisstelsel van de rijksoverheid sinds 1900 doorgelicht. Hij heeft gegevens bijeengebracht over de zuiver nominale maximale inkomens van volwassen personeel in vaste pensioengerechtigde dienst in een eerste klasse gemeente met twee kinderen voor wie kindertoelagen worden genoten. Zijn verantwoording ademt zo'n lekkere ambtelijke sfeer: 'elk zuiver inkomen is berekend met inbegrip van alle factoren welke daarop krachtens de algemeen geldende voorschriften, in de betreffende perioden en jaren, invloed hebben uitgeoefend, dus eventueel na aftrek van pensioenverhaal en van de tijdelijke kortingen welke hebben plaats gevonden en onder toekenning van kindertoelagen ca. twee kinderen, de vakantietoelage, de interim-vergoeding ziektekosten en – na 1948 – van de weddeverhogingen welke nadien zijn verleend'.⁸⁾ Zijn gegevens zijn bijeengebracht in tabel 2.

Tabel 2.

Beloningsstructuur voor rijksambtenaren, 1900-1953.

reëel jaarinkomen; % van inkomen schrijver

	1900/1909	1920/1924	1925/1929	1930/1934	1935/1939	1948	1949	1953
<i>Werklieden en lagere ambtenaren</i>								
ongeschoolde	65	76	90	91	91	91	91	91
geofefende	71	81	94	95	96	96	96	96
half-vakman	78	86	98	99	100	100	100	101
schrijver	910	1 386	1 305	1 500	1 439	1 202	1 174	1 169
vakman	84	91	103	104	105	106	106	107
vakman 1e klasse	90	95	110	112	113	113	113	115
schrijver A	-	100	110	124	124	117	117	118
voorman	96	100	117	119	119	118	118	120
hoofdschrijver	-	-	-	-	-	135	134	137
<i>Middelbare ambtenaren</i>								
adjunct commies	213	150	154	158	157	144	143	146
adjunct commies A	-	-	-	-	-	162	159	162
commies	288	191	201	204	203	180	177	180
commies A	-	-	-	-	-	206	202	208
hoofdcommies	263	252	266	276	274	234	230	238
hoofdcommies A	-	-	-	-	-	254	248	257
<i>Hogere ambtenaren</i>								
referendaris	475	303	332	347	345	292	286	296
administrateur	600	354	395	406	405	339	332	344
administrateur A	-	-	-	-	-	362	354	367
minister	-	1 200	941	915	915	750	932	1 046
SG/typiste	-	-	944	736	736	669	-	777

Bron: Bolmeijer, 'Het reële inkomen'; ministerie van Binnenlandse Zaken.

Het ambtelijke rangenstelsel kende, in ieder geval tot 1953, 149 salarisschalen, maar omdat een aantal op hetzelfde maximum eindigt, zijn er slechts 43 relevant. De structuur is opgebouwd rond een aantal typerende rangen, zodat een verdere beperking mogelijk is. Bolmeijer heeft de berekeningen uitgevoerd voor achttien rangen ingedeeld in drie groepen. Deze rangen zijn representatief voor hun groep: het verloop van beloning in andere rangen in een groep is nagenoeg analoog. Het zou natuurlijk prachtig zijn als we ook wisten aan welke eisen iemand moest voldoen om in die rangen terecht te komen, maar dat is niet bekend. We weten dus niet hoe de betekenis van een rang in de tijd kan zijn veranderd door andere inschalingsregels en door 'rangeninflatie'. We kunnen in dit stadium niet meer doen dan een blik werpen op de beloningsverhoudingen voor de gegeven benamingen van de rangen. Die benamingen zijn helaas niet alleen volstrekt kleurloos, ze zijn zelfs volkomen nietszeggend. Maar bij de gemelde beperkingen kunnen zij toch een interessant beeld geven.

De tabel geeft de verhouding van de beloning ten opzichte van de rang van schrijver, een lage rang voor employeés (of 'hoofdarbeiders'). Voor die rang zelf is het reëel inkomen gegeven, in guldens van 1935/1936. We hebben de gegevens aangevuld voor de periode tot 1970 op basis van een nota van het ministerie van Binnenlandse Zaken van rond 1970. Daarbij zijn niet de verfijningen van Bolmeijer toegepast: het zijn de maximale maandbedragen volgens de salarisschalen voor de betreffende rang, opnieuw uitgedrukt ten opzichte van het salaris voor de rang van schrijver. Deze gegevens zijn vermeld in tabel 3.

In de rangen van de werklieden, de handarbeiders, blijkt tussen 1925 en 1953 niet veel te zijn veranderd. Hun positie is tussen 1900 en 1925 sterk verbeterd ten opzichte van de rang van schrijver, maar daarna zijn de verhoudingen nagenoeg stabiel gebleven. In de lagere employeé rangen (schrijver A, hoofdschrijver) is na de Tweede Wereldoorlog enige compressie opgetreden, nadat in de jaren twintig en dertig denivellering had plaatsgevonden. Bij de middelbare ambtenaren zien we een forse nivellering van 1900 naar 1920 en lichte denivellering in de jaren twintig en dertig. Na de Tweede Wereldoorlog blijkt hun salarispositie genivelleerd te zijn: tot 1970 wordt verder genivelleerd, maar in de hogere middelbare rangen is die nivellering bescheiden. In de rangen van de hogere ambtenaren zien we opnieuw een zeer forse nivellering tussen 1900 en 1920 en daarna een adembenemende stabiliteit. In 1920 verdiende een referendaris drie keer zoveel als een schrijver en een administrateur drieënhalve keer zoveel, en in 1970 was dat nog zo.

De gegevens suggereren de volgende generalisatie. In de eerste helft van de twintigste eeuw hebben handarbeiders hun positie verbeterd ten opzichte van de lagere employeé rangen: hun relatieve beloning is met ruwweg een kwart gestegen. Binnen de employeé rangen is een zeer forse nivellering opgetreden

Tabel 3.

Beloningsstructuur voor rijksambtenaren.

schrijver = 100	1948	1953	1957	1960	1963	1970
<i>Lagere ambtenaren</i>						
schrijver	100	100	100	100	100	100
schrijver A	120	120	120	113	107	113
hoofdschrijver	140	141	139	129	131	129
<i>Middelbare ambtenaren</i>						
adjunct commies	150	150	149	138	139	138
adjunct-commies A	170	168	168	155	157	154
commies	190	189	187	172	174	172
commies A	220	219	214	197	200	198
hoofdcommies	250	249	242	225	231	231
hoofdcommies A	270	270	261	250	257	260
<i>Hogere ambtenaren</i>						
referendaris	310	310	329	293	302	308
administrateur	360	361	378	336	348	359
administrateur A	385	386	397	353	368	-
secretaris-generaal	535	627	631	556	635	718
minister	750	1 046	937	833	941	1 080
SG/typiste	669	777	788	685	786	880

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken.

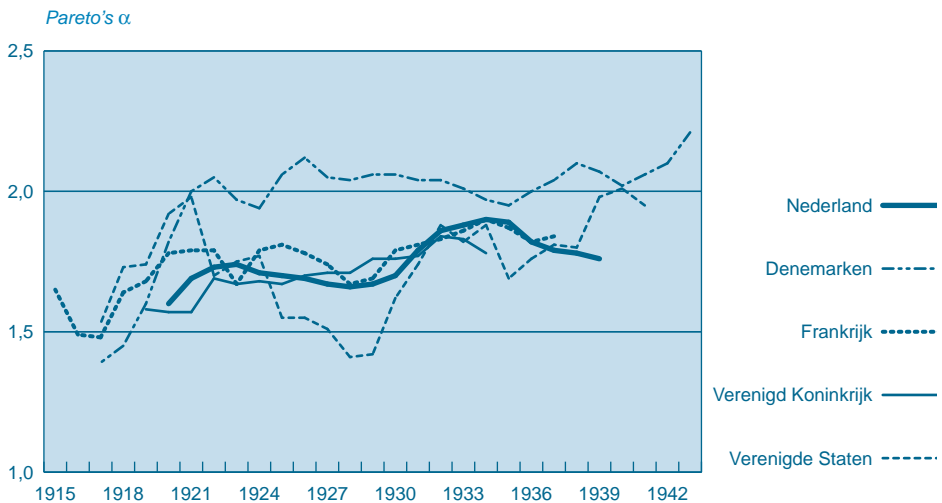
tussen 1900 en 1920: de standenmaatschappij van de negentiende eeuw heeft rond de Eerste Wereldoorlog een forse klap gekregen. Tussen 1920 en 1970 zijn de salarisverhoudingen opzienbarend stabiel, afgezien van zeer lichte tijdelijke denivellering in de middelbare rangen in het Interbellum. Dit laatste suggereert dat de inkomensverdeling vooral gelijkmatiger is geworden omdat de beroepsbevolking anders verdeeld is over de verschillende posities: de relatieve beloning van functies is niet veranderd, maar de bevolking heeft een andere functieverdeling. De laatste generalisatie zou op een optische illusie kunnen berusten: het rangenstelsel is niet meer dan een schaakbord waarop de reële verhoudingen worden uitgezet. Twee waarnemingen pleiten daartegen. In 1925 verdiende de secretaris-generaal negen keer zoveel als de typiste, en in 1970 was dat nog zo.⁹⁾ De minister verdiende toen negenenhalf keer zoveel als de schrijver, en in 1970 was dat bijna elf keer zoveel. Dit suggereert wel degelijk een spannende hypothese: de daling in de inkomensongelijkheid gedurende de twintigste eeuw is vooral veroorzaakt door een gelijkmatiger verdeling van kwalificaties over de beroepsbevolking. De beloningsstructuur naar functie is veel stabielier. Het is een wat roekeloze generalisatie, alleen op basis

van de salarisstructuur bij de rijksoverheid, maar wel een mooie uitdaging voor verder onderzoek.

> **Internationale vergelijkingen**

Ook met betrekking tot internationale vergelijkingen kan de kwantitatieve vraatzucht die in de inleiding werd genoemd maar mondjesmaat worden bevredigd. De beschikbaarheid van gegevens voor Nederland vanaf 1914 is in internationaal opzicht uitzonderlijk: voor weinig landen bestaan lange, consistente reeksen. Een aardig overzicht kan echter worden ontleend aan de *Statistische en econometrische onderzoeken* uit 1946. Daarin worden voor de periode vóór de Tweede Wereldoorlog constanten van Pareto gepresenteerd voor de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, Denemarken en Nederland. Voorzover de inkomensverdeling voldoet aan de Wet van Pareto geldt dit met name voor de hogere inkomens. In dit geval is dat nauwelijks een beperking, omdat voor elk land de gegevens op de aangiften van de inkomstenbelasting zijn gebaseerd, en vanwege de hoge vrije voet betekent dit dat alleen over de bovenkant van de verdeling informatie beschikbaar is. Voor de Verenigde Staten wordt vermeld dat het niet meer dan twintig procent van de inkomensrek-

4. Inkomensongelijkheid internationaal.

Bron: CBS, *Statistische en econometrische onderzoeken*.

kers betreft. Voor Denemarken, en voor Nederland, zijn echter aanvullende schattingen gemaakt voor de inkomens beneden de aanslaggrens. Dat betekent dat de Nederlandse gegevens in dit opzicht vooral goed vergelijkbaar zijn met de Deense data.

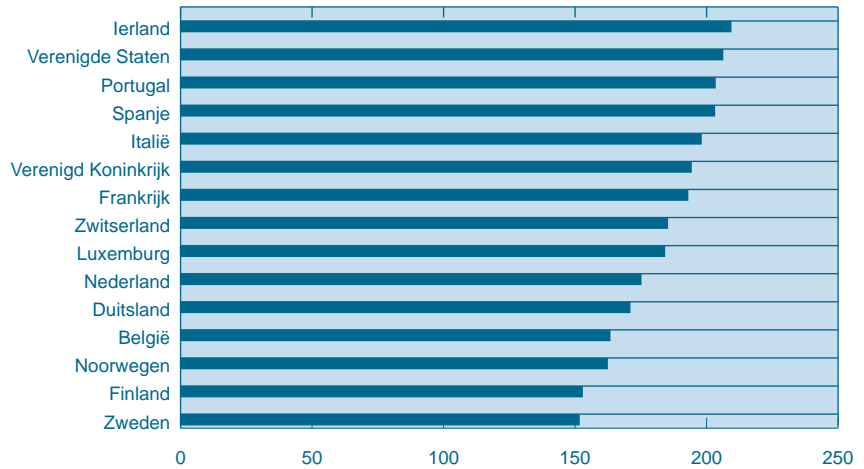
Het verloop van Pareto's α is in beeld gebracht in grafiek 4. De α 's bewegen zich allemaal rond een waarde van 1,6. Denemarken is de uitzondering met een hoge waarde van rond de 2,0. Dit suggereert dat de relatief geringe inkomensongelijkheid die typerend is voor Denemarken al voor de Tweede Wereldoorlog kenmerkend was. Maar internationale vergelijkingen op basis van dit materiaal zijn hachelijk. Minder riskant is een vergelijking van de conjuncturele beweging voor inkomensongelijkheid aan de bovenkant van de verdeling. Van 1917 tot 1921 nam de ongelijkheid duidelijk af (α steeg) in elk van de beschouwde landen.¹⁰

Vervolgens blijkt een duidelijke conjuncturele beweging in de Verenigde Staten van het begin van de jaren twintig naar het eind van de jaren dertig, een beweging die zich in flauwere mate ook voordoet in Nederland en in Frankrijk: de ongelijkheid is het grootst rond 1930 en neemt daarna weer af. Dit beeld bevestigt de eerder besproken gegevens van Nederland. De depressie die in 1929 inzette manifesteert zich dus met een hogere inkomensongelijkheid. De Deense ontwikkeling is tamelijk vlak, maar laat toch ook iets van toename en herstel zien, zij het dat het dalletje wat later valt.

Vergelijking voor een meer recente periode is verricht door A.B. Atkinson et al. Zij gebruiken niet de Nederlandse data uit de belastingaangiften maar die uit het Aanvullend Voorzienen Onderzoek, terwille van de internationale vergelijkbaarheid. De inkomens zijn besteedbare inkomens per huishouden, herleid naar individuen door deling volgens een equivalentieschaal: de wortel van het aantal personen in de huishouding. Gerekend naar de Ginicoëfficiënt bevindt Nederland zich in het Europese midden. Rond 1987 is de Gini in Scandinavië 0,22 à 0,24, in Duitsland 0,25 en in Nederland 0,268. In de Verenigde Staten is de waarde 0,341, en ook in een aantal Europese landen ligt de waarde boven 0,3 (Engeland, Italië, Zwitserland en Ierland).

Grafiek 5 toont dat de Nederlandse plek op de ranglijst nagenoeg overeen komt met de rangorde van de positie van het hoogste deciel ten opzichte van de mediaan. Echter, de Nederlandse bodem heeft het hoogste niveau voor alle beschouwde landen: in geen enkel land is de positie van het laagste deciel ten opzichte van de mediaan hoger dan de zestig procent die in Nederland geldt (grafiek 6).

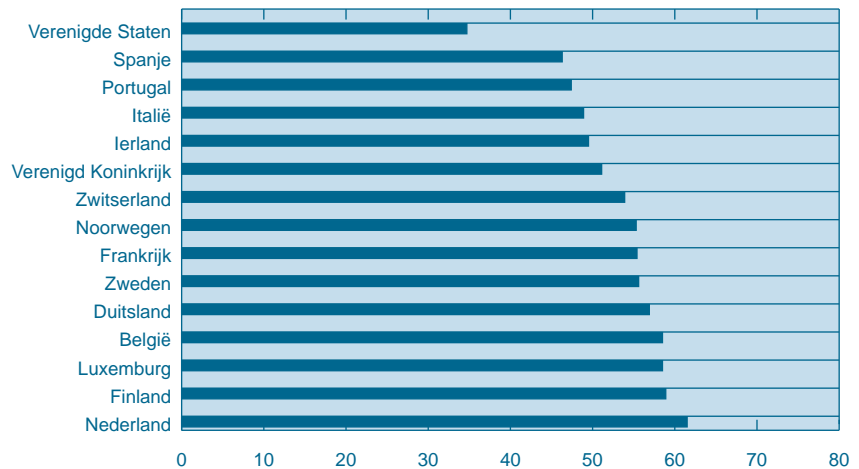
5. Inkomen hoogste decielgroep, 1987.

in % van de mediaan

Bron: Atkinson et al., 'Income distribution'.

6. Inkomen laagste decielgroep, 1987.

in % van de mediaan

Bron: Atkinson et al., 'Income distribution'.

> *Slot*

Over de lange termijn beschouwd is de inkomensongelijkheid fors afgenomen. Eén verklaring daarvoor is de verschuiving in de samenstelling van het nationaal inkomen. Inkomen uit arbeid is gelijkmatiger verdeeld dan inkomen uit andere bron: winst, kapitaalopbrengsten, pachten en huren.

In 1910 viel meer dan een kwart van het nationaal inkomen toe aan rente, dividenden, huren en pachten, in 1948 was dat gezakt tot vijf procent. De rentenier is verdwenen uit het Nederlandse sociale landschap. De toegang tot inkomensbronnen is gelijkmatiger geworden. Niet alleen de verdeling van financiële vermogens is gelijkmatiger geworden, vooral de ongelijkheid in menselijk kapitaal is afgenomen. Door de veel ruimere toegankelijkheid van het voortgezet onderwijs zijn de hoge lonen van de beter opgeleiden binnen bereik van velen gekomen. Bovendien heeft die toestroom gezorgd voor een druk op de hoge lonen zelf, wat ook een bijdrage aan dalende ongelijkheid heeft geleverd. Het is ook denkbaar dat de gestegen kapitaalintensiteit de ongelijkheid heeft verminderd. Kapitaal, in de vorm van machines en andere voorzieningen verhoogt de productiviteit van de werknemers. In de loop van een eeuw is door sparen en investeren een forse uitbreiding van de kapitaalvoorraad tot stand gekomen. Als al dat productiekapitaal gelijkmatiger over de beroepsbevolking is verdeeld, komen de arbeidsinkomens ook dichterbij elkaar te liggen. Minder speculatief is de uitbreiding van de sociale zekerheid. Steun in slechte tijden was vroeger meestal een zaak van onderlinge solidariteit: armensteun van de kerk of andere charitatieve instellingen, een schamele werkloosheidsuitkering van de vakbond, financiële ondersteuning van de levensavond door kinderen of andere verwanten. De inkomensgarantie aan de onderkant is aanzienlijk opgetrokken, en ook op hoger niveau is de compensatie bij tijdelijke of duurzame inkomensderving sterk gestegen. Samenvattend: verdiende inkomens zijn gelijkmatiger verdeeld en de inkomensherverdeling is aanzienlijk toegevoegd.

Naast de trendmatige ontwikkeling springen de forse slingers vóór 1940 in het oog en daarmee in feite ook de afwezigheid van die slingers na de Tweede Wereldoorlog. Dit reflecteert de grote verschillen in loon- en prijsflexibiliteit tussen beide perioden. Het ligt voor de hand om dit toe te rekenen aan de veranderde organisatie van het economisch leven. Op de arbeidsmarkt komt de dagmarkt nauwelijks meer voor. Lonen worden vastgesteld in CAO's en reageren traag en bescheiden op veranderende marktverhoudingen. Een dieper liggende oorzaak is het toegenomen belang van langetermijnrelaties. Ongeschoolde arbeid kan zonder bezwaar voor de onderneming worden ontslagen en weer in dienst worden genomen, en het loon kan op een open markt worden bepaald.

Maar geschoolde en hooggeschoolde arbeid bezit ook bedrijfsspecifiek menselijk kapitaal. Het is getraind in de specifieke processen en procedures van het bedrijf. Ontslag betekent kapitaalverlies, ook voor de onderneming. Voor zulke werknemers wordt de deur naar de open arbeidsmarkt op zijn minst van een klem voorzien, en soms liefst vergrendeld.

Soortgelijke processen hebben zich voorgedaan op de goederenmarkten en bij de prijsvorming voor eindproducten. Het belang van identieke massaproducten, met veilingachtige prijsvorming, is sterk afgenomen. Producten zijn zeer gedifferentieerd, markten worden vaak gedomineerd door grote ondernemingen die niet willoos de prijsvorming hoeven te volgen, maar daar een actief beleid in kunnen vormen. Prijsvorming kan ook hier zijn flexibiliteit verliezen.

› ***Aan het end van de trend?***

Na daling en stabiliteit blijkt de inkomensongelijkheid in de jaren negentig weer te stijgen. Voor een deel hangt dit samen met de stijging van het inkomensaandeel van andere inkomens dan lonen, zoals winsten. Het hangt ook samen met de toegenomen ongelijkheid van de uitkeringen. De herziening van de sociale zekerheid betekende niet alleen een daling van het gemiddelde niveau van de uitkering, maar ook van de verschillen tussen uitkeringen. Daarnaast is de ongelijkheid in de lonen toegenomen. Toenemende loonongelijkheid is een internationale trend. De loonverschillen tussen laag opgeleiden en hoog opgeleiden nemen toe. De concurrentie van lagelonenlanden tast de positie van laagopgeleiden aan, de informaticarevolutie versterkt de vraag naar hoogopgeleiden, waardoor hun lonen uit elkaar worden getrokken. Dit patroon is in Nederland nog niet zo manifest door het sociale minimum en de toevloed van hoger opgeleiden, maar ook hier zijn er tekenen dat de beloningsverschillen naar opleiding weer toenemen.

Daarnaast is er een toenemende ongelijkheid door grotere verschillen binnen bedrijven en beroepen. De economische ontwikkeling is meer gevarieerd geworden en beloningsbeleid mikt expliciet op meer variatie, bijvoorbeeld door prestatieloon. Een trendmatige stijging van de inkomensongelijkheid, zeg over het komend decennium, ligt zeker in de rede. De fragmentatie in de economische ontwikkeling zal doorgaan, de druk op individuele prestaties zal blijven, de maatschappelijke tolerantie, zo niet voorkeur, voor grotere verschillen zal nog wel even aanhouden. Maar bovenal: een tijd van grote veranderingen, in internationale concurrentieverhoudingen en in technologie, leidt vanzelf tot grote verschillen. Wanneer de mat opnieuw wordt opgeschud valt het immers bepaald niet mee om een vaste plaats te behouden.

> **Noten**

- 1) Samengesteld uit de reeks uit J. Hartog & J.G. Veenbergen, 'Dutch treat', aangevuld door J.P.G. Reijnders & J.L. van Zanden, 'Globalization', en vervolgens door ons aangevuld tot 1996. Zie voor de exacte reconstructie van de reeks: Reijnders & Van Zanden, 'Globalization'.
- 2) Dit is dezelfde reeks als waarop grafiek 2 is gebaseerd.
- 3) Dit was de ondergrens. Die is tweemaal opgehoogd, tot 800 gulden vanaf 1921.
- 4) Deze gegevens zijn gedocumenteerd en geanalyseerd in Hartog & Veenbergen (1978).
- 5) Brugmans, *Opgaand getij*, 288.
- 6) In de analyse van Reijnders en Van Zanden worden hogere significantieniveaus bereikt.
- 7) De reeks wordt besproken in Van de Stadt (1988). De eerste publicatie was in Van de Stadt & De Kleyn (1986).
- 8) Bolmeijer, 'Het reële inkomen', 87.
- 9) Navraag op het ministerie van Binnenlandse Zaken leert dat verhouding tussen secretaris-generaal en typiste inmiddels (1998) gedaald is tot 1: 4,8 (exclusief arbeidsmarkttoeslagen). Dat zou op zeer forse nivellering duiden.
- 10) Over Groot-Brittannië wordt in het artikel opgemerkt dat de conjuncturele beweging beperkt wordt waargenomen door een speciale fiscale regeling van uitsmeren van winsten en verliezen over diverse jaren.

> **CBS-publicaties**

Statistische en econometrische onderzoeken (1946), 55-67.
Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994 ('s-Gravenhage 1994).
Statistisch jaarboek 1997-1998 (Voorburg/Heerlen 1998-1999).
Stadt, H. van de & J.P. de Kleyn, 'Income distribution trends in the Netherlands, 1959-1984'.
Sociaal-economische maandstatistiek, juni 1993.

> **Literatuur**

Atkinson, A.B., L. Rainwater & T. Smeeding, 'Income distribution in European countries', A.B. Atkinson (ed.), *Incomes and the welfare state. Essays on Britain and Europe* (Cambridge 1995), 41-63.

Bolmeijer, B., 'Het reële inkomen van rijksfunctionarissen', *Economisch-statistische berichten* 39 (1954), 87-90.

Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam, VI. Opgaand getij 1848/1925* (Utrecht/Antwerpen 1973).

Champernowne, D.G., 'A comparison of measures of inequality of income distribution', *Economic journal* 84 (1974), 787-816.

Hartog, J. & J. G. Veenbergen, 'Dutch treat. Long-run changes in personal income distribution', *De Economist* 126 (1978), 521-549.

Meere, J.J.M. de, 'Inkomensgroei en -ongelijkheid te Amsterdam 1877-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 5 (1979), 3-46.

'Overzicht van de salarisontwikkeling van het burgerlijk rijks personeel over de periode 1918-heden'. Ministerie van Binnenlandse Zaken ('s-Gravenhage 1970).

Reijnders, J.P.G. & J.L. van Zanden, 'Globalization and the new inequality: a classical view', D. Kalb et al. (eds.), *Globalization, inequality, and difference: consequences of transnational flows* (verschijnt binnenkort).

Stadt, H. van de, *The dynamics of income and welfare* (Dissertatie, Universiteit van Amsterdam 1988).

De vakbeweging, 1907-1997

ANNETTE VAN DEN BERG

Door de tijd heen is de betekenis van de vakbeweging voor de Nederlandse werknemers aan verandering onderhevig geweest: naast het verbeteren van de primaire arbeidsvoorwaarden, lag de nadruk in de eerste helft van deze eeuw op de emancipatie van de arbeiders en de sociale verzekeringsfunctie voor de leden, terwijl vanaf 1945 door de drie grote vakcentrales vooral het algemeen belang van de hele samenleving werd nagestreefd. Dit concept van de brede vakbeweging is in de loop van de naoorlogse periode steeds meer in conflict gekomen met de rol van belangenbehartiger voor de individuele leden.

Door sociaal-economische veranderingen in de samenleving en wijzigingen in de rol van de vakbeweging, hebben werknemers in de loop der tijd op grond van wisselende motieven al dan niet voor het vakbonds-lidmaatschap gekozen. In dit artikel zal in grote lijnen nader ingegaan worden op de achterliggende oorzaken van groei en afname van de ledentallen.

> *De eerste bonden*

In 1904 schreef D. Hudig een proefschrift over de Nederlandse vakbeweging, en toen al moest de schrijver concluderen dat hij amper de beschikking had over harde cijfergegevens aangaande de omvang van de vakbonden sinds de eerste oprichting in 1861. Met name in Amsterdam, de grotere steden in het westen en in Arnhem vormden beroepsgroepen hun eigen bond, maar vermoedelijk betrof het meestal kleine aantallen leden en vaak was deze organisaties geen lang leven beschoren. Tegenstand van werkgevers en recessies stelden de prille bonden zwaar op de proef. Van stakings- en werklozenkassen was nog amper sprake, zodat in periodes van economische tegenslag velen hun lidmaatschap weer opzegden.

Al vroeg was er sprake van vele stromingen, lopend van anarchistisch en socialistisch aan de ene kant, tot liberaal, protestants of katholiek aan de andere kant. De meerderheid hiervan kon eigenlijk niet als een echte vakbond beschouwd worden, aangezien men ofwel hecht samenwerkte met de politiek (de socialisten en de liberalen) ofwel niet speciaal gericht was op het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden (de christelijke verbanden, die eerder als gezelligheidsverenigingen fungeerden). Het gebrek aan eenheid was ook direct de zwakte van de vakbeweging. De enige sterke bonden waren te vinden onder die geschoolde beroepsgroepen, welke door hun specialisme een vuist konden maken tegenover de werkgevers; dit betrof vooral de diamantbewerkers en de typografen.

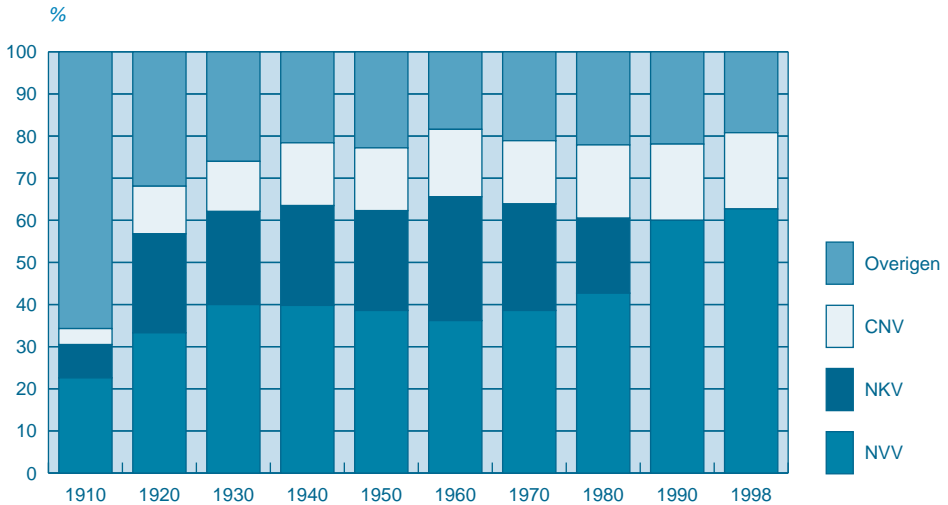
Het grillige beeld van ontstaan, bloei, verval en verdwijnen van vakbondjes, alsmede de betere organisatie van de meer geschoolde handwerkslieden, vindt men terug in alle westerse landen. Wel ontstond de Nederlandse vakbeweging later dan in landen als Engeland, Duitsland, België en de Verenigde Staten, wat toegeschreven wordt aan de relatief late industrialisatie in ons land. Hierdoor duurde het langer voor er sprake was van een zekere concentratie van arbeiders en van een klassebewustzijn. Ook stond de grote invloed van het christelijk geloof een snelle ontwikkeling van een arbeidersbeweging in de weg, omdat velen opgevoed waren vanuit de overtuiging dat je loyaal moest zijn aan kerkelijk gezag en de werkgever.

› ***Verzuiling in de vakbeweging***

De oprichting van het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in 1906 betekende een sterke stimulans voor de ontwikkeling van de vakbeweging in Nederland. Dankzij een goede gecentraliseerde organisatiestructuur, sociale fondsen en stakingskassen trok het NVV in hoog tempo nieuwe leden aan. Deze gang van zaken noopten de protestanten en de katholieken tot het oprichten van eigen vakcentrales in 1909, uit angst dat hun achterban lid zou worden van het linkse NVV. Ook het Christelijk Nationaal Vakverbond [CNV] en het Rooms-Katholieke Bureau (omgedoopt in achtereenvolgens Rooms Katholiek Werklieden Verbond [RKWV] in 1925, Katholieke Arbeidersbeweging [KAB] in 1945 en tenslotte Nederlands Katholiek Vakverbond [NKV] in 1964) namen snel in omvang toe, zodat vanaf ongeveer 1914 gesproken kan worden van een onafgebroken dominantie van de drie zuilen.

Toch was er vanaf het begin tevens sprake van een grote diversiteit aan allerlei kleine zelfstandige bonden en centrales, die tot op de dag van vandaag bestaansrecht hebben. Het samengaan van NVV en het NKV in 1982 heeft tot een dui-

1. Vakbondslidmaatschap.

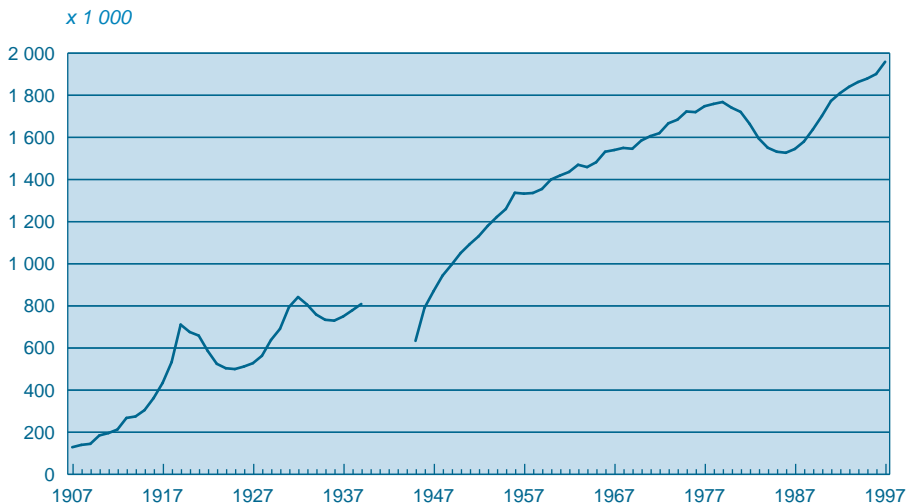
Bron: Visser, *European trade unions*; CBS, *Sociaal-economische maandstatistiek*.

delijke overheersing van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) geleid, maar het CNV blijft ruimschoots de tweede centrale met een stabiele omvang, op grote afstand gevolgd door de huidige derde federatie, de Vakcentrale Middelbaar en Hoger Personeel (MHP). Grafiek 1 brengt de ontwikkeling van de krachtsverhoudingen tussen NVV, NKV (inclusief voorlopers) en CNV in beeld. De scheiding van vakbonden langs politieke en religieuze lijnen was in Nederland het sterkst ontwikkeld. In Duitsland en Zwitserland bestond er alleen in de beginperiode een onderscheid tussen katholieke en protestantse bonden en in België en Frankrijk had men linkse en katholieke bonden. In de Verenigde staten, Groot-Brittannië en Scandinavië bestonden er geen ideologische scheidslijnen.

> *Instabiele groei in de vooroorlogse periode*

Zoals grafiek 2 aantoont, nam de omvang van de vakbeweging tussen 1906 en 1920, een tijdvak van hoofdzakelijk economische groei, gestaag toe. De daarop volgende periode kenmerkte zich door een neergaande conjunctuur en stijgende werkloosheid, wat zich vertaalde in een sterke terugval in het ledental

2. Ledental vakbonden.

Bron: Visser, European trade unions; CBS, *Sociaal-economische maandstatistiek*.

van de vakbonden. Dit op- en neergaande patroon in het lidmaatschap herhaalde zich daarna nog een keer, toen de Nederlandse economie vanaf ongeveer 1924 een bloeiperiode doormaakte, gevolgd door de grote depressie van de jaren dertig.

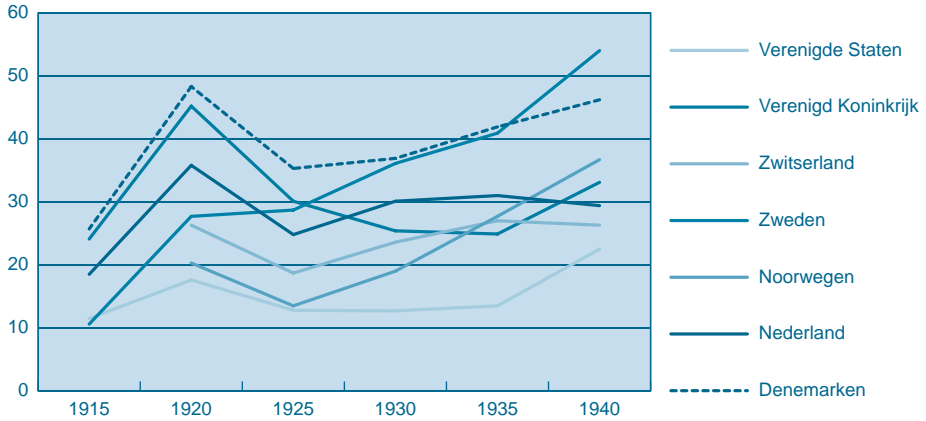
Blijkbaar vormt de economische ontwikkeling een belangrijke voorwaarde voor groei of terugloop van de vakbeweging. Voor de vooroorlogse periode kan dit patroon ook in veel andere westerse landen teruggevonden worden. Grafiek 3 illustreert dit aan de hand van de ontwikkeling van de organisatiegraad in een zevental landen tussen 1915 en 1940.

Naast economische omstandigheden zijn er echter meer bepalende factoren in het spel geweest in die tijd. Natuurlijk stonden de vakbonden tijdens jaren van opgaande conjunctuur in een gunstigere onderhandelingspositie ten opzichte van de werkgevers; gerealiseerde looneisen en succesvolle stakingen leidden dan vaak tot een toestroom van nieuwe leden. Maar deze versterkte positie dankten de vakbonden ook in toenemende mate aan een – geleidelijke – erkenning door overheid en werkgevers.

Waar voorheen vakbondsleden vaak moesten vrezen voor ontslag en op zwarte lijsten werden gezet, toonden de werkgevers in de loop van het Interbellum steeds vaker de bereidheid om de onderhandelingsresultaten met de bonden vast te leggen in collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO). De overheid sprong

3. Organisatiegraad.

vakbondsleden als % van het aantal werkenden

Bron: Visser, *European trade unions*; Hirsch & Addison, *The economic analysis*.

op deze ontwikkeling in door aan deze overeenkomsten een wettelijke status te verlenen, via de Wet op de CAO uit 1927 en de Wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van CAO's uit 1937. Vielen in 1911 nog slechts elfhonderd bedrijven onder een CAO, tussen 1928 en 1940 steeg dit aantal van zeventienduizend naar zeventigduizend.

Al in een eerder stadium had de overheid aan de vakbeweging meer status en gezag verleend, door de drie grote vakcentrales zitting te laten nemen in de Hoge Raad van Arbeid, tezamen met werkgeversvertegenwoordigers, ambtenaren en onafhankelijke deskundigen. Dit adviesorgaan is niet alleen van grote betekenis geweest op het gebied van de sociale wetgeving, maar vormde tevens de eerste basis voor de samenwerking tussen de sociale partners in de naoorlogse periode.

Een laatste positief effect van overheidserkenning was de rol die de vakbeweging toebedeeld kreeg in de aanpak van de werkloosheid. De aanvang van de Eerste Wereldoorlog leidde in eerste instantie tot een scherpe stijging van het aantal werklozen. Ondanks Nederlands neutraliteit, bracht met name de sterke afhankelijkheid van de internationale handel onze economie in grote problemen. Een aantal sectoren wist in de daarop volgende jaren van de ontstane situatie te profiteren, zodat daar de werkgelegenheid weer aantrok. Elders

bleken de problemen hardnekkiger, waardoor er grote inkomensverschillen konden ontstaan.

Al in 1914 vroeg de regering aan de vakbonden om deel te nemen in het Koninklijk Nationaal Steuncomité, dat via de gemeentelijke vertegenwoordigingen uitkeringen verstrekke om de grootste nood te lenigen. Dankzij deze deelname van de bonden kon arbeidsonrust beperkt worden. Tussen 1917 en 1940 werd met een structurele regeling de inhoud van de werkloosheidsfondsen van de bonden door de overheid verdubbeld. Dit zogenaamde Gentse systeem had een wervend effect op de ledentallen; een publieke werkloosheidsverzekering bestond nog niet en werklozen ontvingen dan liever steun via een bond dan via particuliere liefdadigheid.

Hoewel ook de werkgevers per ideologische zuil georganiseerd waren, werd over het algemeen het beleid van de niet-religieuze Vereniging van Nederlandse Werkgevers (VNW) door allen nagevolgd. De grotere eenheid onder werkgevers kwam mede tot uitdrukking in de oprichting van de Kring van Werkgeverscentralen in 1921. Met name tijdens de recessie in het begin van de jaren twintig konden individuele ondernemers, dankzij de steun van hun koepel, effectiever weerstand bieden tegen de vakbondseisen. Met de afbrokelende macht van de bonden zagen velen het nut van lidmaatschap niet langer in, waardoor de omvang van de vakbeweging behoorlijk kromp. Ook het feit dat er geen eenheid in de vakbeweging bestond droeg bij aan haar zwakte. De christelijke vakbondsleden toonden zich meer meegaand met de werkgevers en als ze al meededen aan een staking, waren ze de eersten die weer opgaven. Toch toonde de crisis van de jaren dertig aan dat oplopende werkloosheid niet direct en niet in dezelfde mate tot een afnemend ledental hoefde te leiden: de terugloop van leden zette pas vanaf 1933 in en bleef beperkt tot ongeveer negen procent. Dit was onder meer te danken aan het bovengenoemde Gentse systeem, de oprichting van speciale werklozenbonden door het NVV en de sterke aanwezigheid van solidariteitsgevoelens binnen de arbeidersklasse. De werknemers hadden dan ook veel te danken aan de vakbeweging: enerzijds heeft zij de aanzet gegeven tot de ontwikkeling van vele sociale voorzieningen (op het gebied van uitkeringen en van arbeidsomstandigheden), anderzijds heeft zij het beschavings- en ontwikkelingspeil van werknemers bevorderd via scholing en de uitgifte van diverse lectuur en de oprichting van ontspanningsoorden. Op die wijze heeft zij 'de arbeiders gewekt uit de dommelen van onwetendheid en sleur en bij hen belangstelling gewekt voor hogere levenswaarden'.¹⁾

› De vakbeweging in de verzorgingsstaat

Tijdens de bezettingsjaren werden alle bestaande vakbonden opgeheven, wat voor vele werknemers aanleiding vormde om na de bevrijding te streven naar een ongedeelde vakbeweging. De Eenheidsvakcentrale [EVC] bracht deze wens tot uitdrukking, maar vanwege haar radicale (en communistische) karakter liep haar aanhang al na enige jaren drastisch terug. Bovendien verboden zowel de katholieke als de hervormde kerk hun gelovigen om zich aan te sluiten bij de EVC.

Ook het NVV deed een poging tot samengaan met de andere federaties, maar het CNV en NKV hielden vast aan hun godsdienstige identiteit. Ondanks deze mislukking werd er wel eendrachtig samengewerkt aan de wederopbouw van de Nederlandse economie. Enerzijds werd het herstel bespoedigd dankzij het aantrekken van de internationale conjunctuur en de Marshallhulp, anderzijds was dit mede te danken aan de bereidheid van de drie grootste vakcentrales om jarenlang af te zien van reële loonstijgingen. Hierdoor nam de werkgelegenheid met sprongen toe en bleef het nationaal product nagenoeg continu groeien tot 1973.

De erkende vakbeweging werd ook beloond voor haar vergaande coöperatie: zij kreeg een belangrijke adviserende rol in de Stichting van de Arbeid en in de Sociaal-Economische Raad. De naoorlogse rooms-rode kabinetten kwamen bovendien tegemoet aan de uitgesproken wensen van de bonden om de sociale zekerheid aanzienlijk te verbeteren.

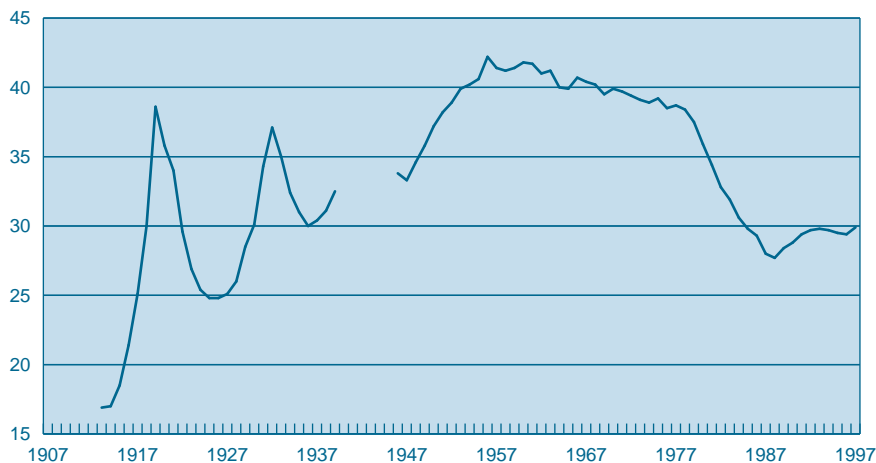
Deze gunstige sociaal-economische ontwikkelingen, waaraan de vakbonden bijgedragen hadden, deden het ledental tot eind jaren vijftig sterk oplopen. Daarna vlakke deze stijging af, ondanks een doorzettende economische bloei. Sinds eind jaren vijftig ondervond de erkende vakbeweging meer concurrentie van de ideologisch onafhankelijke categorale vakbonden, die opkwamen voor de belangen van specifieke beroepsgroepen.

Door de gunstige bedrijfsresultaten en de krapte op de arbeidsmarkt ontstond er groeiende onvrede onder werknemers over hun relatief lage lonen. In Duitsland lag het loonpeil veel hoger, werknemers in tijdelijke dienst van koppelbazen verdienden veel meer dan de werknemers die onder een CAO vielen, en steeds meer werkgevers omzeilden de CAO door zwarte lonen uit te betalen. Deze situatie zette kwaad bloed waardoor begin jaren zestig het aantal wilde stakingen toenam, zodat de bonden onder grote druk van hun leden kwamen te staan om ook de officiële CAO-lonen te verhogen. Dit alles resulteerde uiteindelijk in de bekende loonexplosie van 1964.

Aangezien de gestegen loonkosten grotendeels afgewenteld werden op de prijzen, kon er in de loop van de jaren zestig een loon-prijsspiraal ontstaan, die

4. Organisatiegraad.

vakbondsleden als % van het aantal werkenden

Bron: Visser, *European trade unions*; CBS, *Sociaal-economische maandstatistiek*; *Statistisch jaarboek*.

mede verantwoordelijk was voor de afkalving van de bedrijfswinsten. Dit leidde tot toenemende werkloosheid in de jaren zeventig, wat aangewakkerd werd door de inzakkende wereldconjunctuur.

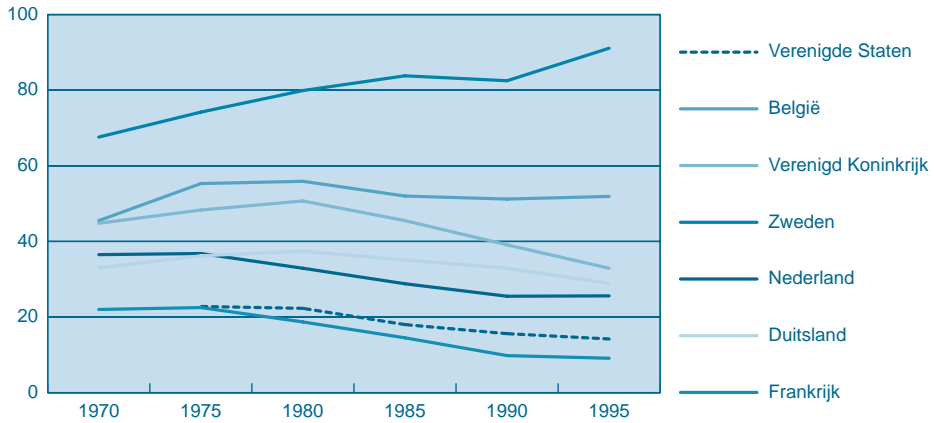
Toch bleef een terugval van de ledencijfers voorlopig nog uit. Dit was onder meer te danken aan een zekere radicalisatie binnen de vakbeweging, vooral bij het NVV en NKV, die zich begin jaren zeventig uitte in een toename van stakingsactiviteiten. Men streed onder andere om behoud van volledige prijscompensatie en om meer zeggenschap van de werknemers, vertolkt in de roep om een eerlijkere verdeling van kennis, macht en inkomen. Mede omdat het beleid van de regering-Den Uyl voor een deel aan deze wensen tegemoet kwam, trokken deze vakbondsacties nieuwe leden aan.

De groeiende werkloosheid alsmede het inkomensnivellerende vakbondsbeleid van met name het NVV begonnen steeds meer een bedreiging te vormen voor de hogere beroepsgroepen verenigd in categorale bonden. Dit leidde in 1974 tot de vorming van de federatie MHP, die in 1976 mocht toetreden tot de Sociaal Economische Raad. Sindsdien is de invloed van het middelbare en hogere personeel in het (centrale) arbeidsvoorwaardenoverleg sterk toegenomen.

De algehele ledenwinst bij de vakbonden hield nog aan tot 1980. Vanaf dit jaar minimaliseerde de sterk oplopende werkloosheid de macht van de vakbeweging, waardoor ze haar wervingskracht verloor. Tot 1982 bleef men nog koop-

5. Organisatiegraad.

vakbondsleden als % van het aantal werkenden.

Bron: Visser, *European trade unions*; OECD, *Employment outlook*; ILO, *World labour report*.

krachtbehoud eisen, door vast te houden aan het recht van automatische prijscompensatie. Uiteindelijk ging de vakbeweging geheel overstag en toonde zich bereid tot vergaande loonmatiging in ruil voor arbeidsduurverkorting. Dit omwille van behoud van werkgelegenheid en tevens om het sociale zekerheidsstelsel niet nog verder te ondermijnen, aangezien de verhouding tussen niet-actieven en werkenden reeds gedaald was van 1:7 in 1970 tot 1:3. De afspraken die met werkgevers en overheid gemaakt werden, zijn vastgelegd in het Akkoord van Wassenaar (1982).

In de daarop volgende jaren werd de werktijd geleidelijk aan verkort tot een 38-urige werkweek, eerst bij de overheid en later ook in de marktsector. Tevens werden vervroegde uittredingsregelingen ontwikkeld. Dankzij de loonmatiging in combinatie met de reductie van de minst productieve arbeidsuren kon het bedrijfsleven flink besparen op arbeidskosten, waardoor de winstgevendheid en het concurrentievermogen sterk verbeterden. De vakbeweging was echter niet bij machte om bedrijven ertoe te zetten om de vacante arbeidsuren opnieuw in te vullen. Wel werd een verdere werkloosheidsgroei afgeremd.

Eind 1986 was de omvang van de vakbeweging met veertien procent geslonken, daarna zorgde de aantrekkende economie eerst voor herstel, later zelfs voor een verbetering van de oude ledencijfers. In absolute aantallen gemeten is de

Nederlandse vakbeweging nog nooit zo groot geweest als nu, wat geïllustreerd wordt in grafiek 2.

› ***Organisatiegraad blijft achter***

Uit grafiek 4 valt op te maken dat de ontwikkeling van de organisatiegraad na de Tweede Wereldoorlog een ander verloop heeft dan de ontwikkeling van de absolute ledentallen. Reeds in 1956 werd het historische hoogtepunt van 42 procent bereikt, waarna het aantal niet-gepensioneerde vakbondsleden als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking een tijdlang tussen de 39 procent en 41 procent schommelde, om na 1977 flink te kelderen. Deze daling kwam pas in 1989 tot een halt, maar het niveau van de jaren zeventig is nog lang niet in zicht.

Er is meer dan één verklaring aan te voeren waarom de organisatiegraad al zo vroeg stagneerde. De ontwikkeling van de verzorgingsstaat is vermoedelijk een van de belangrijkste oorzaken. Vooral de uitbouw van het sociale zekerheidsstelsel maakte dat de vooroorlogse rol van de vakbonden als uitkeringsverstrekker werd overgenomen door de staat. Tevens werden allerlei oude doelstellingen van de vakbeweging gerealiseerd via wetgeving op het gebied van arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden en ten slotte ging dankzij algemeenverbindendverklaring in rap tempo de meerderheid van de werknemers onder een CAO vallen. Al deze ontwikkelingen maakten het vakbondslidmaatschap veel minder noodzakelijk.

De vrije val van de organisatiegraad vanaf de tweede helft van de jaren zeventig ontstond door de algemene stijging van de werkloosheid, maar werd verder versterkt door het afbrokkelen van de werkgelegenheid in de industrie, waar de traditionele achterban van de vakbeweging te vinden is. De nieuwe werkgelegenheid bevindt zich in de dienstensector, waar de organisatiegraad van oudsher erg laag is. Bovendien nemen deeltijdwerk en uitzendwerk al geruime tijd toe, en ook deze werknemers zijn lastiger te organiseren.

Ten slotte kan gewezen worden op de steeds verdergaande decentralisatietendens van het arbeidsvoorwaardenoverleg. De vakbonden hebben altijd met name op bedrijfstakniveau invloed uitgeoefend, maar hebben minder macht op het ondernemingsniveau.

De neergaande lijn van de organisatiegraad is trouwens niet uniek voor Nederland, zoals blijkt uit grafiek 5. De meeste landen hebben hier mee te maken, maar wel valt op dat het niveau van de Nederlandse organisatiegraad zich in de onderste regionen van Europa bevindt. In landen als België en met name Finland en Zweden ligt dit niveau veel hoger, wat doorgaans verklaard wordt uit

het feit dat de vakbonden daar veel dichterbij de werknemers staan, wat onder andere tot uitdrukking komt in de invloedrijke rol van de bonden in het sociale zekerheidsstelsel: in deze landen krijgen werklozen hun uitkering via de vakbonden.

De daling van de organisatiegraad in de overige landen wordt mede toegeschreven aan de hierboven al vermelde verschuivingen in de werkgelegenheidsstructuur en het toenemend belang van algemeen verbindend verklaringen, al heeft ieder land weer zijn specifieke achtergrondgeschiedenis. Zo is de achteruitgang van de vakbeweging in de Verenigde Staten en in Groot-Brittannië mede het gevolg van veel sterkere oppositie door werkgevers, terwijl in het laatstgenoemde land ook het overheidsbeleid onder Thatcher in het nadeel van de vakbeweging is geweest.

De grote nadruk die de vakbeweging sinds 1982 heeft gelegd op loonmatiging omwille van de werkgelegenheid wordt haar tijdens een opgaande conjunctuur niet altijd in dank afgenomen. Het verantwoordelijkheidsgevoel jegens de niet-werkenden leeft bij een deel van de vakbeweging nog steeds sterk, wat conflicteert met de behoefte van individuele werknemers om er via vakbondslidmaatschap persoonlijk op vooruit te gaan. Om een groter deel van de groeiende beroepsbevolking, zoals werknemers in de dienstensector en mensen met deeltijdcontracten en tijdelijke contracten, aan zich te kunnen binden, moet het vakbondsbeleid meer zichtbaar worden op de werkvloer en duidelijker voordelen opleveren voor de individuele leden. Getuige de vele vakbondsrapporten en -congressen wordt hier hard aan gewerkt. Velen zijn ook overtuigd van de noodzaak tot verdere samenwerking binnen de vakbeweging om nog sterker te kunnen staan. De fusie tussen respectievelijk de FNV en de Algemene Vakcentrale enerzijds, en tussen enkele FNV-bonden anderzijds, zijn hier voorbeelden van.

> **Noten**

¹⁾ Lammers, *De vakbeweging*, 56.

> **Literatuur**

Andriessen, J.E., S. Miedema & C.J. Oort, *De sociaal-economische besturing van Nederland* (Groningen 1970, 6e druk).

Berg, A. van den, *Trade union growth and decline in the Netherlands* (Amsterdam 1995).

Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870* (Utrecht/Antwerpen 1975, 10e druk).

- Eickhof, N., *Eine Theorie der Gewerkschaftsentwicklung. Entstehung, Stabilität und Befestigung* (Tübingen 1973).
- 'Collective bargaining, trade unions and employers' organisations in Europe', *European industrial relations review* 17 (1991).
- Flanagan, R.J., J. Hartog & J. Theeuwes, 'Institutions and the labour market: many questions, some answers', in: J. Hartog & J. Theeuwes (eds.), *Labour market contracts and institutions. A cross-national comparison* (Amsterdam 1993), 415-446.
- Harmsen, G. & B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975).
- Hudig, D., *De vakbeweging in Nederland (1866-1878)* (Amsterdam 1904).
- Hueting, E., F. de Jong Edz. & R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1982).
- 'Industrial relations, democracy and social stability.' *World labour report 1997-1998*. ILO (Geneve 1997).
- Lammers, C., *De vakbeweging en haar problemen* (Amsterdam 1951, 2e druk).
- Neumann, G.R., P.J. Pedersen & Westergard-Nielsen, 'Long-run international trends in aggregate unionization' (Working paper, University of Aarhus 1989).
- Employment Outlook*. OECD (Paris 1991).
- Reynaerts, W.H.J. & A.G. Nagelkerke, *Arbeidsverhoudingen. Theorie en praktijk* (Leiden/Antwerpen 1986).
- Vall, M. van de, *De vakbeweging in de welvaartsstaat* (Meppel 1963).
- Visser, J., *European trade unions in figures* (Deventer/Boston 1989).
- Visser, J., 'New working time arrangements in the Netherlands', A. Gladstone e.a. (eds.), *Current issues in labour relations: an international perspective* (Berlin/New York 1989), 229-250.
- Windmuller, J.P., C. de Galan en A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht 1987, 6e druk).
- Zanden, J.L. van, & R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989).

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every sale, purchase, or transfer must be properly documented to ensure compliance with tax laws and to provide a clear audit trail. The text highlights that failure to maintain such records can lead to penalties and interest charges from the tax authorities.

Next, the document addresses the issue of timing of transactions. It explains that the date of a transaction can significantly impact the tax treatment of the asset. For example, realizing a capital gain in a low-tax year versus a high-tax year can result in substantial tax savings. The text provides guidance on how to strategically time the sale of an asset to minimize the overall tax liability.

The document also covers the topic of asset valuation. It stresses the need to use fair market value when determining the cost basis and the selling price of an asset. It provides examples of how to determine the fair market value in various situations, such as when the asset is sold to a family member or in a closely-held corporation.

Furthermore, the document discusses the importance of understanding the tax consequences of different types of transactions. It explains that certain transactions, such as gifts or transfers to a trust, may have different tax implications than a simple sale. The text provides a detailed analysis of the tax treatment of these transactions and offers strategies to optimize the tax outcome.

In conclusion, the document emphasizes that proper tax planning is essential for maximizing the value of an estate and minimizing the tax burden on the beneficiaries. It encourages taxpayers to consult with a qualified tax professional to develop a comprehensive tax strategy tailored to their specific circumstances.

SUF

**WORDT
UW
PERSONEEL
OP DEN DOOR**

DOCH

**FRISCH
EN ACTIEF**

ALS U HET 14 DAGEN VACANTIE GEEFT.

**ZWOLSCHE VEREENIGING
VAN HANDELS - EN
KANTOORBEDIENDEN.**

GWTEGLER

ZWOLLE

LUUK BRUG EN HANS VAN DEN HURK

De populariteit van de collectieve arbeidsovereenkomst, althans de weerslag daarvan in het publieke debat, kent een opmerkelijk verloop. Wellicht kan gesproken worden van een levenscyclus. De collectieve arbeidsovereenkomst beleefde haar finest hour rond het midden van de twintigste eeuw. In 1927 kreeg de collectieve arbeidsovereenkomst (CAO) krachtens de Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomst (Wet-CAO) haar juridische status, die nog versterkt werd door de Wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten (Wet-AVV) van 1937. In de jaren veertig en vijftig nam het aantal afgesloten CAO's en het aantal werknemers dat onder een CAO viel geweldig toe.

› *Inleiding*

Ontmoette de CAO dus in de zomer en herfst van de eeuw geen tegenstand van betekenis, heel anders was dat in de lente en de winter. Veel werkgevers voelden op het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw niet veel voor collectieve contracten, die immers erkenning van de vakorganisatie impliceerden. Ook de wetgever liep bepaald niet voorop, de erkenning van de rechtsgeldigheid van CAO's werd in 1907 als het ware weggemoffeld in de Wet op de Arbeidsovereenkomst (formeel een wijziging van twee artikelen van het Burgerlijk Wetboek). En wat de vakbeweging betreft was het afsluiten van CAO's hooguit een tussenstation op weg naar radicaal gewijzigde zeggenschapsverhoudingen op het gebied van arbeidsvoorwaardenvorming. Vanaf het midden van de jaren tachtig was het weer afgelopen met de consensus over de CAO. Economen en politici hekelden de onmogelijkheid het wettelijk minimumloon ook een feitelijk minimumloon te laten zijn omdat in CAO's hogere minima waren afgesproken. De dreiging niet te AVV'en werd

weer veelvuldig gehoord. Werkgevers stelden geregeld in harde termen dat de vigerende CAO hen tegenhield om creativiteit en initiatief van werknemers naar behoren te belonen en eisten flexibeler contracten en dunnere CAO-boekjes. De vakbeweging lijkt nog de meest trouwe verdedigster van de CAO, die zij als kernproduct beschouwt.

Hoort twijfel rond de CAO bij het breukvlak van twee eeuwen, of is er meer aan de hand? Wij denken dat er meer aan de hand is, namelijk dat de CAO een typisch product was van de twintigste eeuw. Of, liever gezegd, dat de CAO uitstekend paste bij een wijze van produceren die massaal of efficiënt was.¹⁾ Zoals bij het negentiende-eeuwse ambachtelijke produceren andere vormen pasten, zo zal voor moderne ondernemingen gezocht moeten worden naar nieuwe systemen om de arbeidsverhoudingen en de arbeidsvoorwaardenvorming te organiseren. Op het einde van dit hoofdstuk komen wij op deze suggestie terug.

› ***De CAO: een opmerkelijk instrument***

Wat is eigenlijk een CAO? Volgens de Wet-CAO is dat een regeling ‘omtrent arbeidsvoorwaarden, bij het aangaan van arbeidsovereenkomsten in acht te nemen.’ Bepalingen in CAO’s ‘werken automatisch en dwingend door’ in arbeidsovereenkomsten. Dat wil zeggen dat individuele werknemers en werkgevers op wie de CAO van toepassing is zich aan die bepalingen niet kunnen onttrekken. De CAO wordt afgesloten door één of meer werkgevers of werkgeversverenigingen enerzijds, en door vakorganisaties anderzijds. Overigens kunnen ook andere overeenkomsten dan arbeidsovereenkomsten (thuiswerk, uitzendwerk) onder de werkingssfeer van CAO-bepalingen vallen en kunnen andere zaken dan arbeidsvoorwaarden in een CAO geregeld worden.

De eerste CAO’s werden omstreeks 1900 afgesloten. In de literatuur wordt vaak de tariefovereenkomst in de diamantindustrie uit 1894 als eerste CAO gekenmerkt. G. Heida toont aan dat de eerste al in 1890 in de landbouw werd afgesloten.²⁾ In de jaren daarna kwam de discussie op gang of de CAO ook niet wettelijk geregeld moest worden, onder meer op de jaarvergadering van de Nederlandse Juristenvereniging in 1905. Deze vraag werd bevestigend beantwoord en wel op grond van een interessant argument: er bestond economische ongelijkheid tussen de werkgever en de arbeider die over een arbeidsovereenkomst onderhandelden. Een CAO kon die ongelijkheid wegnemen.

Een soortgelijk argument werd gebruikt ter rechtvaardiging van de Wet op de Arbeidsovereenkomst van 1907. De werknemer heette daar de ‘zwakkere partij’. In deze wet, bedoeld ter regeling van de individuele arbeidsovereenkomst, werd geregeld dat bepalingen in een individuele arbeidsovereenkomst die

strijdig waren met bepalingen in een CAO vernietigbaar waren. Dit artikel wordt algemeen gezien als de eerste wettelijke erkenning van de CAO.

In de rechtspraktijk werden de rechten en plichten die voortvloeiden uit de CAO niet eenduidig uitgelegd en de behoefte aan een breder wettelijk kader werd gevoeld. De Wet-CAO van 1927 voorzag in die behoefte. In deze wet werd geregeld wie CAO's mochten afsluiten en aan welke voorwaarden voldaan moest worden wilde een overeenkomst als CAO worden beschouwd. Een eerste vorm van verbindend verklaring werd ook gemaakt door de bepaling dat de werkgever die een CAO afsloot deze zowel voor georganiseerde als voor ongeorganiseerde werknemers moest toepassen.

Als sluitstuk van de ontwikkeling van het CAO-recht wordt algemeen de Wet-AVV van 1937 gezien. Op grond van deze wet kan de minister bepalingen van een CAO die gelden voor een belangrijke meerderheid van werkzame personen in een bedrijfstak, verbindend verklaren voor alle personen die werkzaam zijn in die bedrijfstak. Belangrijke argumenten ten gunste van deze wet waren dat door de algemeen verbindendverklaring de arbeidsvoorwaarden binnen een bedrijfstak gelijkgetrokken werden. De Wet-AVV bevorderde sectorale arbeidsmarkten zonder loonconcurrentie en stimuleerde geordende arbeidsverhoudingen. De antikartelwetgeving die twee jaar eerder het licht zag, had de liberale tegenstand daartegen doen wegsmelten. Wie zich voorstander toonde van een geregelde markt, had immers geen argument meer tegen de geregelde arbeidsmarkt.

Toch vond de eigenlijke doorbraak van de CAO pas plaats na de Tweede Wereldoorlog. De CAO paste uitstekend in het naoorlogse streven van harmonie en wederopbouw. De overheid stimuleerde daarbij krachtig het tot stand komen van CAO's.

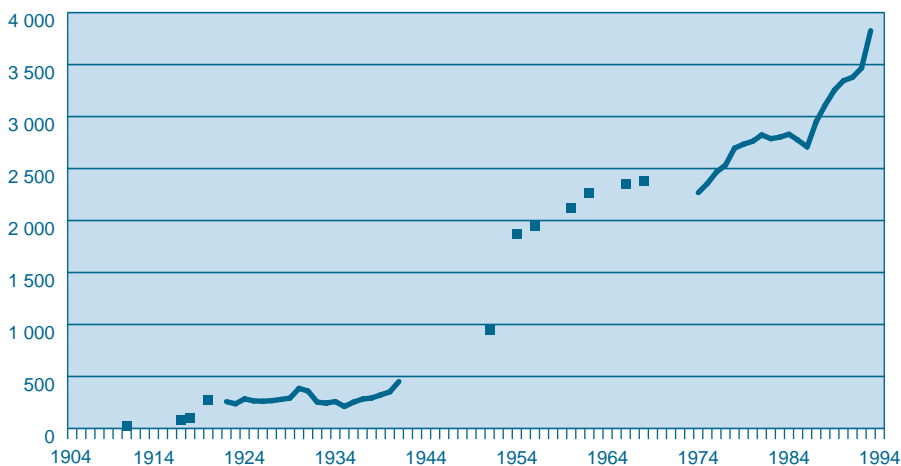
> ***De sociaal-politieke inbedding***

Vóór de Eerste Wereldoorlog kwamen CAO's slechts mondjesmaat voor. Het waren uitsluitend regionale of ondernemings-CAO's. De eerste bedrijfstak-CAO kwam in 1914 tot stand: de CAO voor de typografen. Dit moment markeert het begin van de tweede fase (lente) in de levenscyclus van de CAO.

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog begon de gedwongen ordening van het bedrijfsleven, met een nieuwe rol voor de overheid, en kwam de overlegcultuur van de grond. In Nederland werd toen op brede schaal geëxperimenteerd met elementen van het Taylorsysteem. Daarmee kwam een einde aan de overlegpraktijk in ondernemingen, waarbij verenigingen van werklieden in een bepaald bedrijf, de zogenaamde Kernen, werden geconsulteerd over het arbeidsreglement.

1. Werknemers onder een CAO.

x 1 000

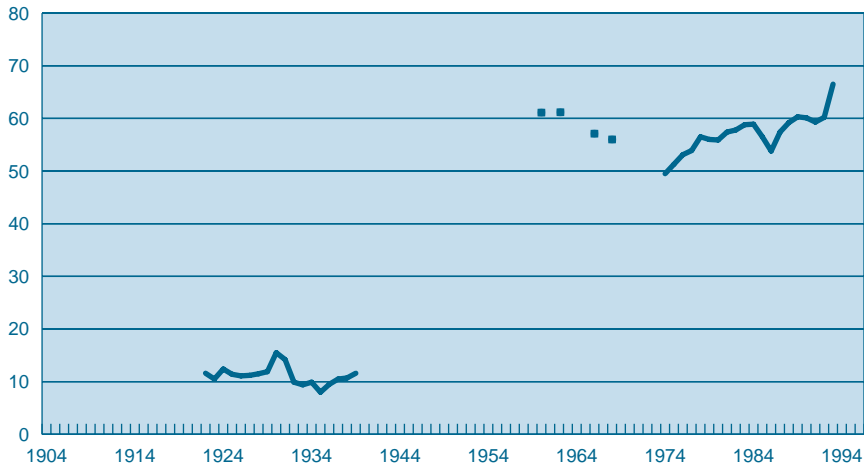
Bron: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

Ruwweg kan gezegd worden dat het tijdvak tussen de wereldoorlogen de tijd was waarin werkgevers en vakbonden onderhandelden over CAO's, en daarbij weinig tot geen oog hadden voor de externe effecten van met name de loonparagraaf.³⁾ De overheid beperkte zich tot het creëren van het juridisch kader waarbinnen de CAO zich kon ontwikkelen. Werkgevers en vakbonden, die de eeuw waren ingegaan als elkaars natuurlijke tegenstanders, groeiden in deze periode langzaam naar elkaar toe. Ze hadden elkaar nodig bij gewenste (arbeidsvoorwaardelijke) regelingen.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie totaal. Een nieuw samenwerkingsverband van werkgeversorganisaties en de erkende vakorganisaties, tijdens de oorlog op instigatie van D.U. Stikker voorbereid, werd direct na de oorlog onder de naam Stichting van de Arbeid opgericht. Doel was een betere samenwerking tussen vakbeweging en werkgeversorganisaties. De regering gaf de gewenste 'geleide loonpolitiek' (een door de overheid gecontroleerde loonontwikkeling, wenselijk geacht voor een snelle wederopbouw) een wettelijke basis in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) van 1945. Daarin werd onder meer het College van Rijksbemiddelaars ingesteld, dat de CAO's moest goedkeuren en dat tijdens de loononderhandelingen kon ingrijpen. Ook werd in het BBA de werkweek vastgesteld op 48 uur en kregen werknemers een unieke ontslagbescherming.

2. Werknemers onder een CAO.

% van de beroepsbevolking

Bron: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

De CAO's, die voor de oorlog zogenaamde minimum-CAO's waren geweest, waar ten gunste van werknemers van kon worden afgeweken, werden, tot de Loonwet van 1970, norm-CAO's. Dat laatste was nodig omdat de beoogde loonbeheersing niet toestond dat van de afgesproken CAO-schalen werd afgeweken. Opmerkelijk is dat in dezelfde periode getracht werd de CAO onder te brengen in een stelsel van publiek rechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO), waarbij de bepalingen van de CAO bij verordening zouden doorwerken in de individuele arbeids-overeenkomst. Een vergelijkbaar stelsel bestaat nu nog in Australië.

De procedure van CAO-onderhandelingen voltrok zich tussen 1945 en 1963 als volgt. De regering kwam, na daarover advies te hebben ingewonnen bij de Stichting van de Arbeid, met een richtlijn over de toegestane loonsverhoging. Daarna vonden de CAO-onderhandelingen plaats. Het College van Rijksbemiddelaars stelde daarop vast of de CAO's binnen de toegestane grenzen bleven en had het recht de CAO verbindend te verklaren. Duidelijk is dat deze gang van zaken een enorme centralisering van het CAO-overleg betekende. CAO's die golden voor een hele bedrijfstak waren voor de oorlog uitzonderlijk geweest en werden nu regel. Uitzonderingen daarop vormden die concerns die op de internationale markt opereerden: daar zien we concern-CAO's ontstaan. Het percentage werknemers dat onder een CAO viel steeg spectaculair, van vijftien procent in 1940 tot tachtig procent in 1962.⁴⁾

Belangrijk voor deze periode was ook de invoering van vormen van functieclassificatie. Deze leverden een geaccepteerd systeem om verschillen in loon te legitimeren. De overheid was actief bij de ontwikkeling van deze systemen betrokken. Een van de uitgangspunten van het BBA was: 'Gelijk loon voor gelijk werk bij gelijke prestatie'. De overheid streefde naar afstemming van lonen en arbeidsvoorwaarden in de diverse bedrijfstakken om zodoende loonconcurrentie tegen te gaan en stabiliteit binnen bedrijfstakken te bevorderen. De vakbeweging zag werkclassificatie als een instrument om tot eerlijke beloningsverhoudingen te komen. Tevens zag men het als hulpmiddel om te komen tot CAO-coördinatie. Werkgevers zagen het primair als middel om rust te krijgen in de beloningsverhoudingen en als manier om de loonkosten beheersbaar te houden.

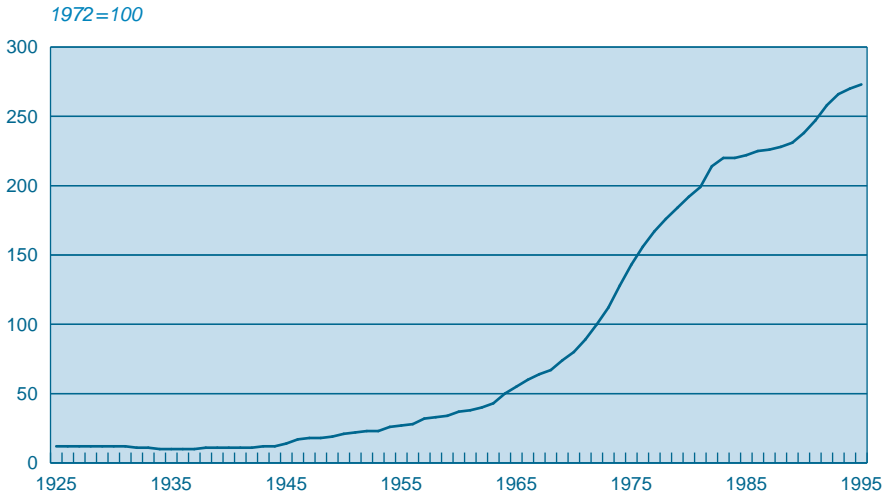
In gezamenlijk overleg werd de Genormaliseerde Methode van beschrijving en gradering ten behoeve van werkclassificatie ontwikkeld en in 1952 uitgegeven. De Genormaliseerde Methode stond model voor de ontwikkeling van verschillende systemen van functiewaardering. Aanvankelijk stonden daarbij systemen voor hand- en hoofdarbeid los van elkaar. Voor beide groepen werden in verschillende bedrijfstakken aparte CAO's afgesloten.

De naoorlogse industrialisatie van Nederland, de bloeiperiode van het efficiënte bedrijf, werd van een bijpassende arbeidsmarkt voorzien. Door het samenspel van toegenomen bedrijfstak-CAO's, de invoering van functiewaarderingssystemen én omdat de overheid ook regels stelde omtrent het minimumloon en omtrent toegestane loonverschillen tussen ongeschoolden, geoefenden en geschoolden, werd de loonstructuur haast in één klap geüniformeerd en gerationaliseerd.

De periode van geleide loonpolitiek wordt gewoonlijk verdeeld in drie fasen. Tussen 1945 en 1953 volgden de lonen de prijsontwikkeling (afgezien van de bestedingsbeperking van 1951). Tussen 1954 en 1959 mocht niet alleen de prijsverhoging, maar ook de vergroting van de arbeidsproductiviteit worden meegerekend. Men sprak van welvaartsloonrondes. Vanaf 1959 werd meer gedifferentieerd. Uitgegaan mocht worden van de groei van de arbeidsproductiviteit van de eigen bedrijfstak.

Ondanks deze nuanceringen keerde de wal het schip: in deze periode van bloeiende economie en krappe arbeidsmarkt viel de door de overheid voorgeschreven loonmatiging niet vol te houden. In de periode 1959-1963 viel het doek voor de geleide loonpolitiek, hoewel het tot 1970 duurde voor een nieuwe loonwet in werking trad. De CAO's waren op basis van deze loonwet niet langer onderworpen aan preventieve overheidsrichtlijnen. Vakbonden en werkgevers konden de inhoud van CAO's weer zelf bepalen. Zij konden ook weer zelf beslissen of de CAO een minimum- of een standaardkarakter had. Wel kreeg de

3. CAO-lonen van volwassen werknemers in particuliere bedrijven en gepremieerde en gesubsidieerde sector.

Bron: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

minister krachtens de wet de bevoegdheid om in te grijpen in de loonvorming. Van dit recht werd in de jaren zeventig veel gebruik gemaakt. Volgens Jan Peter van den Toren was in de jaren zeventig sprake van 'geblokkeerde arbeidsverhoudingen'.⁵⁾ In vakbondsland was het afgelopen met de harmoniegedachte die in het naoorlogse tijdperk domineerde. Met name de in linkse richting geëvolueerde Industriebond NVV gaf de eigen vakcentrale geen ruimte om tot nieuwe centrale akkoorden te komen, hoewel de werkloosheid naar toenmalige maatstaven dramatisch toenam. Decentraal viel echter, door de voortdurende looningrepen, ook niet veel te halen.

Aan deze toestand kwam een einde door het Akkoord van Wassenaar uit 1982, een akkoord in de Stichting van de Arbeid dat was voorbereid door FNV-voorzitter Wim Kok en werkgeversvoorman Chris van Veen. Hierin werd vastgelegd dat CAO-overleg primair een verantwoordelijkheid was van vakbonden en werkgeversorganisaties. De terughoudende rol van de overheid, die formeel ook al in de Loonwet was vastgelegd, werd bevestigd. In 1987 legde de overheid ook zichzelf die terughoudendheid meer dwingend op. Daarnaast werden in het akkoord van Wassenaar maatschappelijke onderwerpen (met name werkloosheidsbestrijding) op de agenda gezet. De werkgevers gingen, op voorwaarde van kostenneutraliteit, akkoord met arbeidstijdverkorting.

De daarvoor benodigde loonmatiging van werknemerszijde werd gevonden in de afschaffing van de automatische prijscompensatie.

Het akkoord van Wassenaar was meer een vertrouwenspact tussen werkgevers en vakbonden dan een uitgewerkte regeling. Misschien was dat nog wel de grootste betekenis van het akkoord: het markeert het definitieve einde van de gepolariseerde arbeidsverhoudingen. Het CAO-overleg werd weer ingepolderd.

› ***De inhoud door de decennia heen***

Wellicht is het meest kenmerkende voor een CAO dat er meerdere partijen over onderhandelen, die alle graag een CAO tot stand zien komen, doch vanuit uiteenlopende motivaties en hopend op verschillende uitkomsten. Dat maakt het proces waarin een CAO wordt afgesloten tot een onderhandelingsproces bij uitstek.

De uitkomst van dat onderhandelingsproces hangt niet alleen van de kwaliteit van de onderhandelaars of de onderlinge krachtsverhoudingen af. Naast de in de vorige hoofdstuk behandelde sociaal-politieke inbedding, is ook het economisch getij van belang. Gunstige economische vooruitzichten scheppen bij bedrijven de ruimte voor betere arbeidsvoorwaarden, een gunstig economisch klimaat gaat bovendien samen met een krappe arbeidsmarkt, waarin vakbonden als belangenbehartigers van de factor arbeid sterker staan.

Zo zien we voor de Tweede Wereldoorlog het dekkingspercentage van de CAO's meedeinen op de golven van de conjunctuur: bij een ruime arbeidsmarkt nam het aantal CAO's af, bij een krappe arbeidsmarkt nam dit toe. De disciplinerende werking op de arbeidsvoorwaarden hadden werkgevers harder nodig in voor hen zware tijden. Na de oorlog zien we de meest in het oog springende verbeteringen van de arbeidsvoorwaarden tijdens de hoogconjunctuur, vaak samengaand met een sterker bewustzijn bij de bonden van hun rol als belangenbehartiger van de leden. In perioden van laagconjunctuur zien we juist een groter verantwoordelijkheidsbesef voor de maatschappij als geheel, en profileerden bonden zich meer als dragers van het algemeen werknemersbelang. De vroegste CAO's waren vrijwel uitsluitend tariefafspraken. De lonen voor werknemers werden voor een bepaalde periode vastgelegd. Soms werden, zoals in de tariefafspraken voor de Amsterdamse diamantindustrie, per beroepsgroep afspraken gemaakt. In veel gevallen betrof het lokale of regionale contracten. Vanaf 1914 werden de eerste bedrijfstak-CAO's afgesloten. De CAO bleek ook voor regelingen omtrent arbeidstijden en medezeggenschap een geschikt vehikel. In de CAO voor de diamantindustrie van 1911 werd voor het

eerst de achturedag vastgelegd. In de CAO voor de metaalnijverheid van 1930 werd bepaald dat werkgevers een fabrieksraad, een door de werklieden gekozen orgaan, moesten oprichten.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft de CAO als bron van arbeidsrecht met de wet om de eerste plaats gestreden. Daarbij gaat het om nogal wat afspraken, met name bij ziekte en werkloosheid, die vooruitliepen op wettelijke regelingen. De hoofdregel in het Burgerlijk Wetboek was: geen arbeid, geen loon. Ook bij ziekte kon de loonbetaling worden gestopt. In de CAO's zien we een waaier van afspraken verschijnen. Deze afspraken betroffen onder meer de doorbetaling van loon bij ziekte, na de inwerkingtreding van de Ziektewet in 1930 om de betaling van de premie. Ook het doorbetalen van het loon op feestdagen, tijdens vakanties, de vakantietoeslag en bij werkloosheid treffen we in CAO's aan, en opzegtermijnen en ontslagverboden (onder meer bij ziekte). Na het in werking treden van het BBA in 1945 en de sociale wetgeving in de jaren daarna verloren deze bepalingen hun relevantie.

De eerste jaren na 1945 ging het in de CAO-onderhandelingen met name om de loonstructuren en de invoering van functiewaarderingssystemen. Op alle manieren overigens werden, toen de arbeidsmarkt krappere werd, de loonbepalingen ontrokken. Vakbondsman Herman Bode vertelt dat een werkgever de feitelijk uitbetaalde lonen achterop een kalender bewaarde en in eerste instantie braaf de formele loongegevens liet zien.⁶⁾

Na 1959, toen de 'gouden jaren' aanbraken, werd de CAO het instrument waarmee een spectaculaire groei van de welvaart van de werknemers werd gerealiseerd. Met name de automatische prijscompensatie, als eerste bij Philips ingevoerd, speelde een belangrijke rol. Deze legde een bodem in de loonontwikkeling die gelijk was aan de inflatie. Door de prijscompensatie ook als instrument voor loonnivellering te gebruiken, door 'vloeren', 'plafonds' en 'centen in plaats van procenten' te eisen, kreeg de loonstrijd in de jaren zeventig een ongekend grimmig karakter. Dat paste in de gepolariseerde verhoudingen van dat moment. Ook werd van het gunstige economische tij en de krappe arbeidsmarkt gebruik gemaakt om de arbeidstijd te verkorten. Hoewel het BBA een werkweek van 48 uur voorschreef, werd die al in 1959 door vijf dagen negen uur te gaan werken tot 45 uur verkort. De vrije zaterdag was daarmee een feit. Later in de jaren zestig werden de achturedag en de veertigjarige werkweek bereikt, althans voor hen die onder een CAO vielen.⁷⁾

Vanaf het midden van de jaren zeventig bleken de economie en met name de werkgelegenheid minder goed stuurbaar dan vele economen hadden verondersteld. Nederland kreeg weer te maken met oplopende werkloosheid. De Vrijwillige Vervroegde Uittreding (VUT), eerst vooral bedoeld als maatregel om ouderen gezond het bedrijf te laten verlaten, werd vanaf 1977 ook ingezet

als herverdelingsmaatregel. Vanaf 1979 werden hiertoe de vorming van fondsen in de diverse bedrijfstakken opgezet.⁸⁾ In dezelfde periode ontstaan ook opleidings- en ontwikkelingsfondsen ('O&O fondsen').

Vanaf 1982 werden, zoals gezegd, in het Akkoord van Wassenaar de terughoudende rol van de overheid en het primaat van decentrale onderhandelingen vastgelegd. Met name het klemmende vraagstuk van de fors oplopende werkloosheid kwam daarmee op het bord van de onderhandelaars terecht. De bonden erkenden hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en gingen akkoord met loonmatiging. Een belangrijk geacht middel ter bestrijding van de werkloosheid, de arbeidstijdverkorting, werd door de bonden inzet van de onderhandelingen. In 1982 werd voor het eerst de veertigurengrens doorbroken met afspraken over arbeidstijdverkorting (de 38 uur). Men droomde begin jaren tachtig van een 32-urige werkweek. In de eerste golf, die in 1985 stremde, werd de werkweek in veel sectoren tot 38 uur verkort. Een nieuwe golf in het begin van de jaren negentig (de inzet was 36 uur) strandde in 1996 op de weigering van Philips. Desondanks werkt een groot deel van de Nederlandse werkende bevolking inmiddels 36 uur. Tevens werd ingezien dat een generieke maatregel als arbeidstijdverkorting te weinig soelaas bood voor wat genoemd werd de 'harde kern van langdurig werklozen'. Afspraken omtrent arbeidsmarktprojecten, scholing van werknemers, specifieke groepen werklozen als allochtonen en jeugdigen deden hun intrede in de CAO.

In de jaren negentig werd de CAO tevens het podium waarop de vakbeweging probeerde de versoberde sociale wetgeving te 'repareren'. Met name het zogenaamde WAO-gat kreeg uitvoerige aandacht. En zo werd de CAO, in haar jeugd de voortrekker van sociale wetgeving, in haar nadagen het slagveld waarop de achterhoedegevechten werden uitgevochten.

> ***Een onderstroom: arbeidsreglementen***

De CAO, afgesloten door werkgevers en vakbonden en geldend voor een onderneming of een bedrijfstak, was ongetwijfeld het belangrijkste voertuig waarmee de arbeidsvoorwaarden werden geregeld. Maar niet het enige. Al vroeg werd een alternatief zichtbaar. Voorafgaand aan de CAO waren in ondernemingen arbeidsvoorwaardenreglementen vastgesteld. Deze werden eenzijdig door de werkgever vastgesteld. Zij kregen in 1906 een wettelijke basis. Het kamerlid P. Aalberse, de latere minister, stelde toen voor om bij wet te regelen dat de Kern en bij het vaststellen van de reglementen een rol dienden te spelen. Hij verwees daarbij naar de bestaande praktijk in ondernemingen. Kern en waren naar de juridische vorm verenigingen van werklieden die in een bepaald bedrijf

werken. Een vertegenwoordiging daarvan voerde geregeld overleg met de werkgever.

Met name binnen de linkse arbeidersbeweging is vaak nogal badinerend over de Kern en gesproken, en lang niet altijd terecht. Werknemers wisten vaak een flinke invloed te verwerven. Bij de werf Conrad in Haarlem, bijvoorbeeld had de Kern, wat we tegenwoordig zouden noemen, 'instemmingsrecht' bij het vaststellen van arbeidsvoorwaarden, besliste over de vijf sociale fondsen van het bedrijf en besliste uiteindelijk over het ontslag van werknemers.⁹⁾ Dergelijke regelingen waren niet ongewoon.¹⁰⁾

De vakbeweging nam een vijandige houding aan tegen de Kern. Die houding luwde pas toen in 1914 bleek dat in de praktijk bedrijfstak-CAO's het primaat kregen, en dat werknemersvertegenwoordigingen in bedrijven en fabrieks-overeenkomsten goed binnen de kaders van de CAO konden functioneren.

Sinds de jaren tachtig wordt een soortgelijke onderstroom opnieuw zichtbaar. Werkgevers zetten de vakbonden buiten de deur en sloten opnieuw arbeidsvoorwaardelijke overeenkomsten af met ondernemingsraden. Een aantal daarvan, zoals bij Ikea, Fuji, Grabowsky & Poort en Dow Chemical, kregen nogal wat bekendheid. Dergelijke regelingen hadden tot nu toe als nadeel dat ze een zwakke juridische basis hadden. Maar sinds de laatste wijziging van de Wet op de Ondernemingsraden van 1998 is de zogenaamde ondernemings-overeenkomst van een fermere basis voorzien. Behalve deze tendens, die de vakbond buitensluit, is ook een tendens zichtbaar om ondernemingsraden een grotere rol te geven bij de uitwerking van CAO-afspraken.

› ***Geregelde arbeidsvoorwaarden in de geregelde onderneming***

In de inleiding veronderstelden wij dat de CAO een typisch product was van de achter ons liggende eeuw. Om die veronderstelling plausibel te maken, geven we nu een korte aanduiding van de dominante stijl van produceren in deze eeuw, gevolgd door een explicitering van de door ons veronderstelde samenhang. Daarbij geven we voorbeelden uit de in deze periode dominante bedrijfstak: de metaalindustrie. Daarmee willen we niet suggereren dat zaken als standaardisering en bureaucratisering zich tot de industriële sectoren beperkten, integendeel.

In Nederland overheerste tot aan de Eerste Wereldoorlog de ambachtelijke onderneming. Daarna wordt een stijl van produceren dominant die massaal, efficiënt of geregeld (deze drie termen staan voor vrijwel hetzelfde) genoemd kan worden.¹¹⁾

Dergelijke ondernemingen zijn meestal niet als efficiënt bedrijf opgericht, maar zijn geleidelijk uit ambachtelijke bedrijven gegroeid.

In de vroegste Nederlandse industriële ondernemingen kwamen vele ambachten onder één dak samen. Zo liepen rond de Eerste Wereldoorlog alleen al in de werktuigenfabriek van een groot bedrijf als Werkspoor stoffeerders, meubelmakers, timmerlieden, leerbewerkers, elektriciens en klinkers rond. Al deze beroepen hadden hun eigen tradities, zowel in de uitoefening van het ambacht, de aansturing, als de beloningssystematiek. Zodra een onderneming trachtte de principes van efficiënte bedrijfsvoering door te voeren, botste het verlangen naar een transparante, bestuurbare en beheersbare onderneming met deze tradities. Ingewikkelde beloningssystematieken verhinderden dat de bedrijfsleiding een helder inzicht had in de beloningsverhoudingen van het eigen bedrijf. Naar aanleiding van een staking in de smederij van Werkspoor in 1913 bleek het eveneens niet mogelijk een idee te krijgen welke lonen in de bedrijfstak gebruikelijk waren.¹²⁾

Waar beloningen een belangrijk aansturingsmechanisme worden geacht, kan de bedrijfsleiding zich een dergelijke intransparantie niet veroorloven. Al eerder had dit probleem zich in de Verenigde Staten geopenbaard. In kringen rond het *systematic management* was aangedrongen op inzichtelijke en geregelde loonsystemen en op mindere afhankelijkheid van voorlieden die de lonen bepaalden. Directeur Maurits Triebels van Werkspoor ging op zoek naar een passende beloningssystematiek. Hij vond die in de Vaklijst. Op deze Vaklijst werden alle bij Werkspoor voorkomende beroepen geplaatst en verdeeld in drie categorieën: geschoold, geoefend en ongeschoold. Door aan die categorieën een salarisschaal vast te maken, ontstond een eerste vorm van functiewaardering.

De Vaklijst stond aan de wieg van ingewikkelder naoorlogse functiewaarderingssystemen die een grote rol hebben gespeeld in de rationalisering en uniformering van de loonstructuur in Nederland. Triebels wilde in 1918 de Vaklijst eveneens tot leidraad van het beloningssysteem in de hele bedrijfstak maken. De door hem opgerichte werkgeversvereniging Metaalbond trad, met het oogmerk een CAO af te sluiten, in 1918 in onderhandeling met de vakorganisaties. De werkgevers laten ons niet gissen naar hun beweegredenen daartoe: zij hadden de vakbeweging snel zien groeien in de oorlog en meenden dat zij de leiding zouden moeten hebben wanneer het vaststellen van nieuwe arbeidsvoorwaarden aan de orde zou komen.¹³⁾ Zodra de bezorgdheid voor de toegenomen kracht van de vakbeweging geweken was, werden de vakbonden buiten de deur gezet en functioneerde een Landelijke Regeling van de Metaalbond als pseudo-CAO.

Deze gang van zaken in de metaalindustrie weerspiegelt een breder gegeven: het verlangen naar geregelde, gestandaardiseerde arbeidsvoorwaarden, vastgelegd in een algemeen geldend document, was vooral een werkgeverswens. De eerste landelijke CAO's kwamen vooral op initiatief van de werkgevers tot stand.¹⁴⁾ Zeker in het explosieve klimaat op het einde van en na de Eerste Wereldoorlog had een akkoord met de vakorganisaties grote voordelen. Dat maakt de vakorganisaties nog niet tot slippendragers van de werkgevers. Zij hadden hun eigen motieven en konden van het werkgeversbelang gebruik maken door hun eigen verlangens in de CAO in te schrijven. Zodra de vakorganisaties voldoende van hun wensen binnen het kader van de CAO konden realiseren werd, ondanks alle verschillen van inzicht, een krachtig gemeenschappelijk belang bij het afsluiten van CAO's zichtbaar.

Zo begon de CAO haar triomftocht door het Hollands polderlandschap: als nuttig hulpstuk bij de opbouw van de geregelde onderneming, waarin de lonen en werktijden werden gestandaardiseerd en geregeld. De invloed van de vakbonden werd zichtbaar in paragrafen daaromheen, die handelden over medezeggenschap, doorbetaling van loon bij ziekte en werkloosheid, en dergelijke. Wellicht is het grootste succes van de Nederlandse vakbeweging, in dit opzicht gesteund door de regering, nog wel dat het prestatieloon (van grote betekenis in het Taylorisme) in Nederland geen rol van betekenis heeft gespeeld. Werknemers worden vooral beloond op grond van hun functie.

› Toekomst van de CAO

Op de hielen gezeten door de Japanse concurrentie raakte de efficiënte onderneming omstreeks het midden van de jaren tachtig ontregeld. Veel ondernemingen kwamen in een maalstroom van voortdurende organisatieontwikkeling terecht. Daarbij werd getracht aansluiting te houden bij de technische ontwikkelingen. Temidden van de turbulentie zijn wel enige trends te schetsen in de ontwikkelingen die veel ondernemingen vanaf het midden van de jaren tachtig doormaken:

- een nuancering van de commandostructuur. De gedachte is losgelaten dat een grote onderneming vanaf één centraal punt te besturen valt. De besluitvorming is gedecentraliseerd en soms moeilijk te traceren. Sommige grote concerns zijn ook formeel gesplitst.
- Een terugtocht van diversificatie en integratie. Bedrijven omschrijven hun *core business* en stoten andere bedrijvigheid af.
- Een opmerkelijke herontdekking van het vakmanschap van de werknemer. De kennis, de creativiteit en het initiatief van de werknemer staan weer in hoog

aanzien. Sommigen nemen in dit opzicht een overgang waar naar een economie waarin niet kapitaal, grondstoffen en arbeid de belangrijkste productiemiddelen zijn, maar de toepassing van kennis.¹⁵⁾

- De opkomst van nieuwe vormen van arbeidsorganisatie die aansloten bij de herontdekking van het vakmanschap. 'Verantwoordelijkheden (lager) in de lijn' werd de leus. Vooral het werken in teams, onder uiteenlopende namen als autonome taakgroep of zelfsturend team, heeft niet alleen veel theoretische belangstelling ondervonden, maar ook in de praktijk grote toepassing gekregen.
- De wens om vakmanschap beter te kunnen belonen. Het denken in termen van functioneringsgesprekken, beoordelingsgesprekken en aan prestaties gerelateerde beloning heeft een hoge vlucht genomen.

Het zijn tendensen waarin differentiatie en decentralisatie trefwoorden zijn. De CAO, uitgedijld tot een dik boekwerk, waarin steeds meer onderwerpen en procedures geregeld werden, werd door ondernemers meer en meer als knellend ervaren. Op de woeliger wordende markten werden snelheid en inventiviteit als grotere deugden ervaren dan overzichtelijkheid en uniformiteit. De ondernemer voelde zich gehinderd door voorgeschreven procedures, in zijn ogen achterhaalde bepalingen (onder meer over werktijden en beloningen) en door behoudende vakbondsbestuurders die de tekenen des tijds niet konden of wilden verstaan.

Minder op de voorgrond tredend, maar van minstens evenveel belang, waren ontwikkelingen aan werknemerszijde. De tendens om grotere verantwoordelijkheden bij (groepen) werknemers neer te leggen miste zijn uitwerking niet: de werknemer heeft een belangrijk emancipatieproces doorgemaakt. De werknemer groeide van iemand die een sterke afhankelijkheid van anderen (de werkgever) voelt, naar iemand die zelf de verantwoordelijkheid voor het eigen welzijn neemt, ook binnen het bedrijf. Hij is geworden van iemand met de grondhouding van 'als het mij niet is opgedragen (of als het niet in mijn functieomschrijving staat), hoef ik het ook niet te doen', tot een echte *professional*. Deze ontwikkeling bracht, naast veel goeds, ook nieuwe zorgen: is mijn huidige functie wel in overeenstemming met mijn capaciteiten, zit mijn loopbaan in het slop of heb ik nog kansen op de arbeidsmarkt? Met een niet minder dan spectaculaire ontwikkeling van de welvaart betekende dit dat voor veel van de huidige zorgen van werknemers geldt, dat die niet meer (direct) met de inkomenspositie en/of de arbeidsduur samenhangen.¹⁶⁾

Maar ondanks alle goede bedoelingen vormen kwesties rond beloningen en arbeidsduur nog steeds wel de kern van CAO's en CAO-onderhandelingen. Voor veel werknemers neemt de CAO dan ook in belang af. Dat vertaalt zich in een geringere interesse van werknemers voor de democratische procedures die vakbonden rond het afsluiten van CAO's hanteren. Voor hen belangrijke

kwesties trachten zij te regelen in functioneringsgesprekken met hun chef, tijdens werkoverleggen of teamoverleggen.

Om de CAO beter aan te passen aan de eisen des tijds zijn veel maatregelen genomen en/of in studie. Bij de trend om verantwoordelijkheden en besluitvorming lager in de organisatie te leggen past de tendens om (delen van) het CAO-overleg te decentraliseren. Een veel voorkomende vorm, met vele varianten, is dat centraal, per bedrijfstak of concern, ruime kaders worden afgesproken die dan lager kunnen worden ingevuld. Overigens sluit dit aan bij de regelingen die vanaf het begin van de eeuw in bedrijven hebben bestaan. In dit proces komt de ondernemingsraad in beeld die in toenemende mate over arbeidsvoorwaarden (mee) onderhandelt.

De overheid werkt actief aan deze decentralisatie mee door steeds meer taken bij de ondernemingsraad neer te leggen en door de ondernemingsraad als gelijkwaardig aan de vakbeweging te beschouwen. Dat laatste kwam al tot uiting in de Nieuwe Arbeidstijdenwet en ook in de Wet op de Ondernemingsraden van 1998 worden nieuwe stappen gezet op dit pad.

Ook worden voorstellen gedaan om CAO-gebieden te herverkavelen of om te komen tot nieuwe verdelingen wat centraal en wat decentraal kan worden geregeld.

Kortom, werkgevers verlangen een grotere regelcapaciteit dan de traditionele CAO toestaat, werknemers hechten aan de CAO een afnemend belang. Onderwerpen die voor werkgevers en werknemers van toenemend belang zijn, worden steeds meer buiten het speelveld van de CAO behandeld. Het zwaartepunt van de arbeidsverhoudingen zakt naar het niveau van het bedrijf of de afdeling. De ondernemingsraad is een serieuze medespeler geworden op het veld van de arbeidsvoorwaardenvorming.

Het einde van de CAO is al dikwijls aangekondigd, maar dat lijkt voorlopig nog niet aan de orde. De CAO wordt niet zozeer bedreigd door opheffing als wel door afnemende relevantie. Met de marginalisering van de vakbeweging in haar voetspoor; tenzij de vakbonden bijtijds hun werkzaamheden verleggen.

> **Noten**

- 1) Eerder signaleerden wij een verband tussen de bloeiperiode van de vakbeweging enerzijds en de efficiënte productiewijze anderzijds. Zie Van den Hurk et al., 'Industriële vakorganisaties'.
- 2) Heida, *De collectieve arbeidsovereenkomst*.
- 3) Van den Toren, *De collectieve arbeidsovereenkomst*, 12.
- 4) Van Zanden, *Een klein land*, 112-114.
- 5) Van den Toren, *De collectieve arbeidsovereenkomst*, 15.
- 6) Bode, 'Vakbondsman', 44.
- 7) Van den Toren, *De collectieve arbeidsovereenkomst*, 13.
- 8) *Ibidem*, 14.
- 9) Brug, 'De werf'.
- 10) 'Instellingen'.
- 11) Womack et al., *The machine*.
- 12) Van den Hurk, 'De eerste bedrijfstak-CAO's', 67-78.
- 13) De Bruyn Kops, *De Metaalbond*, 7.
- 14) Van den Toren, *De collectieve arbeidsovereenkomst*, 12.
- 15) Kessels, *Het corporate curriculum*.
- 16) Van den Hurk et al., 'Van regelaar'.

> **Literatuur**

- Bode, H., *Vakbondsman* (Baarn 1991).
- Bolwijn, P.T., T. Kumpe, *Marktgericht ondernemen. Management van continuïteit en vernieuwing* (Assen 1991).
- Brug, L., 'De werf Conrad te Haarlem. Een modelinrichting?', *Haarlems jaarboek* 1996.
- Bruyn Kops, H.A. de, *De Metaalbond, werkgeversvakbond in de metaalnijverheid* (Amsterdam 1931).
- Heida, G., *De collectieve arbeidsovereenkomst in de landbouw* (Amsterdam 1964).
- Hurk, H. van den, 'De eerste bedrijfstak-CAO's in de metaalnijverheid', L. Brug & H. Peer, *Collectief geregeld. Uit de geschiedenis van de CAO* (Amsterdam 1993).
- Hurk, H. van den, & L. Brug, 'Industriële vakorganisaties in ontwikkeling', *ESB* (1994), 30 november.
- Hurk, H. van den, & L. Brug, 'Van regelaar tot dienstverlener', *ESB* (1998), 6 november 1998.
- 'Instellingen in het belang der werklieden. Fabriekscommissies (zgn. 'kernen'), *Centraal verslag der Arbeidsinspectie in het Koninkrijk der Nederlanden over 1922* ('s-Gravenhage 1924).
- Kessels, J.W.M., *Het corporate curriculum* (Leiden, zj).
- Toren, J.P. van den, *De collectieve arbeidsovereenkomst. Sleutel tussen belang en beleid* (Amsterdam 1998).
- Vos, P., 'Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?', *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam 1993).
- Womack, J.P., D.T. Jones & D. Roos, *The machine that changed the world*. (New York, zj).
- Zanden, Jan Luiten van, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zee, H.J.M. van der, *Denken over dienstverlening* (Deventer 1997).

Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000. Een historische erfenis

MARCO H.D. VAN LEEUWEN

Armenzorg was gedurende eeuwen de belangrijkste zorginstelling in Nederland. Dat was reeds zo in de Gouden Eeuw en het was nog steeds zo in de negentiende eeuw.¹⁾ Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw is dit niet meer het geval. Veel Nederlanders zijn waarschijnlijk verrast te lezen dat armenzorg – nu onder de naam van bijzondere charitas – nog bestaat en na een sluimerperiode weer opbloeit. Dit artikel beoogt de ontwikkeling van armenzorg in Nederland, circa 1800–2000, kort aan te geven. Kernvragen zijn:

1. Hoe is de belangrijke rol van de armenzorg in de negentiende eeuw te verklaren?
2. Waardoor veranderde de armenzorg in de twintigste eeuw langzamerhand van een centrale in een perifere zorginstelling?
3. Waardoor is zij na het tot stand komen van de Algemene Bijstandswet in 1965 niet verdwenen?
4. Hoe is de recente opleving van de bijzondere charitas te verklaren?

› *Waaruit bestond de erfenis?*

Men kan de armenzorg van de Republiek met enige overdrijving zien als een kind van de charitas van de Gouden Eeuw – waar het gebouwen en kapitaal betreft –, als een kleinkind van de Reformatie – waar het gaat om de dominante positie van protestantse zorg– en als een achterkleinkind van de middeleeuwse, katholieke, parochiale armenzorg.

De erfenis van de Republiek bestond uit duizenden lokale armenzorginstellingen, overwegend van kerkelijke aard en aangevuld door, eveneens lokale, burgerlijke en particuliere armenzorg. De armenzorg beschikte over, soms al lang geleden verworven, kapitaal en gebouwen, alsmede over veelal goed georganiseerde, lokale organisaties die overwegend steunden op vrijwilligers die

vele armen konden bedelen. Deze organisaties werden geleid door 'regenten' of steunden op het werk van diakenen, aanvankelijk afkomstig uit de hogere middengroepen.

De bedeeden ontvingen meestal een klein bedrag en brood, soms andere levensmiddelen en goederen, naar gelang het gevoerde beleid, het beschikbare kapitaal, de inkomsten en het aantal ondersteunden. Maar vrijwel altijd was sprake van een zodanig minimale uitkering dat andere overlevingsstrategieën noodzakelijk waren. De bedeede armen waren veelal zieken en invaliden, bejaarden, weduwen of weduwnaren, onvolledige gezinnen en bepaalde groepen kinderrijke arbeiders, waaronder losse arbeiders die leden onder de gevolgen van seizoens- en conjuncturele werkloosheid. Ook ambachtslieden, kleine winkeliers en lage ambtenaren, levend op het randje van armoede, werden soms bedeed.

Dit bedelingsstelsel kan worden gezien als een wederzijdse voordelige, maar niet gelijkwaardige, ruil tussen elites en middengroepen aan de ene kant en bedeeden aan de andere kant. De bestaande standenmaatschappij werd ermee gestabiliseerd. Elites en middengroepen gebruikten de armenzorg voor algemene belangen, zoals het reguleren van de lokale arbeidsmarkt, het handhaven van de sociale orde, en het beschaven van armen (via het armenonderwijs) en het verminderen van besmettingsgevaar (via de medische zorg). Ook was het mogelijk persoonlijke belangen te behartigen, zoals het verhogen van de eigen status en het bevorderen van de eigen carrière door op te treden als regent of diaken en tevens het eigen zielenheil veilig te stellen door het doen van goede werken. De bedeede armen profiteerden van wat geld en goederen, van medische- en onderwijsvoorzieningen, terwijl een kleine groep mensen uit de midden- en hogere groepen die tot armoede waren vervallen (de schaamsarmen) via geheime, hogere bedelingen in de eigen stand bleven.²⁾

De kracht van de armenzorg van de Republiek was dat het naar tevredenheid van het mondige deel van de bevolking functioneerde. De armenzorg was veelzijdig, flexibel, niet al te duur en in de loop van de tijd op maat gesneden voor de lokale geloofsgemeenschappen waarin zij wortelde. Dat waren ook haar zwaktes. Er bestond geen nationale staat, waardoor een landelijk kader voor de armenzorg ontbrak. Er bestonden slechts rudimentaire, provinciale armenwetten. De armenzorginstellingen handelden naar plaatselijk gebruik. De godsdienstige wortels van de armenzorg verhinderden uniformering, doordat de bevolking van de Republiek niet slechts één godsdienst aanhing. In 1579 had de Unie van Utrecht elke gewest de vrijheid gegeven het punt van de godsdienst zelf te regelen. In de praktijk betekende dit dat sedertdien de hervormde kerk de geprivilegieerde kerk was, maar dat de andere religies, zoals de lutherse, de katholieke en de joodse, een redelijke mate van godsdienstvrijheid kenden,

elk met een eigen armenzorg. Publieke ambten waren slechts toegankelijk voor hervormden die daarmee het openbare leven domineerden.

› ***Gevolgen van de erfenis***

Drie aspecten uit de erfenis van de Republiek zijn van belang bij het verklaren van ontwikkelingen in de armenzorg en charitas gedurende de laatste twee eeuwen.

Ten eerste was er de primaire rol die de kerken, en met name de hervormde kerk in haar rol als vaderlandse kerk, opeisten in de sociale zorg, op grond van het kerkelijk ideaal dat de armenzorg het belang van God en daarmee van de kerken moest dienen. Dit hield in dat het armwezen nooit onder het dwingend recht van de staat mocht komen, terwijl kerkelijke belangen voor de belangen van de armen kwamen.

Ten tweede was er de aanvankelijk geringe invloed van de landelijke overheid. De Republiek kende nauwelijks landelijk beleid. De nationale overheid ontbeerde na het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1814 nog lang voldoende gezag, mankracht en financiële middelen om de sociale zorg uniform te regelen. Formeel was er wel een scheiding tussen Kerk en Staat, maar de rijksoverheid was lange tijd niet bij machte deze op het gebied van de sociale zorg daadwerkelijk te voltrekken. Een landelijk zorgkader kon mede hierdoor pas in de twintigste eeuw tot stand komen.

Ten derde was er het punt van het geldgebrek bij de bijzondere armenzorg en aanvankelijk ook bij de burgerlijke armenzorg.

› ***Heersende kerk: dominantie van de kerkelijke armenzorg***

Ofschoon het begrip *heersende kerk* thans in onbruik is geraakt en voor sommigen negatief klinkt, is het bruikbaar bij een analyse van de Nederlandse armenzorg. Het begrip is bekend geweest bij tijdgenoten, waaronder ook zij die de kerkelijke armenzorg met hun beste krachten dienden. Deze laatsten gebruikten het niet als scheldwoord en zo is het hier ook niet bedoeld. *In brede zin* is er onder te verstaan, in de woorden van Kuitert, emeritus hoogleraar aan de Vrije Universiteit, dat de christelijke gemeente 'kan maar één wetgever erkennen, één soeverein, en dat is God. Van volkssoevereiniteit kan eigenlijk geen sprake zijn'.³⁾ Deze theocratische gedachte houdt op het gebied van de armenzorg in dat deze het belang van de kerken, en daarmee van God, moet dienen. De armenzorg kan daarom niet aan de staat worden overgelaten. Het opheffen van de armoede is niet het belangrijkste doel van de armenzorg. Er is een hoger doel, te weten de armen dichter tot het geloof te brengen. In een

verkiezingspamflet van een Anti-Revolutionaire kandidaat voor de Tweede Kamer in 1891 staat het er als volgt: 'Men wil trachten de diaconieën onzer kerken onder staatsvoogdij te trekken. En aangezien de Dienst der Barmhartigheid een door Christus ingesteld ambt is, verzamelt in Zijn naam en uitdeelt namens Christus, den Koning der Kerk, mag dezer dienst uitsluitend onderworpen zijn aan de Kerk zelve en nimmer onder het dwingend recht van den Staat komen'.⁴⁾

In 1901 stelde de hervormde dominee Adriani: 'het denkbeeld van een heersende kerk werkt in vele kringen nog meer na, dan men oppervlakkig zou vermoeden of bereid is te erkennen'.⁵⁾ Het betreft hier geen uitdrukking van een kerkhater, maar van een eminente armenzorgdeskundige en prominent lid van de hervormde kerk. Nog aan het einde van de twintigste eeuw is het idee van de hervormde kerk als dominerende, vaderlandse kerk nooit helemaal onder het zand verdwenen. Het is een verstolen ideaal binnen het Nederlands protestantisme gebleven.

› ***Pogingen tot staatsinvloed***

Het ideaal van de heersende kerk was betwist. Een centraal thema in de geschiedenis van de armenzorg is de spanning tussen het ideaal van de heersende kerk en het ideaal van staatstoezicht op de armenzorg. Aan het eind van de achttiende eeuw kwam – voortkomend uit de ideeënwereld van de Franse Revolutie – de gedachte naar voren dat armenzorg een landelijke publieke dienst behoorde te zijn en niet een taak van een plaatselijke kerk. Kerk en Staat dienden gescheiden te zijn, terwijl kerken en standen hun privileges moesten worden ontnomen ten gunste van de staat en het volk. Deze gedachte zou op lange termijn de bijl aan de wortels van de Nederlandse armenzorg leggen. Het betekende toen in feite dat de Nederlandse revolutionairen – de Patriotten – de naasting van de bezittingen van de kerkelijke armbesturen wilden, het instellen van een algemene armenbelasting en het scheppen van een staatsdienst die alle bonafide Nederlandse armen bedeling of werk zou verschaffen, te betalen uit het genaaste kapitaal en de armenbelasting.

In 1800 kwam er een landelijke armenwet. Deze verklaarde de armenzorg tot publieke dienst. Een algemene armenkas zou de armen helpen die de kerken niet bedeedden. De armbesturen kregen de vraag voorgelegd of zij opgave van hun kapitaal konden doen. Men vroeg ze verder of ze wilden verklaren in staat te zijn hun armen te verzorgen of dat ze hen samen met het kapitaal aan de staat wilden overdragen. De armbesturen wilden dat laatste niet. Bij gebrek aan geld werd de bepaling betreffende de armenkas al in 1802 buiten werking gesteld. Kerk en standen – in personen van armbestuurders afkomstig uit elites en hogere middengroepen – hadden zich fel verzet tegen pogingen tot staats-

armenzorg. De kerken zouden dan hun invloed op de arme gelovigen verliezen, terwijl een dure armenbelasting nodig zou zijn. Een poging tot het instellen van een staatsarmenzorg was mislukt.

Met het uitroepen van het Koninkrijk der Nederlanden in 1814 werden de verhoudingen van voor de revolutie hersteld, maar niet geheel. Het Koninkrijk was immers een nationale staat met nationale wetten en geen confederatie van provincies. De kersverse staat kon haar gezag echter slechts moeizaam opbouwen, onder meer vanwege een chronisch geldgebrek. Wel was het zaad gezaaid waaruit een toenemende staatsbemoeyenis zou ontkiemen, ook op het gebied van de armenzorg.

De dominantie van de kerkelijke armenzorg kwam in de Armenwet van 1854 goed tot uiting. Deze wet kende het eerste bedelingsrecht toe aan de kerkelijke en particuliere armenzorg, zonder aan deze charitas wezenlijke verplichtingen op te leggen. De wet gaf hen wel het recht op bedeling, maar niet de plicht ertoe. De burgerlijke armenzorg mocht slechts armen ondersteunen indien de bijzondere charitas dit niet deed en dan nog slechts bij volstreekte onvermijdelijkheid. Dit zogenaamde subsidiariteitsbeginsel werd zelfs nog in de Armenwet van 1912 gehandhaafd, ofschoon daarin meer burgerlijke armenzorgsteun voor 'ophefbare armen' was toegestaan. Deze voorrang voor de bijzondere armenzorg hing samen met de politieke constellatie in het land, waardoor geen andere regeling mogelijk was.

Over het algemeen was de angst voor staatszorg een veel groter schrikbeeld dan een onvoldoende behartiging van de belangen der armen. Men had groot vertrouwen in het willen en kunnen van de diaconieën en hoopte dat de financiële bijdrage van de overheid gering zou zijn.

› ***De ontoereikendheid van de bijzondere armenzorg***

De bijzondere zorg domineerde de armenzorg maar kon deze zorg toch niet optimaal inrichten. Er is daarvoor een aantal oorzaken te noemen. Om te beginnen stelde, zoals gezegd, de kerkelijke armenzorg de belangen van de kerk hoger dan de belangen van de armen. Een volgend punt vloeit hier deels uit voort en betreft het ontbreken van eendrachtige samenwerking tussen de gezindten. Er was sprake van een verdeeldheid in talloze, geheel los van elkaar staande, gedeeltelijk vijandige, kerkgenootschappen, terwijl de relatie met de particuliere en burgerlijke instellingen ook verre van optimaal was. Het verdeelde, lokale armenzorgstelsel bezat niet de potentie uit te groeien tot een nationaal zorgstelsel.

Er was, zoals reeds vermeld, tevens sprake van een ontoereikende bijzondere armenzorg in financiële en bestuurlijke zin. In eerste aanleg betrof dit de onvoldoende beschikbare fondsen. De bijzondere armenzorg van de Republiek kon

vele bedeeden helpen met kleine bedragen, gevoed door verworven kapitaal en gecollecteerde giften van elites en middengroepen. Dit systeem kwam reeds aan het einde van de Republiek onder druk te staan en bleek in de loop van negentiende eeuw steeds minder houdbaar.

Deze ontwikkeling werd veel duidelijker bij de massalere (en duurdere) steun in de naweeën van de Eerste Wereldoorlog en gedurende de crises van de jaren twintig en dertig. Het bleek zonneklaar dat kerkelijke en particuliere gevers de benodigde bedragen niet konden opbrengen naast de belastingen die zij ook moesten betalen. Zelfs de gereformeerden slaagden daar niet in. Als het bij zo'n grote innerlijke drang en zo'n grote sociale controle, eigen aan dit kleine en hechte kerkgenootschap, al niet lukte, hoe konden dan de andere kerken kans van slagen hebben? Een dergelijke graad van liefdadigheid kon een grote kerk gedurende lange jaren niet bereiken. De kerken konden de stijging van het gemiddelde bijstandsbedrag niet opbrengen. De overheid kon dat wel omdat zij de sociale zorg niet op vrijwillige giften baseerde maar op verplichte belastingheffingen. Deze belastingen moest een gelovige overigens ook betalen. Ook de bestuurlijke capaciteit was ontoereikend. De toenemende hoeveelheid werk en de eveneens toenemende administratieve ingewikkeldheid – onder andere door gevraagde statistische overheidsgegevens – bleken op den duur niet door vrijwilligers op te brengen in de spaarzame uren na hun werk. De bestuurlijke ontoereikendheid werd vergroot door het onvermogen, soms zelfs de onwil, tot samenwerking.

Ook de particuliere charitas kwam onderling niet tot langdurige coöperatie. De instelling van lokale armenraden – reeds mogelijk gemaakt in de Armenwet van 1912 met een vrijwillig lidmaatschap voor de bijzondere armenzorginstellingen – heeft de beoogde samenwerking tussen de verschillende soorten armenzorginstellingen slechts enigszins kunnen bevorderen. De besturen van de duizenden lokale instellingen kenmerkten zich door een grote zucht naar onafhankelijkheid.

› ***Toenemende betekenis van de burgerlijke armenzorg en transformatie tot gemeentelijke sociale dienst***

In de Armenwet van 1854 trachtte de overheid de rol van de burgerlijke armenzorg zo veel mogelijk te beperken. Dit geschiedde niet alleen in verband met de krachtige tegenstand van de bijzondere armenzorg en hun vertegenwoordigers in het parlement, maar tevens omdat de overheid beducht was voor zware lasten. In strijd met de verwachtingen van de wetgever bleek echter dat het aandeel van de burgerlijke armenzorg in de totale kosten globaal bleef stijgen. Dit kwam doordat de bijzondere armenzorg niet meer kon uitgeven

dan zij ontving. De staat daarentegen kon zijn inkomsten regelen naar zijn uitgaven dankzij het dwingend belastingstelsel en deze inkomsten stegen onder meer door de toenemende welvaart.

In weerwil van de wet van 1854 was er sindsdien in de praktijk sprake van 'dubbele' bedeling, dat wil zeggen dat burgerlijke instellingen de te geringe bedelingen van de bijzondere armenzorg aanvulden. De Armenwet van 1912 maakte dit wettelijk mogelijk. Zo financierde de burgerlijke armenzorg verreweg het grootste deel van de ondersteuning maar reikte de bijzondere armenzorg deze uit, waardoor de band van de kerken met de eigen armen toch kon worden gehandhaafd. De burgerlijke armenzorginstellingen verloren langzamerhand hun zelfstandigheid ten opzichte van de gemeente in bestuurlijk en financieel opzicht en transformeerden tot gemeentelijke sociale diensten. Dit geschiedde vooral na 1940, terwijl in de loop van de tijd tevens een landelijke uniformering van de armenzorg plaatsvond.

> ***Laatste opbloei van het ideaal der heersende kerk***

Aan het eind van het Interbellum zag het er somber uit voor de kerkelijke en bijzondere armenzorg. Het ideaal van de heersende kerk, belichaamd in het 'subsidiariteitsbeginsel' van de armenwetten van 1854 en 1912 was formeel niet losgelaten, maar de praktijk was anders. De Tweede Wereldoorlog bracht echter een keerpunt. In 1940 deed de Stichting Winterhulp Nederland onder leiding van de nationaal-socialist Piek een poging de bijzondere armenzorg tot samenwerking te bewegen. De kerkelijke armenzorg wees deze samenwerking af, omdat zij daarin een vorm van staatsarmenzorg zag en joden niet wenste te discrimineren, zoals Winterhulp deed. Men stelde: 'De diaconie is niet belast met de vervulling van een taak, die de kerk ook aan anderen zou kunnen overlaten, zij is een essentieel element van den dienst der Kerk. Diaken in de Kerk is een ambt. Gedurende heel haar geschiedenis heeft de Kerk dit ambt vervuld, zij mag het niet ondergeschikt maken aan een instantie van staatswege, het niet laten worden tot een raderwerk in het groote werk der staatsarmenzorg, die een ander doeleinde der barmhartigheid nastreeft. (...) Zij moet haar zelfstandigheid en onafhankelijkheid in deze volledig handhaven'.⁶⁾

Voor de laatste maal in deze eeuw bloeide het ideaal van de heersende kerk weer op en gaf de kerk de kracht zich tegen de nationaal-socialistische overheersing te verzetten. Er was sprake van een herwonnen zelfvertrouwen. De kerkelijke armenzorg mocht uiteindelijk in de kerken blijven collecteren, maar de particuliere armenzorg moest de straatcollecte opgeven en kiezen tussen samenwerking met de bezetter en opheffing. Ze koos veelal voor het laatste.

Gedurende de oorlog zette de (hervormde) kerk, zo goed en zo kwaad als het ging, de zorg voor de armen voort. Het is mogelijk dat zij daar goed in slaagde, behoudens tijdens de hongervinter. In het laatste oorlogsjaar organiseerde het Interkerkelijk Beraad tochten met schippers en vrachtrijders om uit het noorden en oosten van het land voedsel te halen voor het hongerige westen des lands. Dit geschiedde onder het motto: 'Door de kerken, maar niet voor de Kerken, maar voor het geheele Volk'. De ongunst der tijden riep de kerken op tot samenwerking, tot het laten varen van de gedachte dat alleen de eigen geloofsgenoten hulp waardig waren en de kerken gaven daaraan gehoor.

De Kerkorde van 1951 zou de hervormde diaconie blijvend opdragen haar dienstverlening niet te beperken tot lidmaten, maar uit te strekken tot niet- of andersgelovigen. Na de Tweede Wereldoorlog was het zelfvertrouwen van de kerkelijke armenzorg weer toegenomen. Het vooroorlogse probleem van de ontoereikende inkomsten bleef echter bestaan. Er was simpelweg niet voldoende geld om zelfs maar de bedeling op peil te houden, laat staan uit te breiden tot het niveau van de burgerlijke armenzorg. Daarbij kwam, dat de armenzorg in het algemeen afbrokkelde onder invloed van de groei van de sociale verzekeringen.

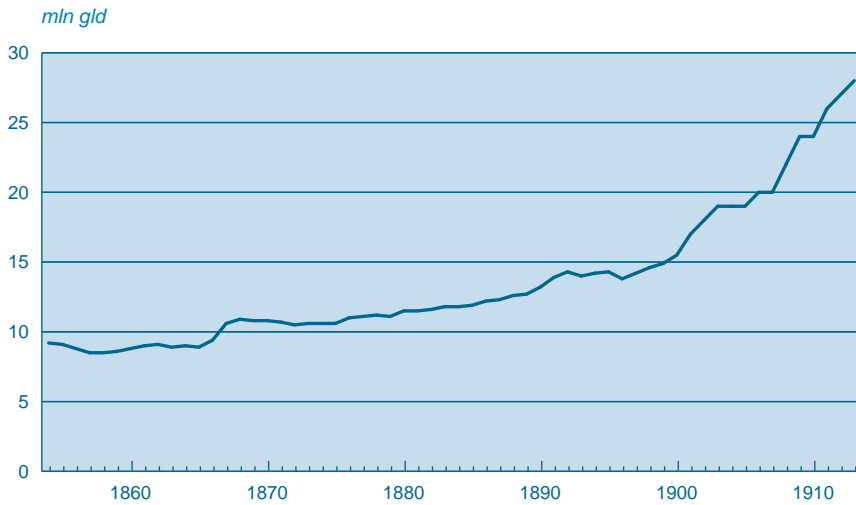
> ***Armenzorgstatistiek***

Is de bovengeschetste ontwikkelingsgang ook statistisch te illustreren en te verdiepen? De feitelijke ontwikkeling van de armenzorg in Nederland is te kennen in de gegevens van de *Armenzorgstatistiek*. Sinds 1814 waren alle instellingen van weldadigheid in Nederland, de burgerlijke, de kerkelijke en de particuliere, verplicht vragenlijsten te beantwoorden die het Rijk hen toezond. Het Rijk verwerkte de verzamelde gegevens tot het *Jaarverslag over het Armwezen*. Tot 1902 werden algemene opmerkingen en statistische tabellen samen gepubliceerd. Daarna wijdde het Centraal Bureau voor de Statistiek een aparte publicatie aan de statistiek. Dit geschiedde tot de Algemene Bijstandswet.

Bijna alle schrijvers over de armenzorg van de afgelopen twee eeuwen hebben direct of indirect van de armenzorgstatistiek gebruik gemaakt.⁷⁾ Onder armenzorg vielen overigens vele zorgregelingen. Het ging niet alleen om bedeling aan thuiswonende armen – de algemene of huiszittende armenzorg – maar ook om de zorg in zieken-, bejaarden- en verpleeghuizen. Het betrof eveneens allerlei andere gespecialiseerde zorgregelingen waaronder het maatschappelijk werk in de twintigste eeuw.

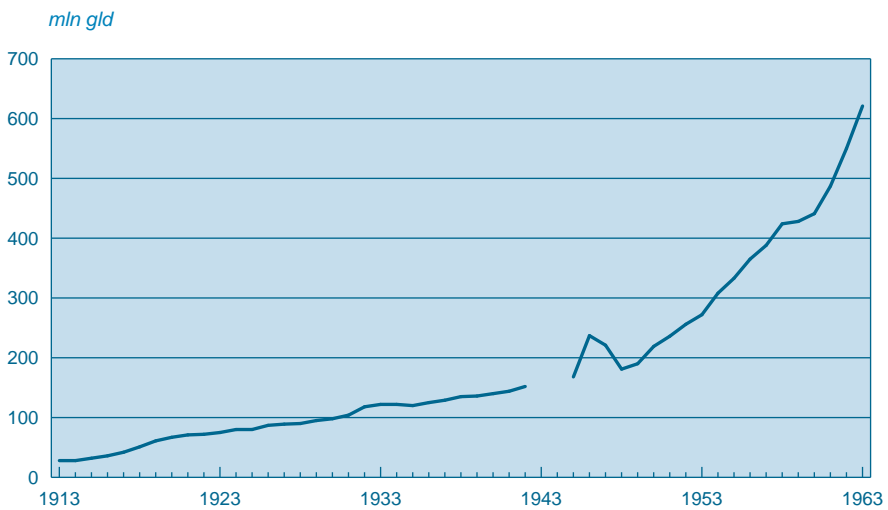
De totale uitgaven aan armenzorg in Nederland stegen sterk in de loop van de jaren.

1. Armeazorguitaven.

Bron: Van der Voort, *Overheidsbeleid*.

2. Armeazorguitaven.

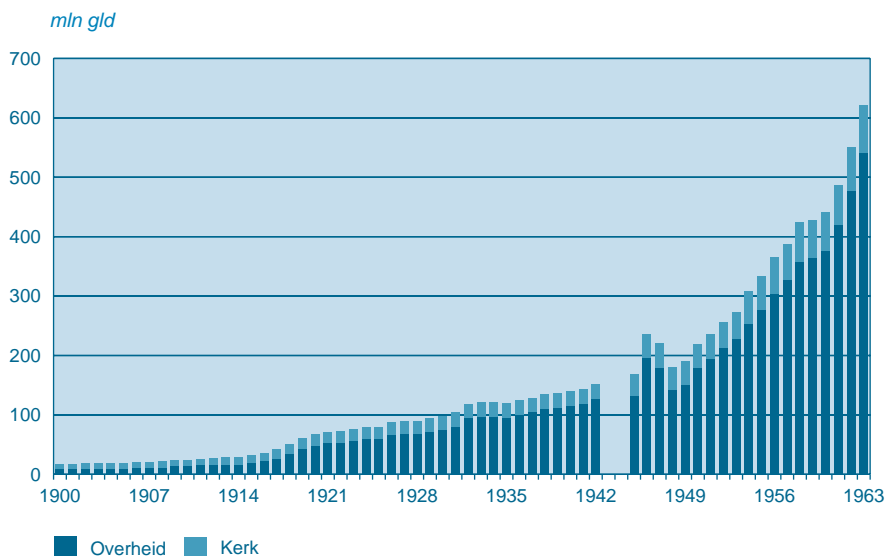
Bron: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

De grafieken 1 en 2 geven dit weer voor de periode 1854-1963. In 1854 bedroegen de totale uitgaven 9 miljoen gulden, in 1900 17 miljoen gulden en in 1963 621 miljoen gulden.⁸⁾ Ook per hoofd van de bevolking stegen de uitgaven en vooral de overheidsuitgaven. In strijd met de verwachtingen van de wetgever in 1854 en 1912 bleek in de praktijk dat het aandeel van de burgerlijke armenzorg in de totale kosten globaal gezien bleef stijgen. (zie grafiek 3) De kerken konden de overheden niet volgen in het vergroten van de uitgaven aan armenzorg. Het aandeel van de overheid steeg zelfs nog sterker dan de grafiek laat zien, omdat een toenemend deel van de uitgaven van de kerkelijke en particuliere instellingen via subsidies door de overheid werden bekostigd.

Tijdens de economische crisis van de jaren dertig nam het percentage bedeelde mannen, vooral mannelijke gezinshoofden, sterk toe. Het zelfde gold voor bejaarden. Bij de massalere (en duurder) steun in de naweeën van de Eerste Wereldoorlog en gedurende de crises van de jaren twintig en dertig bleek zonneklaar dat kerkelijke en particuliere gevers de benodigde bedragen niet konden opbrengen naast de belastingen die zij ook moesten betalen.

Aan berekeningen van de gemiddelde kosten van armenzorg per ondersteunde in heel Nederland over een langere periode heeft nog bijna niemand zich gewaagd. Er zijn wel schattingen gepubliceerd van de gemiddelde kosten van

3. Armenzorguitgaven.

Bron: CBS, *Zeventig jaren*.

armenzorg per ondersteund gezin voor enkele jaren in de periode 1925-1963. De kosten van armenzorg per gezin bedroegen in Nederland ongeveer 130 gulden in 1929, 380 gulden in 1948 en 900 gulden in 1963.⁹⁾

Deze bedragen winnen sterk aan kracht indien voor inflatie wordt gecorrigeerd of de bedragen worden uitgedrukt als percentage van het loon. Tussen 1929 en 1963 vermeerderde de gemiddelde armenzorg per gezin met een factor zeven terwijl de prijzen ongeveer met een factor drie stegen. De lonen namen toe met een factor vier. Ook in reële termen zijn de armenzorguitkeringen in Nederland dus gestegen. De bedragen voor de kerkelijke en particuliere armenzorg waren minder hoog dan van het burgerlijk armbestuur, later gemeentelijke sociale dienst genoemd. Voor 1930 schat men de gemiddelde kerkelijke en particuliere uitkeringen op 100 gulden, terwijl de kosten van de burgerlijke armenzorg gemiddeld 180 gulden per ondersteund gezin bedroegen. Binnen de kerkelijke armenzorg bestonden overigens ook weer verschillen. Men kreeg zowat twee keer zo veel van de gereformeerde als van de hervormde diaconie maar die laatste gaf op haar beurt weer het dubbele van hetgeen de katholieke armenzorg verstreekte. De kerkelijke bedeling lag altijd onder die van de overheid – behalve in het extreem gunstige geval van de gereformeerde armenzorg.

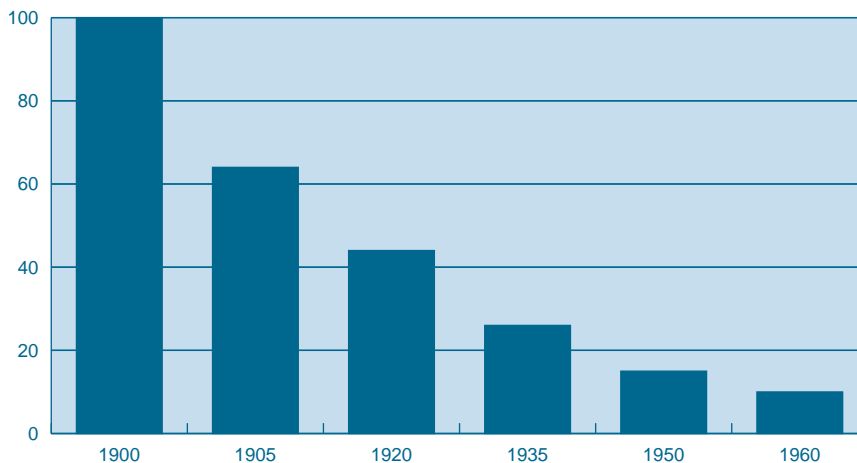
› ***Sociale verzekeringen en armenzorg***

De groei van de sociale verzekeringen sinds het begin van de twintigste eeuw wijzigde evenzeer de betekenis van de armenzorg. Deze wetten betroffen mensen die voorheen door de armenzorg werden geholpen. De Ongevallenwet van 1901 was de eerste, gevolgd door de Ziektewet (1913 en 1930) en de Ouderdomswet (1919). Het Werkloosheidsbesluit (1917) en de steunregelingen in de jaren twintig en dertig betroffen werklozen. De Kinderbijslagwet (1939) hielp grote gezinnen. Verdere afbrokkeling van de armenzorg vond na de oorlog plaats, met als sluitstuk de Algemene Bijstandswet (1965).

Grafiek 4 laat de vergroting zien van het belang van de sociale verzekeringen ten opzichte van de armenzorg. De grafiek geeft het aandeel van de uitgaven aan armenzorg in Nederland weer ten opzichte van de totale uitgaven aan armenzorg, sociale verzekeringen en voorzieningen met inbegrip van de werkloosheidszorg. Ofschoon niet geheel duidelijk is welke problemen aan de gebruikte data kleven, hoeft men toch niet te twijfelen aan de grote lijn. In de eerste helft van de twintigste eeuw is de armenzorg van centraal tot perifeer instituut van zorg geworden. Een factor van betekenis was dat de kerken via hun armenzorg een band met hun geloofsgenoten wilden onderhouden, terwijl

4. Armenzorguitgaven.

% van totale uitgaven aan sociale zorg

Bron: Goedhart, *Sociale verzekering*.

zij dat niet konden betalen en organiseren. De Nederlandse sociale zorg ontwikkelde zich diensgevolge meer en meer buiten de armenzorg om.

> **De Algemene Bijstandswet en de armenzorg**

De Algemene Bijstandswet gaf een arme recht op onderstand van staatswege louter en alleen op grond van zijn of haar armoede. De bijstandswet was niet alleen een culminatie van een lange ontwikkeling van gunst naar recht, maar ook een krachtig symbool van het recht op sociale zorg in de hoofden van de mensen. De burgerlijke armenzorg was voor de invoering van de bijstandswet in sommige plaatsen nog te beschouwen als een min of meer zelfstandige instelling. Met de wet zou zij definitief tot gemeentelijk uitvoeringsorgaan van een landelijke zekerheidswet worden.

Velen dachten dat de nieuwe staatszorg het einde zou betekenen voor de bijzondere charitas: 'Is de tijd van de diakonie niet voorbij?'¹⁰⁾ 'Zal er morgen eigenlijk nog wel een diaken zijn? Ik bedoel deze vraag niet als een redenaarsfoefje om uw aandacht gespannen te houden. Het is een ernstige vraag, waarop ik antwoord niet zonder meer kan geven.'¹¹⁾ De overheid trok inderdaad veel sociale opvang naar zich toe en de hoogte van de uitkeringen steeg

snel. Daarnaast nam de welvaart van vele groepen in de samenleving toe. Verder verminderde de rol van de kerk in de maatschappij sterk. De kerk leek op weg een randverschijnsel in de samenleving te worden.

> ***Bijzondere charitas na 1965***

In de jaren zeventig werd de Nederlandse economie geteisterd door crises. Er kwam een omvangrijke uitstoot van arbeidskrachten op gang en het beroep op de sociale zekerheid nam toe. Tegelijkertijd groeide het arbeidsaanbod juist door het beschikbaar komen op de arbeidsmarkt van de naoorlogse geboortegolf, de komst van voormalig rijksgenoten uit Suriname en door de verhoogde arbeidsparticipatie van vrouwen. In de jaren tachtig en negentig vonden bezuinigingen en herzieningen van het stelsel van sociale zekerheid plaats. Daarnaast stegen de huren en nam het aantal daklozen toe. Ook kreeg een groeiende groep van asielzoekers een – magere – uitkering. Gezinnen levend op een minimum raakten in de schulden. Een aanzienlijke groep ‘illegalen’ die lange tijd was gedoogd, werd met het van kracht worden van de Koppelingswet in 1998 van sociale voorzieningen uitgesloten. Steeds meer mensen vielen door de mazen van het sociale vangnet van de verzorgingsstaat.

De kerken speelden een belangrijke rol om Nederland bewust te maken van het armoedeprobleem.¹²⁾ De Raad van Kerken en Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK) organiseerden eind 1987 een conferentie in de Mozes en Aaronkerk te Amsterdam. Het was een kerkelijke conferentie tegen verarming in Nederland. De algemeen secretaris van de Raad van Kerken (...) sprak over een grondige verandering in kerkelijk denken: ‘Wie een jaar of wat eerder in kerkelijke kring aan armen dacht, dacht aan de Derde Wereld: ‘We hebben geen armen meer’, verzuchtte menige diakonie, en wat moeten we nu?’ Hij vervolgde met: ‘Dat is nu grondig veranderd. Er zijn armen in Nederland, hun aantal is groot. En ze zijn de kerken een grote zorg.’

De term ‘nieuwe armoede’ dook op. Politici reageerden aanvankelijk ongelovig, want in een welvarend land als Nederland bestond geen armoede. Pas in 1995 werd in de Troonrede het bestaan van een armoedeprobleem erkend, waarna speciale maatregelen voor armoedebestrijding tot stand kwamen. Inmiddels is er een kleine boekenkast te vullen met literatuur over de ‘nieuwe armen’. Duidelijk is dat ongeveer een tiende van de Nederlandse huishoudens op bijstandsniveau leeft, of daaronder.¹³⁾ Zij raken licht in de problemen met het vervangen van goederen, bij het betalen van de huur en bij de afbetaling van schulden en leningen. Andere armoedefactoren zijn verlies van een baan of een partner, wisseling van het hoofdkostwinnerschap door werkloosheid of

pensioen, de geboorte van een kind of het zelfstandig gaan wonen van jongeren. In de steden ontstaan clusters van armen. Dat zijn zeker nog geen getto's Amerikaanse stijl, maar wel zichtbaar verwaarloosde probleembuurten. Op het platteland zijn er dorpen waar de jongeren wegtrekken en oudere boeren met lage inkomens overblijven. Als probleemgroepen worden in de literatuur met name genoemd: langdurig werklozen, daklozen, verslaafden aan alcohol of drugs, 'illegalen' en vluchtelingen die in Nederland asiel zoeken, van huis weggelopen jongeren en geesteszieken.¹⁴⁾

Als reactie op de nieuwe armoede bloeiden nieuwe charitatieve activiteiten op. Deze activiteiten worden in de pers wel aangeduid met de naam 'nieuwe armenzorg'. Een vraag is hoe juist deze naamgeving is. Vele oude charitatieve instellingen continueren – na een sluimerperiode – hun werk. De betrokken diakenen en maatschappelijk werkers maar ook de geholpenen spreken overigens al lang niet meer van armenzorg en ervaren het ook niet meer zo. Armenzorg is oud, van vóór de bijstandswet, en wordt als vernederend ervaren. Niettegenstaande dit veranderde gevoel gaat het nog steeds om kerkelijke en particuliere hulp aan armen, vaak nog door of vanwege dezelfde instellingen die al eeuwenlang bijstand verlenen.

Er is de laatste jaren niet alleen sprake van een toegenomen vraag naar, maar tevens een toegenomen aanbod van hulp. De 'charimarkt' heeft zich de laatste jaren gunstig ontwikkeld, zo valt te concluderen op grond van gegevens van het Centraal Bureau Fondsenwerving. De laatste tien jaar zijn de giften voor goede doelen in brede zin, waaronder bijvoorbeeld ook voor het Rode Kruis, in Nederland bijna verdubbeld tot vijf miljard gulden per jaar in 1995.¹⁵⁾ Welk deel van de gelden terecht komt bij de hedendaagse voortzetteren van de oude armenzorginstellingen is echter niet te zeggen en nog minder welk deel aan sociale hulpverlening wordt besteed.

De vele oude charitasinstellingen blijken enerzijds hun zelfstandigheid nog steeds zeer op prijs te stellen, maar zijn anderzijds tegenwoordig meer bereid tot samenwerking met andere instellingen, inclusief gemeentelijke instanties. De vraag kan worden gesteld of zich wellicht een 'LAT-charitas' heeft ontwikkeld. Zo beschikken de meeste gemeenten over fondsen, die worden gevoed door kerken en particuliere instellingen, zoals de Stichting Bijzondere Noden in Amsterdam. Zo wenst, om een ander voorbeeld te geven, de particuliere vereniging Zorg en Bijstand in Den Haag zelfstandig te blijven, maar werkt de vereniging wel samen met gemeentelijke instanties en andere fondsen. De vereniging hielp bijvoorbeeld 165 personen in 1995, afkomstig van het maatschappelijk werk (35 procent), de gemeentelijke sociale dienst (28 procent), slachtofferhulp (9 procent), terwijl 28 procent op andere wijze binnenkwam.¹⁶⁾ De Stichting Samenwerkende Sociale Fondsen, ook in Den Haag, is weer een

geheel ander voorbeeld, waarin ruim veertig, vooral plaatselijke, kerkelijke en particuliere fondsen samenwerken.

> **Besluit**

De ontwikkeling van de armenzorg over de afgelopen eeuwen kan worden verklaard met de 'erfenishypothese'. Deze stelt dat de ontwikkelingsgang van de armenzorg na 1800 in belangrijke mate is bepaald door de erfenis van de Republiek van de Verenigde Provinciën. Er is een historisch pad ontstaan waarbinnen de ontwikkeling van de sociale zorg in Nederland lange tijd is gebleven. De invloed van de erfenis van de Republiek was groot in de negentiende eeuw, nam daarna langzamerhand in betekenis af en werd minimaal na het tot stand komen van de Bijstandswet in 1965, zonder dat de bijzondere charitas overigens verdween.

De erfenis van de Republiek maakte de duizenden lokale armenzorginstellingen in de negentiende eeuw tot de dominerende kracht op het gebied van sociale zorg. Geworteld in lokale (geloofs)gemeenschappen was de armenzorg in staat vele groepen en grote aantallen armen een kleine aanvulling op ontoereikende inkomsten te verschaffen. De kerkelijke armenzorg domineerde, conform het ideaal van de heersende kerk. Dit was een betwist ideaal, maar het erfgoed van de Franse Revolutie dat meer staatstoezicht op de armenzorg wilde, bleef in de armenwetten van 1854 en 1912 nog zonder veel effect. Toch verloor de bijzondere charitas terrein, al in de negentiende, maar vooral in de twintigste eeuw. Gebrek aan middelen en mankracht maakte het onmogelijk om de burgerlijke armenzorg bij te benen waar een leger van betaalde krachten een groeiende stroom belastinggelden naar de armen dirigeerden. Daarbij kwam nog het onvermogen tot samenwerking en soms zelfs de onwil daartoe.¹⁷⁾ Het stelsel van 'dubbele bedeling' (illegaal tot 1912 en legaal daarna) verlengde het leven van de bijzondere armenzorg en vergrootte haar invloed tot ver boven het niveau van haar financiële middelen, maar uiteindelijk mocht ook dit niet baten. De burgerlijke armenzorg ondertussen groeide niet alleen in omvang, maar transformeerde zich ook van een afzonderlijke instelling, losjes gelieerd aan de gemeente, naar een gemeentelijke sociale dienst, dat wil zeggen een gewone gemeentelijke instelling.

De bijstandswet verlost de bijzondere armenzorg van de inmiddels te zware taak en bevestigde definitief de dominantie van de gemeentelijke sociale dienst. De bijzondere armenzorg maakte daarop een tijd door van sluimering en gebrek aan zelfvertrouwen, om vanaf de jaren zeventig een bescheiden opbloei te kennen.

Thans opereert de 'nieuwe' charitas in de schaduw van de verzorgingsstaat. Naast belangrijke voordelen heeft de verzorgingsstaat ook enkele nadelen die de charitas op bescheiden schaal kan corrigeren juist door haar kleinschalige vorm en individuele benadering. Bijstandsgenieters in bijzondere nood, daklozen, asielzoekers en soms ook 'illegalen' krijgen enige extra en soms onontbeerlijke hulp. Daarbij is het willen beheersen van gedrag en godsdienst in de contacten van de kwetsbaren grotendeels verdwenen, zodat deze hulp makkelijker wordt geaccepteerd.

Het voortbestaan van de bijzondere charitas lijkt mede juist daardoor aanneemelijker geworden. Nieuw lijkt ook dat er nieuwe, bredere samenwerkingsverbanden ontstaan op basis van een 'LAT-charitas'. Deze ontwikkelingen komen wellicht grotendeels voort uit voldongen feiten als ontkerkelijking, afname van het aantal vrijwilligers, toegenomen mondigheid van armen, noodzakelijke bezuinigingen van de instellingen, efficiëntere samenwerking met gemeentelijke sociale diensten en dergelijke. Er lijkt echter ook sprake te zijn van een mentaliteitsverandering. De worteling in plaatselijke gemeenschappen op basis van geloof en wereldbeschouwing, gekoppeld aan een sterk gevoel van onafhankelijkheid met nu toch de bereidheid tot samenwerking, alsmede een erfenis aan gebouwen, fondsen, traditie en ervaring maken het waarschijnlijk dat de bijzondere charitas ook de drempel van de eenentwintigste eeuw ruim zal overschrijden.

> **Noten**

- 1) Dit artikel is een korte bewerking van een drietal uitvoerige artikelen van mijn hand over armenzorg en charitas in de negentiende en twintigste eeuw. Zie de literatuurlijst. Deze artikelen bevatten uitgebreide literatuurverwijzingen en nadere uitleg.
- 2) Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*.
- 3) Kuitert, 'God is er ook nog'.
- 4) 'Armenzorgliteratuur uit de Kamper Courant', *Tijdschrift voor armenzorg*, 24-8-1901, 136.
- 5) Adriani, *Ontwerp-Armenwet*, 146.
- 6) Touw, *Verzet der Hervormde Kerk*, 261.
- 7) Voor een overzicht van de moeilijkheden die aan de armenzorgstatistiek kleven, zie Smissaert, *Aandeel van den Staat*, 83-110, idem, *Overzicht van het Nederlandsch armwezen*, hoofdstuk 3, en Van der Valk, *Pauperzorg*, 223-5. Slechts waar nodig voor een goed begrip van de navolgende globale patronen worden deze moeilijkheden in het navolgende aangestipt.
- 8) Bij het interpreteren van de grafieken is enige voorzichtigheid geboden. Een probleem betreft dubbeltelling. Een persoon die bij meerdere instellingen van armenzorg werd bedeed kon wel eens meerdere keren zijn meegeteld in de *Armenzorgstatistiek*. Verder betreft de statistiek ondersteunde gezinnen en niet ondersteunde personen, zodat een moeizame omrekening moet worden gemaakt.
- 9) Zie voor dit en het volgende Van der Valk, *Pauperzorg*, 260, 270-271, 283-284 en 302.
- 10) Wisman, 'Kerk', 81. Anno 1966.
- 11) Douwes, 'Diaken van morgen', 17, Anno 1968. Douwes was toen directeur van de hervormde stichting voor diaconaal maatschappelijk werk te Groningen.

- ¹²⁾ Het onderstaande berust op Van der Zee et al., *De Arme Kant van Nederland*, 19, 21 en 198 en Tinga, 'Tien jaar campagne'.
- ¹³⁾ Zie bijvoorbeeld de *Armoedemonitor 1997* van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek of de mede hierop gebaseerde artikelen in Engbersen, Vrooman en Snel, *Kwetsbaren*.
- ¹⁴⁾ Zie bijvoorbeeld Meeuws, *Mensen in nood*; Schuyt, *Sociaal tekort*; Van der Werf & Spiering, *Armoede*.
- ¹⁵⁾ Abeling, 'Charimarkt'; Mesters, 'Charimarkt'; Schuyt et al, 'Geven in Nederland'.
- ¹⁶⁾ Zorg en Bijstand, *Jaarverslag over 1995*, 2.
- ¹⁷⁾ Een andere belangrijke factor is het feit dat armen meer en meer vooral kerkelijke armenzorg afwezen als betuttelend en vernederend. Deze factor is uitgebreid besproken, ook voor de burgerlijke armenzorg en het maatschappelijk werk, in mijn artikelen over armenzorg in de negentiende en twintigste eeuw.

> **CBS-publicaties**

Armenzorgstatistiek over het jaar 1937 ('s-Gravenhage 1940).

Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1969 ('s-Gravenhage 1970).

Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994 (Voorburg/Heerlen 1995).

> **Literatuur**

Abeling, J., 'De charimarkt', *De Groene*, 7-5-1997.

Adriani, A.J., 'Het Ontwerp-Armenwet en de diaconieën der Ned. Herv. Kerk', *Tijdschrift voor Armwezen*, 21-9-1901, 145-7.

Douwes, P.A.C., 'De diaken van morgen', *Diakonia* 35 (1968), 17-23.

Engbersen, G., J.C. Vrooman & E. Snel, *De Kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (Amsterdam 1997).

Goedhart, C., 'De sociale verzekering in het middenveld', *75 jaar sociale verzekering* (Amsterdam 1976), 75-118.

Kuitert, H., 'God is er ook nog', *NRC Handelsblad*, 21-5-1994.

Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).

Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek', J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen* (Amsterdam/'s-Gravenhage 1998), 276-316.

Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie', J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen*. (Amsterdam/'s-Gravenhage 1998), 520-568.

Leeuwen, M.H.D. van, 'Opbloei van de charitas na 1965', J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen* (Amsterdam/'s-Gravenhage 1998), 759-806.

Meeuws, H.J., *Mensen in nood tussen vraag en aanbod* ('s-Gravenhage/Den Bosch 1997).

Mesters, B., 'Hoe de charimarkt zich ook beweegt, de gulle gever blijft geven', *Volkskrant*, 27-12-1997.

Rivière, L. de, 'De armenzorg in Nederland', *Tijdschrift voor armenzorg en kinderbescherming* (1908), 58-65.

Schuyt, K., (red.), *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland* (Amsterdam 1997).

Schuyt, Th.N.M., et al., *Geven in Nederland. Onderzoek naar giften door individuen, fondsen en bedrijven. Onderzoek naar vrijwilligerswerk en zorgarbeid* (Houten 1997).

Smissaert, H., *Het aandeel van den Staat in de verzorging der armen* (Utrecht 1893).

Smissaert, H., *Overzicht van het Nederlandsch armwezen* (Haarlem 1910).

Tinga, K., 'Tien jaar campagne tegen verarming', *De arme kant van Nederland 10 jaar later. Programmaboekje en aandenken* (Leidschendam 1977).

- Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*. Deel 1 ('s-Gravenhage 1946).
- Valk, L. van der, *Van Pauperzorg tot bestaanszekerheid in Nederland, 1912-1965* (Amsterdam 1986).
- Voort, R.H., *Overheidsfinanciën en overheidsbeleid in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Werf, C. van der, en F. Spiering, 'Armoede en bestaansonzekerheid in Nederland. De ondergrens van de samenleving', L. Jansen en M. van der Krogt (red.), *Burgers in de Bijstand. De ABW op een kruispunt van wegen* ('s-Gravenhage 1994), 35-44.
- Wisman, H., 'De diaken en zijn taak in het plaatselijk vlak', *Diakonia* 33 (1966), 35-40.
- Zee, W.R. van der, et al., *De arme kant van Nederland* (Aalsmeer 1988).

CEES MANDEMAKERS

Op dit moment gaan alle Nederlandse kinderen, afgezien van een tamelijk omvangrijke groep spijbelaars, tot hun zestiende jaar naar school. En ook de groep van boven de 16 jaar bezoekt nog in zeer grote aantallen middelbare scholen, beroepsopleidingen, hogescholen en universiteiten. In 1990 koos de helft van de lbo-leerlingen voor een vervolg op hun opleiding bij mbo of mavo. En van de gediplomeerden op mavo-, havo- en vwo-niveau zette bijna negentig procent hun opleiding voort. Van alle duizend jongens van 20 jaar bezochten in 1990 415 een voltijdse opleiding. Bij de meisjes lag dit aantal op 332. En deze cijfers stijgen nog steeds.

Deze situatie is niet uniek voor Nederland. Ook in de ons omringende landen bezoekt negentig procent van alle 12- tot 18-jarigen de school en benadert de schoolgaande groep van 18- tot 22-jarigen de vijftig procent. Deze deelname staat in schril contrast tot de situatie aan het begin van deze eeuw, toen in Nederland nog maar net de zesjarige leerplicht was ingevoerd en er in totaal slechts 75 duizend personen enige vorm van vervolgonderwijs genoten (drie procent van alle 12- tot 18-jarigen).¹⁾

In dit artikel wordt ingegaan op de belangrijkste ontwikkelingen die tot de huidige situatie hebben geleid. Vanwege de vergelijkbaarheid wordt de indeling gehanteerd in primair, secundair en tertiair onderwijs die we sinds de Mammoetwet (1968) kennen. Primair onderwijs is alle gewone lager onderwijs. Onder secundair onderwijs wordt al het onderwijs verstaan dat volgt na het basisonderwijs. Tot de introductie van de eenheidsschool in 1920 was deze cesuur niet zo duidelijk. Het gewone lagere onderwijs kende ook zevende en achtste klassen en ook de mulo's (meer uitgebreid lager onderwijs) en de kweekscholen werden, tot de Mammoetwet, tot het lager onderwijs gerekend. De gymnasia vielen onder het hoger onderwijs en de rest was middelbaar of beroepsonderwijs. Ook de overstap naar middelbaar of gymnasiaal onderwijs

vond vóór 1920 nogal eens relatief laat plaats, op 13- of 14-jarige leeftijd. Tot het tertiaire onderwijs wordt hier zowel het universitaire onderwijs als het hoger beroepsonderwijs (hbo) gerekend.

Doorstroming is één van de aspecten die de toegankelijkheid van een onderwijsstelsel bepalen. Andere belangrijke aspecten zijn meer algemeen maatschappelijk, zoals leerplichtwetgeving, schoolgelden en de intellectuele begaafdheid en sociale achtergrond van de leerling zelf. Dit artikel richt zich in eerste instantie op een beschrijving en verklaring van de ontwikkeling van de onderwijsdeelname in de periode 1870–1990. Uit de aard der zaak zal de paragraaf over het primaire onderwijs beperkt blijven tot het jaar 1900, het moment van de invoering van de leerplicht. De Nederlandse ontwikkeling zal zoveel mogelijk vergeleken worden met die in andere landen. In de laatste paragraaf zal aandacht worden besteed aan de veranderingen in de samenstelling van de sociale herkomst van de leerlingen.

> ***Primair onderwijs***

Omstreeks 1870 bezocht 85 procent van de jongens van 6 tot 12 jaar een lagere school, bij de meisjes lag dit percentage iets lager: tachtig procent. Deze cijfers betekenen niet dat een deel van de kinderen nooit naar school ging, het betekent vooral dat een groot deel de zes jaar niet volmaakte. De cijfers verschilden nogal per regio. In het katholieke zuiden gingen de kinderen korter en veelal pas later, op 7- à 8-jarige leeftijd, voor het eerst naar school. Hierdoor was het schoolverzuim bijna tien procent hoger dan het landelijk gemiddelde. Als verklaring voor het betere schoolbezoek in de protestantse gebieden wordt algemeen gewezen op de van oudsher bij de protestanten bestaande opvatting dat elke gelovige in staat moest zijn de Bijbel te lezen. Dit maakte het volgen van rudimentair onderwijs noodzakelijk. Bij de katholieken werd die behoefte minder gevoeld.

Werden de jongens nog wel voor een aantal jaren naar de openbare lagere school gestuurd, de meisjes bleven voor een groot deel verstoken van goed lager onderwijs. Het grote schoolverzuim bij de meisjes in het zuiden verdween pas met de opkomst van het katholiek bijzonder onderwijs na 1860. In Limburg bijvoorbeeld bedroeg het schoolverzuim in 1865 bij de meisjes nog 35 procent. Een reden voor schoolverzuim in de meeste plattelandsgebieden was de gewoonte dat de oudere kinderen in de zomer werden ingezet bij het binnenhalen van de oogst. Ten slotte was ook de plaatselijke onderwijspolitiek van groot belang. Het lager onderwijs werd door de gemeenten gefinancierd en het was ook de gemeente die bepaalde in hoeverre er kosteloos onderwijs werd

gegeven. Omstreeks 1870 werd maar in een kwart van de ruim 1 100 gemeenten geen schoolgeld gevraagd voor het openbare lagere onderwijs. Dit kwam vooral voor in de noordelijke provincies en meer in het bijzonder in de grotere gemeenten. Vanwege dit laatste was het openbare onderwijs voor de helft van de leerlingen kosteloos. Deze gemeenten scoorden in het tegengaan van het schoolverzuim duidelijk beter dan gemeenten waar ook de mindervermogende gezinnen voor het onderwijs moesten betalen.²⁾

De deelname lag in Nederland nagenoeg gelijk met die in landen als Zweden, Denemarken en Noorwegen, liep licht voor op Engeland, België en Frankrijk en kende een achterstand op Pruisen. In dit laatste land was het schoolverzuim rond 1870 reeds teruggebracht tot minder dan vijf procent. Deze groep van Noord- en West-Europese landen stond in sterk contrast met zuidelijke landen als Italië en Spanje, waar niet meer dan eenderde van de vergelijkbare leeftijdsgroep lager onderwijs volgde en Oost-Europa waar pas na 1900 de West-Europese cijfers werden gehaald.³⁾ Uitzondering was Pruisen, waar al voor 1850 een algemene leerplicht bestond.

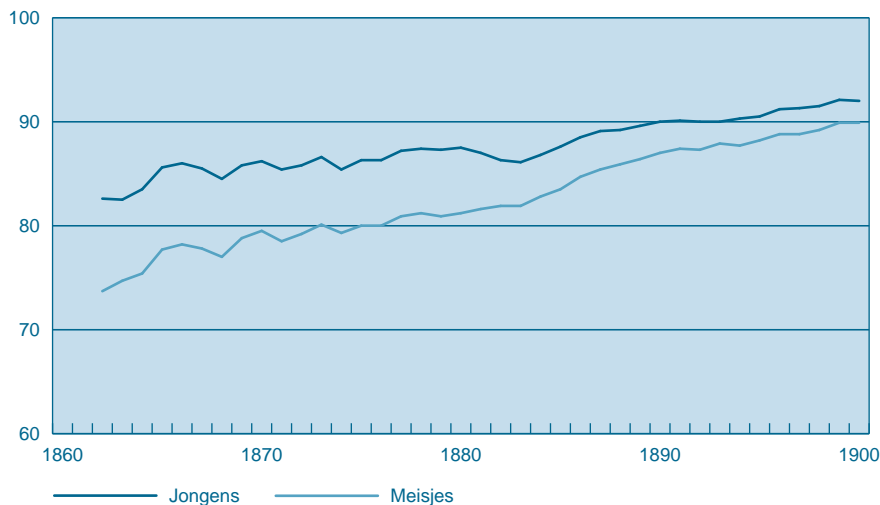
De stijging van het schoolbezoek was een zich langzaam ontwikkelend fenomeen. Gegeven de al sterke uitgangspositie (reeds in 1800 al een deelnamepercentage van 50 procent) lag het tempo in Nederland lager dan in de andere landen. Met name tussen 1830 (deelname van 65 procent) en 1865 veranderde er per saldo niet veel.⁴⁾ De Onderwijswet van 1857 bracht hierin geen verbetering. Tussen 1860 en 1868 liep het deelnamepercentage zelfs iets terug. De terughoudendheid van de centrale overheid was hiervoor de belangrijkste reden. Met de nieuwe wet werden wel eisen gesteld aan het te geven onderwijs, maar aan de gemeenten die de wet moesten uitvoeren werd geen financiering geboden. Een tweede achterliggende reden voor de minder snelle ontwikkeling was de afkeer bij met name de katholieken van het openbare onderwijs. Gegeven het aandeel in de bevolking, kon het percentage schoolgaande kinderen na 1850 nauwelijks meer stijgen zonder een drastische ideologische ommekeer. Deze kwam pas na 1870 met de doorbraak van het bijzondere onderwijs, waar vooral de meisjes van profiteerden.

Analfabetismecijfers weerspiegelen met een zekere vertraging de regionale verschillen in onderwijsdeelname. In 1870 was 40 procent van de Noord-Brabantse en Limburgse bruiden niet in staat hun huwelijksakte te ondertekenen. Ook in de Hollandse steden kwam nogal wat analfabetisme voor. Te Gouda bijvoorbeeld lag dit cijfer hoger dan in Maastricht.⁵⁾

De groei van de onderwijsdeelname die na 1868 op gang kwam, paste binnen de algehele moderniseringstendens die met de sterk oplopende conjunctuur op meer terreinen naar boven kwam (grafiek 1). Deze grotere belangstelling ging, allereerst plaatselijk (Amsterdam) en later ook landelijk, gepaard met

1. Deelname lager onderwijs.

% van 6- tot 12-jarigen

Bron: Knippenberg, *Deelname*.

politieke agitatie voor uitbreiding en betere financiering van het onderwijs. De schoolwet van de liberaal Kappelijne van de Coppello (1878) zorgde ervoor dat in elk geval bij het openbaar onderwijs, naast betere schoolgebouwen ook een halvering van het aantal leerlingen per onderwijzer plaats vond tot een klas-sendeler van ongeveer 35. Deze wet ter verbetering van het openbare onderwijs was mede bedoeld om het bijzonder onderwijs de wind uit de zeilen te nemen. Dit lukte echter niet en met de gedeeltelijke subsidiëring van het bijzonder onderwijs vanaf 1889 kon ook hier een kwaliteitsverbetering worden gerealiseerd. De betere zorg voor het lager onderwijs leidde tot een verdere indamming van het schoolverzuim.⁶⁾ De uiteindelijke invoering van de leerplicht in 1900 voor kinderen tot 12 jaar bracht in de praktijk slechts een lichte stijging met zich mee van het aantal schoolgaande kinderen. Bijna alle daarvoor in aanmerking komende kinderen gingen vlak voor de eeuwwisseling reeds naar school. De Leerplichtwet was dan ook eerder bedoeld om een eind te maken aan het onregelmatig schoolbezoek en voortijdig vertrek.⁷⁾

De situatie van volledige leerplicht werd in landen als de Verenigde Staten, Pruisen, Zweden en Noorwegen al voor 1900 bereikt. En in 1940 ging al in meer dan 25 landen een met ons land vergelijkbaar percentage kinderen naar school.⁸⁾ Voor deze universele trend naar volledige alfabetisering zijn verschillende ver-

klaringen gegeven. Een belangrijk deel hiervan gaat uit van een samenhang met de industrialisering en urbanisering, in meer algemene termen de modernisering van de Westerse maatschappij.

Modernisering en arbeidsverdeling maken een beter opgeleide bevolking noodzakelijk. Meer recent zijn de inzichten die uitgaan van de idee van de staat als een eenheid die is gebaseerd op de totaliteit van de individuele burgers. Op deze wijze kan er een betere verklaring worden gegeven voor het sterk universele en homogene karakter van het (basis)onderwijs. Sterk gecentraliseerde staten gebruiken het onderwijs om een besef van nationale eenheid te kweken, maar ook om de burgers een uniforme set van normen en waarden mee te geven. Op deze wijze kunnen niet alleen niveaoverschillen tussen de landen, maar ook tempoverschillen richting universele leerplicht worden verklaard. Het achterlopen van Engeland op een land als Pruisen wordt dan begrepen vanuit het meer decentrale karakter van het Engelse staatsbestel.⁹⁾

> ***Secundair onderwijs***

> ***Vorbereidend wetenschappelijk***

Na de aanvaarding in 1863 van de Wet op het Middelbaar Onderwijs ontstond er al snel een over het gehele land verspreid netwerk van Hogere Burgerscholen (hbs'en). Een expliciete omschrijving van wat men onder een hbs moest verstaan, ontbrak in de wet. In het antwoord van de regering op vragen van kamerleden, werden deze hbs'en omschreven als scholen die 'tot opleiding kunnen dienen voor allen, die, zonder geleerde vorming te verlangen, zich wenschen voor te bereiden om in de beschaafde en steeds voortgaande maatschappij te verkeerem'.¹⁰⁾

De hbs ontstond echter niet in een vacuüm. Er waren reeds scholen die in enige of behoorlijke mate voldeden aan het nieuwe schooltype, bijvoorbeeld de tweede afdeling van het gymnasium en sommige Franse scholen. In de praktijk werd het programma van de vijfjarige hbs al snel gedictieerd door één van de noviteiten van deze wet: het uniforme landelijke eindexamen. De bestaande Latijnse scholen konden de concurrentie van de nieuwe hbs moeilijk aan en verdwenen of werden met de Wet op het Hoger Onderwijs (1876) hervormd tot gymnasia.

Bij deze Latijnse scholen nieuwe stijl werd in grote mate het programma van de hbs als voorbeeld genomen. Beide institutionele hervormingen vormden een solide basis voor de ontwikkeling van zowel hbs als gymnasium en voor verwante schooltypen als de hbs met driejarige cursus, de middelbare meisjes-

scholen (msvm, later als aparte mms-afdeling), handelsdagscholen en de na 1920 sterk opkomende lycea (combinatie van gymnasium en hbs met gezamenlijke een- of tweejarige onderbouw). Het totale leerlingaantal bij dit voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo) steeg van ongeveer 8 duizend in 1880 tot 210 duizend in 1965. In 1968 kwam er met de invoering van de Mammoetwet een eind aan de hbs en de daarmee verwante schooltypen met uitzondering van het gymnasium, dat in veel gemeenten als aparte categorale school bleef bestaan.¹¹⁾

De groei in het aantal leerlingen bij de hbs'en was tot 1880 voor een groot deel het gevolg van een leegloop bij Franse en Latijnse scholen. Met de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs herstelde het leerlingaantal zich bij de laatste zonder dat dit ten koste ging van de inmiddels qua omvang grotere hbs. Pas na 1900 en vooral na 1910 expandeerde het aantal leerlingen (grafiek 2). Deze groei werd gesteund door de rijksoverheid en hing samen met de industrialisering die plaats vond tussen 1895 en 1914.

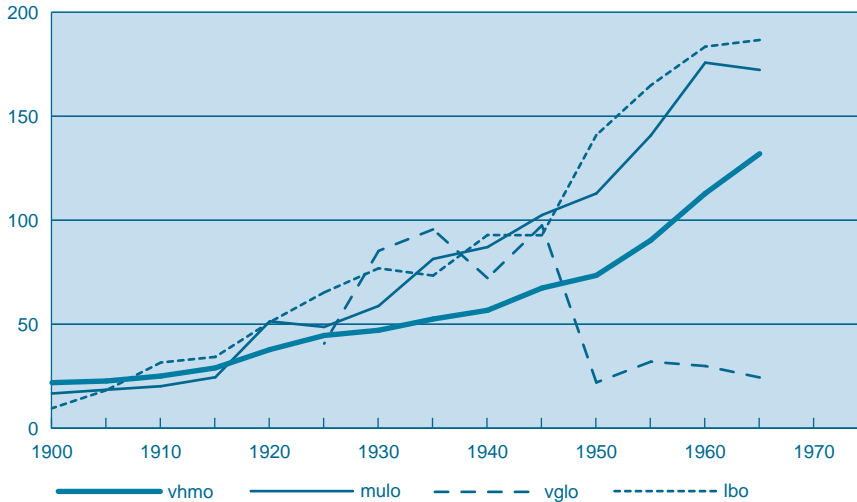
De stimulans van de centrale overheid bestond vooral uit het oprichten van rijks-hbs'en en het op deze scholen beschikbaar stellen van kosteloze plaatsen. In 1915 kwam er een meer algemene regeling waarbij het schoolgeld werd gekoppeld aan het ouderlijk inkomen. Vergelijkbare regelingen werden al spoedig door het gemeentelijk en – in mindere mate – ook door het bijzonder onderwijs overgenomen. Niet onbelangrijk was ook dat de inflatie tijdens de Eerste Wereldoorlog de reële schoolgeldopbrengst halveerde. Deze schade werd na 1920 wel weer gecompenseerd, maar dit gebeurde vooral aan de bovenkant van de evenredige schoolgeldverdeling, dus bij de ouders voor wie de hoogte van het schoolgeld niet snel een reden zou zijn de kinderen van school te houden.¹²⁾

Een bijzondere stimulans was het (tijdelijk) overbodig verklaren van de toelatingsexamens in de jaren twintig. Dit werd mogelijk door de onderwijspacificatie van 1920, waarbij niet alleen het bijzonder onderwijs financieel gelijk werd gesteld aan het openbare, maar waarbij ook, met de eenheidsschool, een eind kwam aan de verschillende eindniveaus binnen het lager onderwijs. In de praktijk bleven er tussen de scholen wel degelijk standsverschillen bestaan. Vanwege de vele klachten over de kwaliteit van de instroom werd het toelatingsexamen in 1928 weer in ere hersteld.¹³⁾

Bij het verklaren van de groei van het secundaire onderwijs na 1900 wordt in de literatuur gewezen op de modernisering en de onderwijsexpansie die daarvan deel uitmaakt. Daarnaast wordt de groei ook meer specifiek verklaard uit de belangen van statusgroepen of vanuit het differentiërende karakter van de modernisering. Immers, de scholen werden veelal opgezet als eindopleiding

2. Leerlingen op het vglo, lbo, mulo en vhmo.

per duizend 12- tot 19-jarigen

Bron: Mandemakers, *Gymnasiaal*.

met een specifiek beroepsmatig karakter of als vooropleiding voor het tertiaire niveau met zeer gespecialiseerde richtingen en eindtermen.

Vergeleken met de ons omringende landen liep Nederland tot 1920 voorop in de modernisering van het secundaire onderwijs. Met de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs (1876) was het verschil tussen het klassieke en moderne curriculum al aan het eind van de negentiende eeuw minder belangrijk geworden. Ook de opkomst van het lyceum na 1910 was hier een uiting van. De introductie, tussen 1900 en 1923, van allerlei handelsvarianten op basis van de hbs past eveneens in het West-Europese patroon. En met de totstandkoming van de eenheidsschool in 1920 werden de eindtermen van het gewoon lager onderwijs vastgelegd. Daardoor bestond er formeel geen scheiding meer tussen de verschillende scholen binnen het primaire onderwijs, waarmee ook de barrières tussen de primaire en secundaire stroom werden opgeheven. Vanwege de relatief sterke groei tussen 1910 en 1920 en de relatieve stilstand in de ons omringende landen, stond Nederland zelfs aan de Europese top in onderwijsdeelname en eindexamenresultaten.

Als gevolg van beperkende maatregelen van de rijksoverheid – het Stopwetje van 1923 maakte het inrichten van nieuwe scholen zeer moeilijk – raakte ons land weer achterop. Dat het aantal leerlingen in de periode 1925–1940 toch nog

is gestegen, was niet alleen een gevolg van een toename in de aanmeldingen, maar vooral een gevolg van de crisis van de jaren dertig. Bij gebrek aan mogelijkheden op de arbeidsmarkt zat er in deze periode voor de gemiddelde leerling weinig anders op dan zolang mogelijk op school te blijven om zijn kwalificaties te verhogen.¹⁴⁾

› **Algemeen vormend**

Behalve de hbs en het gymnasium en het – hierna te bespreken – lagere en middelbare beroepsonderwijs bestaat het secundair onderwijs ook nog uit een deel dat sinds de Mammoetwet wordt aangeduid met ‘algemeen vormend’. Voor 1968 werd dit soort onderwijs tot het lager onderwijs gerekend. De Wet op het Lager Onderwijs van 1857 maakte op grond van het vakkenpakket een onderscheid in scholen met gewoon lager onderwijs en scholen met meer uitgebreid lager onderwijs (mulo’s). De mulo bouwde niet alleen voort op de vakken van het lager onderwijs, maar men gaf ook les in de moderne talen en wiskunde. De wetgeving dekte een zeer gevarieerde praktijk. Een groot deel van het toenmalige openbare en bijzonder lagere onderwijs was ingedeeld naar de stand waaruit de leerlingen afkomstig waren met bijbehorend verschil in onderwijsniveau en schoolgelden. Omstreeks 1870 kunnen er vier typen mulo worden onderscheiden:

1. De Franse scholen. Deze kenden in kwalitatief opzicht een sterke variatie met in de regel een hoog schoolgeld. Voor een klein deel waren dit door de gemeente gesubsidieerde scholen. Na 1870 werden deze opgeheven, of door de gemeente overgenomen (gemeentelijke mulo).
2. Burgerscholen. Dit waren de betere lagere scholen waar in een zes- of zevenjarig curriculum hoogwaardig onderwijs werd gegeven met relatief veel leerkrachten en met een hoge financiële drempel. Deze scholen functioneerden tevens als voorbereidingsschool voor het middelbare onderwijs.
3. Scholen met gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs. Dit zijn openbare of bijzondere scholen met meestal twee of drie kopklassen waarin ook onderwijs werd gegeven in twee of drie moderne talen en wiskunde. Een belangrijk deel van deze scholen gaf geen onderwijs in de lagere klassen van het gewone curriculum, met andere woorden het onderwijs sloot pas aan op de vierde, vijfde of zesde klas van andere lagere scholen.
4. Het marginale type, dit zijn scholen waar weliswaar mulo-onderwijs werd gegeven, maar waar dit beperkt bleef tot één of twee uur Frans in de week. Dat gebeurde omdat de plaatselijke onderwijzer van zijn bevoegdheid gebruik wilde maken om een extra centje te verdienen of waar het plaatselijk schoolhoofd in de avonduren enig onderwijs in tekenen en wiskunde verzorgde.¹⁵⁾

Vanwege deze verscheidenheid en vanwege de beperkte verslaggeving is het tot 1912 moeilijk om inzicht te krijgen in het aantal leerlingen dat deze scholen bezocht. Rond 1900 waren er naar schatting niet meer dan 12 duizend leerlingen tegenover 16 duizend op hbs en gymnasium. Pas na 1910 kwam er wetgeving die het curriculum duidelijk definieerde en maakte het mulo een dusdanige groei door dat het leerlingaantal boven dat van het vmo uitkwam (grafiek 2).

Vanaf 1922 spreekt men alleen nog maar over voortgezet gewoon lager onderwijs (vglo, dit zijn de zevende en achtste klas lagere school) en uitgebreid lager onderwijs (ulo's). De instelling van de zevende klas lager onderwijs was alleen al noodzakelijk vanwege de verlenging van de leerplicht tot zeven schooljaren (definitief in 1929). Vanwege de opkomst van het lbo boette het vglo na 1950 sterk aan betekenis in. De groei van het mulo vond vooral plaats na 1930. De mulo's voorzagen in de sterk toenemende behoefte aan kantoorpersoneel en dienden ook als voorportaal voor de kweekschool en andere beroepsopleidingen. Onder andere vanwege het overwicht van jongens bij hbs en gymnasium telde het mulo altijd relatief veel meisjes. Vanaf 1951 was het relatieve aandeel van de meisjes zelfs groter dan dat van de jongens.¹⁶⁾

> **Beroepsonderwijs**

De Wet op het Middelbaar Onderwijs voorzag niet expliciet in scholen voor beroepsonderwijs en Thorbecke stelde dat het praktische onderwijs niet op school maar op de werkplaatsen moest plaats vinden. De door hem gecreëerde burgerdagschool, met algemeen vormende vakken ter voorbereiding op de praktijk, kwam niet van de grond. Ook de op basis van particulier initiatief opgerichte ambachtsscholen waar wel praktisch onderricht werd gegeven, bleven tot 1880 gering in aantal. Wel belangrijk was het avondonderwijs: omstreeks 1865 waren er 87 industrie- en/of tekenscholen met ongeveer 7,5 duizend leerlingen. In 1900 was dit aantal gegroeid tot ongeveer 15 duizend. De uitbreiding van het aantal dagscholen begon pas na 1880 op gang te komen, in 1900 waren er 23 ambachtsscholen met meer dan drieduizend leerlingen en voor de meisjes waren er zes huishoud- en/of industriescholen met ongeveer 1 300 leerlingen waarvan een onbekend deel slechts avondcursussen volgde. Daarnaast telt de statistiek nog eens vierduizend leerlingen bij het lagere land- en tuinbouwonderwijs.¹⁷⁾

In 1919 werd het beroepsonderwijs uit het middelbaar onderwijs gelicht en van een eigen wetgeving voorzien (Wet op het Nijverheidsonderwijs, 1919). In tegenstelling tot de andere schooltypen zette de al tussen 1900 en 1920 ingezette groei zich na 1920 volledig door. De grote bloei van de ambachtsscholen en

huishoudscholen vond plaats in de jaren vijftig en de vroege jaren zestig, toen deze uitgroeiden tot het meest bezochte schooltype.

Werd vóór de Tweede Wereldoorlog de leerplicht, die in 1929 op 14 jaar werd gesteld, vooral aangevuld met de zevende en achtste klas lager onderwijs, na 1950 kon en werd steeds meer gekozen voor een beroepsinhoudelijke variant die ook een langere leertijd in beslag nam.

Binnen het kader van de naoorlogse industriepolitiek werd het lagere beroeps-onderwijs in deze periode sterk bevorderd door de overheid. In 1951 werd de leerplicht verder uitgebreid tot het volgen van acht volledige leerjaren, ongeacht de leeftijd. Men moet zich hierbij realiseren dat het niveau van deze scholen tot 1930 vrij hoog was (vergelijkbaar met mbo-niveau). Pas met de (tijdelijke) verlaging van het curriculum tot twee leerjaren in 1935 en de opwaardering van sommige scholen tot scholen voor uitgebreid technisch onderwijs in 1935 werden deze scholen beter vergelijkbaar met het huidige lbo-niveau.¹⁸⁾

In 1899 werd de Nationale Vereniging voor Handelonderwijs opgericht. Vanuit deze vereniging werd geijverd voor het oprichten van handelsscholen. Dit gebeurde niet alleen door het creëren van een hhs-bovenbouw op de bestaande driejarige hbs'en, maar ook door de oprichting van speciale middelbare handelsscholen, de zogenaamde handelsdagscholen met een drie- of vierjarige cursus. Behalve door gemeentelijke overheden werden deze scholen ook gesticht door neutrale verenigingen die voortkwamen uit de plaatselijke middenstand, bijvoorbeeld te Amsterdam, Zwolle en Middelburg. Het handelsonderwijs rekende men tot het middelbaar onderwijs en de ontwikkeling van het leerlingaantal is in grafiek 2 begrepen bij het vmbo. De handelsdagschool kan ook het beste gezien worden als een soort voorloper van de havo en de handelsklassen bovenop de hbs met driejarige cursus werden na 1923 veelal omgezet in hbs-A afdelingen.

De redenen waarom vóór 1900 het middelbare handelsonderwijs in een handelsnatie als ons land nauwelijks van de grond is gekomen, zijn divers. Volgens Elzinga was dit vooral een gevolg van het ontbreken van een wetenschappelijke traditie, zodat het ontbrak aan geschikte onderwijsstof. Sleumer acht dit argument onvoldoende, daar er in het buitenland wel talrijke handelsscholen waren ontstaan. Het mislukken van de handelsafdelingen in de jaren zeventig in de negentiende eeuw, duidt er volgens hem eerder op dat er nauwelijks behoefte bestond aan handelsonderwijs op middelbaar niveau. Van Stuijvenberg is het hiermee eens en voert verder aan dat ook buiten het middelbare onderwijs het gespecialiseerde handelsonderwijs niet van de grond kwam. Dit vindt hij ook niet verwonderlijk, daar de modernisering van de Nederlandse economie pas na 1900 voldoende vaart kreeg.¹⁹⁾

Met het niet opnemen van het handelsonderwijs – ondanks eerdere bedoelingen van de wetgever – in de Nijverheidswet van 1919, honoreerde de wetgever talrijke protesten die het algemeen vormende karakter van dit schooltype in de periode tot 1923 benadrukten.²⁰⁾ De groei van het handelsonderwijs vond vooral plaats in de periode 1910–1928 (met een scherpe inzinking tijdens de handelscrisis van 1922–1923), toen een lange periode van dalende relatieve leerlingaantallen begon. Vergeleken met de ontwikkeling van de andere schooltypen behorende tot het vmo, bleef het leerlingaantal van de handelsdag-scholen met een top van 2,5 leerling per duizend 12- tot 18-jarigen echter marginaal.

› ***Na de Mammoet***

Het secundaire onderwijs kampte met twee algemeen erkende en met elkaar samenhangende problemen: een verkeerde schoolkeuze van leerlingen na de lagere school (de helft van de leerlingen behaalde niet het bij de start beoogde diploma) en het ontbreken van overstapmogelijkheden tussen de verschillende schooltypen. Doel van de Mammoetwet was onder andere om door een betere afstemming van de leerplannen van de verschillende schooltypen de doorstroming te bevorderen. En door het invoeren van een brugklas kon de keuze voor een bepaald schooltype met minimaal een jaar worden uitgesteld. Vanuit dit perspectief bekeken zijn de resultaten tegengevallen. Hoewel het inderdaad lukte om het gehele secundaire onderwijs in één wet onder te brengen, bleef er een grote scheiding bestaan tussen de hogere en lagere schooltypen, met aan de ene kant scholengemeenschappen met gymnasium, atheneum, havo en soms mavo en aan de andere kant die met mavo/lbo-niveau. (De havo is een soort mengvorm van de oude hbs en de mulo en was – voor de meisjes – vervanger voor de ook opgeheven mms. De mavo is de opvolger van de mulo). En elke school kende weliswaar zijn eigen brugklas, maar de niveaus waren zeer verschillend. Daarnaast bleef er nog een groot aantal scholen over die slechts één schooltype voerde (met name gymnasia en mavo's).²¹⁾

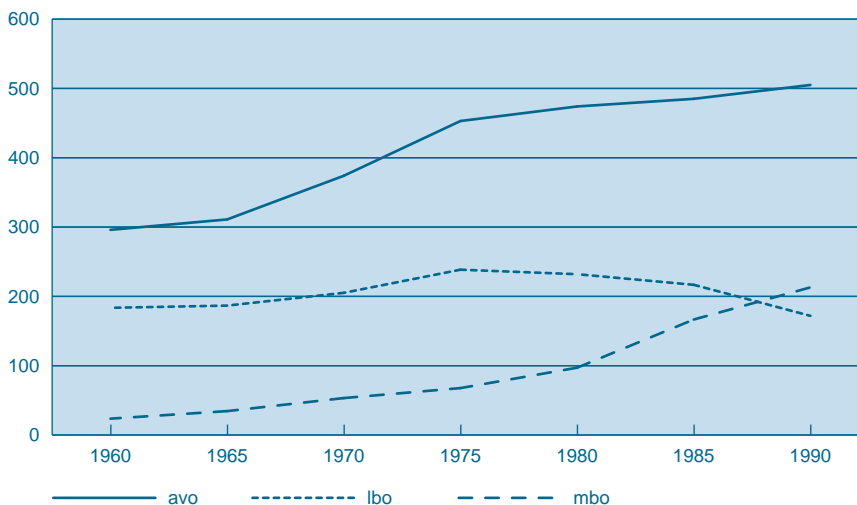
De grote scholengemeenschappen die we nu kennen, zijn recente verschijnselen en minder om onderwijsinhoudelijke dan om financieel-technische redenen totstandgekomen.

Een tweede tegenvaller was de, met de Mammoetwet ook beoogde, verbetering van de doorstroming om initieel verkeerde schoolkeuzes te repareren.

Dacht men in de jaren zestig vooral nog aan een instroom op een te laag niveau, gegeven de talenten van de uitstroom van het lager onderwijs, na de Mammoet is het vooral een te hoge insteek die voor problemen zorgt, met name als gevolg van de hoge aspiraties van de ouders. In de praktijk wordt er tussentijds slechts in één richting doorgestroomd: van hogere naar lagere schooltypen en in het

3. Leerlingen op het avo, lbo en mbo.

per duizend 12- tot 18-jarigen

Bron: CBS.

geval van het lbo vallen er ook leerlingen helemaal uit (*drop outs*). Wat betreft de gediplomeerden zorgde de Mammoet overigens wel voor een goede structuur van het tweedekansonderwijs. Van het leerlingencohort 1977 stroomde 23 procent door van de mavo naar de havo en 12 procent van de havo naar het vwo.²²⁾ De periode na 1968 wordt verder gekenmerkt door een verdere leerplichtverlenging tot 16 jaar en een verschuiving in de richting van het algemeen vormend onderwijs (vwo, havo en mavo) ten koste van het lagere beroepsonderwijs (grafiek 3). Zowel de deïndustrialisering na 1970 en de tendens om kinderen zo hoog mogelijk – met daarbij een uitstel van beroepskeuze – te laten instromen zorgde voor meer nadruk op het algemeen vormende onderwijs. Ook op het lbo zelf werd het gewicht van de algemeen vormende vakken steeds zwaarder. Mede hierdoor werd het mbo steeds belangrijker als vervolgopleiding na lbo (en mavo).

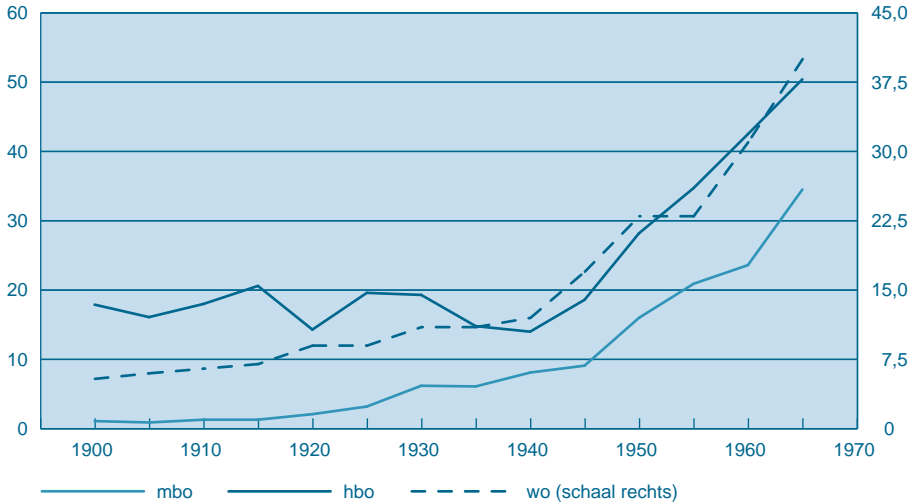
› **Tertiair onderwijs**

In de negentiende eeuw beperkte het hogere beroepsonderwijs zich vooral tot de zeevaartscholen, de kweekscholen, de scholen voor vroedvrouw, diverse instituten voor het opleiden van missionarissen en zendelingen, militaire opleidingen en de militaire academie. Het hoger onderwijs telde vier algemene universiteiten

4. Leerlingen op het mbo, hbo en wo.

per duizend 12- tot 18-jarigen

per duizend 18- tot 25-jarigen

Bron: CBS.

(Amsterdam, Groningen, Leiden en Utrecht) en sinds 1880 een bijzondere: de Vrije Universiteit Amsterdam. Tot het hoger onderwijs worden ook gerekend de Polytechnische School te Delft, de veeartsenijopleiding te Utrecht en de Landbouwschool te Wageningen. De opleidingen te Delft en Wageningen werden in respectievelijk 1905 en 1917 omgezet in Hogescholen, de veeartsenijopleiding werd in 1918 een aparte faculteit aan de Utrechtse universiteit. Andere vooroorlogse ontwikkelingen waren de oprichting van de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1923) en de Handels Hogescholen te Rotterdam (1913) en Tilburg (1927).²³⁾ Omstreeks 1900 telden de instellingen voor hoger onderwijs ongeveer vierduizend studenten. Het totale aantal leerlingen bij het hogere beroepsonderwijs bedroeg in 1900 tienduizend; bij elkaar ongeveer 25 personen per duizend in de relevante leeftijdscategorieën (zie grafiek 4).

Tot 1940 was er vooral groei bij de universiteiten tot ongeveer twaalf studenten per duizend 18- tot 25-jarigen. Het beroepsonderwijs als totaal bleef opvallend constant. Dit is vooral een gevolg van het grote aandeel van de kweekscholen in deze cijfers. Op deze scholen nam het leerlingaantal tussen 1935 en 1940 met meer dan de helft af, als gevolg van het op dat moment zeer slechte beroepsprospectief voor onderwijzers. De ontwikkeling van het aantal studenten was behoorlijk gelijkmatig met een versnelling tussen 1925 en 1930. Dit was een

direct gevolg van de voorafgaande groei bij het vmo en de grotere toegankelijkheid na 1917, toen men voor een aantal faculteiten kon volstaan met een hbs-diploma (in plaats van het staatsexamen gymnasium).

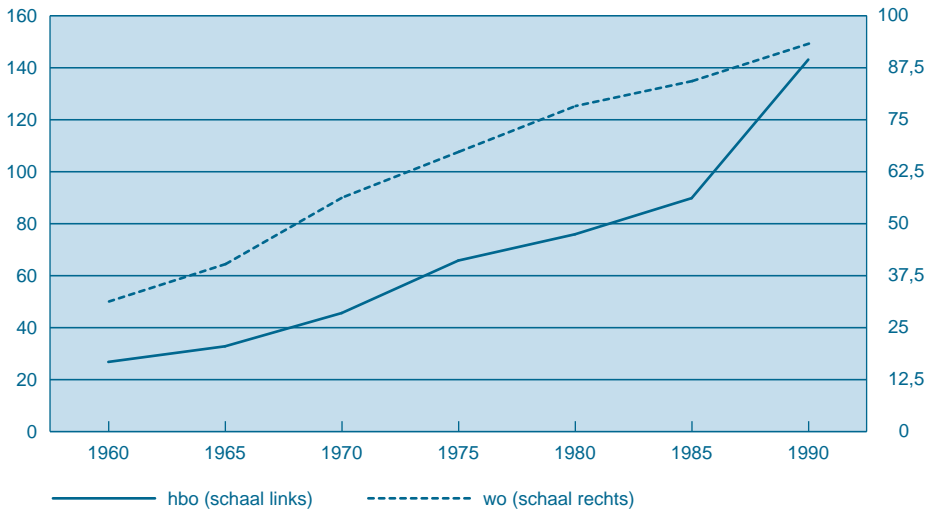
Ter aanvulling van het tekort aan natuurkundig opgeleide medici was de medische faculteit al in 1865 opengesteld voor hbs'ers. De Wet op de Geneeskunst van 1 juni 1865 stelde namelijk een *staatsexamen* voor arts in, dat ook open was voor hbs'ers onder voorwaarde van een aanvullend examen Latijn. In 1878 verdween ook deze laatste eis. Formeel mochten zij nog steeds geen academische examens afleggen, de inhoud van de niet-academische examens was echter identiek aan de academische. In 1917 kwam er academische erkenning met de Wet-Limburg waarin personen met hbs-diploma's toegelaten werden tot de academische examens in de medische en in de wis- en natuurkundige faculteit. In 1920 verkreeg men toegang tot de examens in de studie Indologie, Geologie en Sociale Geografie. Ook de gediplomeerden van de in de jaren twintig geïnstitutionaliseerde hbs-A verkregen het recht om in enige studies academische examens af te leggen. In 1964 kon men met hbs-B aan elke faculteit, behalve letteren, examens afleggen; voor de hbs-A gold hetzelfde, behalve dat men uitgesloten was van examens in de medische en wis- en natuurkundige wetenschappen. Ten slotte werd in 1971 ook de letterenfaculteit opengesteld voor hbs-diploma's.²⁴⁾

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het tertiaire onderwijs in een stroomversnelling terecht. Vanaf 1960, na deze trendbreuk, verliep de groei gelijkmatig met een versnelling voor het hbo vanaf 1985 die dan qua omvang het wetenschappelijk onderwijs passeert (grafiek 5). Met name de groei van het hbo stond niet los van de verbeterde mogelijkheden tot doorstroming als gevolg van de Mammoetwet. De versnelling bij het hbo na 1985 is dan ook min of meer een automatisch gevolg van de nog grotere stijging die plaats vond bij het mbo vanaf 1980. Achterliggende reden voor deze groei in de onderwijsconsumptie is volgens Van der Ploeg de verlenging van de leerplicht tot 16 jaar. Wie tot zijn of haar zestiende jaar onderwijs volgt, kan zich op de arbeidsmarkt alleen nog maar onderscheiden door daarboven nog meer onderwijs te vergaren. Dit mechanisme werd in de jaren tachtig versterkt door de in grote delen van de economie heersende werkloosheid: het was beter te werken aan een verbetering van persoonlijke kwalificaties dan uit het onderwijssysteem te stappen en als werkloze verder door het leven te gaan.²⁵⁾

Ook in de andere Europese landen komt de grote groei van het tertiaire onderwijs pas na 1945. De belangrijkste verklaringen hiervoor concentreren zich rond de ontwikkeling van de welvaartstaat met zijn uitgebreide diensten en planning waar hoog opgeleide krachten voor nodig zijn zowel bij de overheid als bij de diverse aan de overheid gelieerde organisaties. Daarnaast is er de vraag

5. Leerlingen op het hbo en wo.

per duizend 12- tot 18-jarigen

Bron: CBS.

van de industrie naar hoger opgeleiden met name op het gebied van research en marketing en – niet te vergeten – de groei van de dienstensector (advocatuur, accountancy). Niet onbelangrijk is de groei van het onderwijs zelf, onder andere als gevolg van de verhoging van de leerplichtige leeftijd tot – in ons land – 16 jaar. Met de enorme expansie van de secundaire en tertiaire sector schiep ook het onderwijs een enorme vraag naar hoger opgeleiden. Om deze groei mogelijk te maken werden de financiële barrières geslecht door een enorme verruiming van het beursstelsel. Meer in het algemeen zorgde de welvaartstoename voor een verhoging van de vraag naar onderwijs, zowel door de verbetering van de financiële positie van de ouders als door een verkleining van de gezinnen, waardoor de investering per kind kon stijgen.²⁶⁾

> ***Onderwijsexpansie: effecten op openheid onderwijstelsel en latere beroepspositie***

De vraag blijft, wat nu het effect is geweest van deze enorme groei van het onderwijs op de toegankelijkheid daarvan en hoe belangrijk het onderwijs is geworden bij het toedelen van maatschappelijke posities. Als iedereen lager

onderwijs geniet, dan kan er geen sprake meer zijn van enige invloed op de toedeling van maatschappelijke posities. De groei van het onderwijs staat in verband met de modernisering van de maatschappij, die steeds hogere eisen stelt aan de beroepskwalificaties van mensen.²⁷⁾ De industrialisering ging gepaard met een verandering van de beroepsstructuur in de richting van een toenemend aandeel van functies waarvoor een goede opleiding noodzakelijk was.²⁸⁾ Om de maatschappij zo veel mogelijk te kunnen laten profiteren van het aanwezige talent, moet de toedeling van maatschappelijke functies zo efficiënt mogelijk gebeuren. Op dit punt sluit de moderniseringstheorie aan op de sociaal-libertaire traditie volgens welke de kansen op een goede maatschappelijke positie niet bepaald behoren te worden door iemands sociale afkomst, maar door iemands capaciteiten of talenten. 'Gelijkheid van kansen' komt op hetzelfde neer als het zoveel mogelijk benutten van aanwezig talent en dit streven paste binnen het grotere concept van een zo groot mogelijke maatschappelijke efficiëntie. Dit proces, waarbij maatschappelijke posities steeds meer worden toebedeeld op basis van positieve inspanningen, uitgedrukt in met name het bezit van schooldiploma's, en minder op basis van sociale achtergronden (*achievement* versus *ascription*), wordt aangeduid met *meritocratisering*.²⁹⁾ Met de modernisering van de maatschappij is ook de gelijkheid in de toegang tot het onderwijs toegenomen en daarmee ook de gelijkheid in de toedeling van maatschappelijke functies.

Uit diverse onderzoeken blijkt inderdaad dat het onderwijs na de lagere school vanuit het perspectief van het sociale milieu in zeer aanzienlijke mate toegankelijker is geworden. Neem de instroom bij het voorbereidende wetenschappelijke onderwijs. In 1880 was het aandeel kinderen uit een arbeidersmilieu op gymnasium en hbs minder dan één procent, in 1920 was dit al vier procent en in 1965 kwam dit uit op negentien procent. Dit is evenveel als het aandeel kinderen van hogere employees. Desondanks had in 1965 een jongen uit deze laatste categorie nog steeds bijna zeven keer zoveel kans om aan het vmo deel te nemen dan een zoon van een arbeider (geschoold of ongeschoold).³⁰⁾ De invoering van de Mammoetwet was een van de middelen om de nog niet gebruikte talenten uit de sociaal lagere milieus in een onderwijstraject te krijgen waarbij ze doorstroomden naar het hoger onderwijs.

Dronkers en De Graaff toonden aan dat de beroepsachtergrond van de vader en het niveau van de door de ouders zelf behaalde diploma's steeds minder belangrijk werden voor het schoolsucces van het kind.³¹⁾ De Graaf en Luykx kwamen op basis van enquêtemateriaal uit de jaren 1930-1980 tot de bevinding dat de directe invloed van de sociale achtergrond op de latere sociale positie van de leerling was gehalveerd. Het effect van het ouderlijk milieu op de schoolprestaties zelf was in deze periode ook gehalveerd. Daarentegen was

de invloed van het behaalde eindexamen op de latere sociale positie belangrijker geworden. Deze toename was echter te klein om de afname van de invloed van het ouderlijk milieu te compenseren.

Het belang van het ouderlijk milieu is dus afgenomen ten gunste van het directe belang van de schoolresultaten.³²⁾ Dit betekent dat de kritiek van Bourdieu op de moderniseringstheorie, waarin hij stelt dat de eventueel positieve invloed van het ouderlijk milieu niet meer via het financiële vermogen maar via de culturele voorsprong is gaan lopen (cultureel kapitaal in plaats van financieel kapitaal als factor voor schoolsucces) in elk geval voor Nederland moet worden tegengesproken.³³⁾

› **Noten**

- 1) CBS, *Statistiek voortgezet onderwijs 1991/'92*, 14; CBS, *Maandstatistiek van de bevolking 1991*, mei, 34; *Statistical yearbook 1997*, table 3.2 (cijfers 1993). Op sommige landen loopt Nederland achter maar groot zijn de verschillen niet. Cijfer van 1900 uit C.A. Mandemakers, *Gymnasiaal*, tabel V.2, 645.
- 2) Knippenberg, *Deelname*, 82-86, 151-170; Veld, *Volksonderwijs*, 53-55, 158-161; A. Boonstra, *De waardij*, 36-37.
- 3) Benavot et al., 'The expansion', 205.
- 4) Knippenberg, *Deelname*, 78.
- 5) Boonstra, *De waardij*, 29-31.
- 6) Dasberg et al., 'Het socioculturele leven 1844-1875', 210-212; Van dezelfde schrijver, 'Het socioculturele leven 1875-1914', 129-131.
- 7) Veld, *Volksonderwijs*, 155-157.
- 8) Benavot et al., 'The expansion', 205-207.
- 9) Boli et al., 'Explaining', 145-170.
- 10) Steyn Parvé, *De wet*, 150.
- 11) Mandemakers, *Gymnasiaal*, 35-57.
- 12) *Ibidem*, 115-123.
- 13) *Ibidem*, 96-100. Voor blijvende standverschillen, zie Van der Eng et al., 'Van standenscholen', 140-160.
- 14) Mandemakers, *Gymnasiaal*, 55-56, 89-91, 318-320. Van der Ploeg vond eenzelfde verband voor de relatie met werkloosheidsniveau's in de periode 1950-1985. Zie Van der Ploeg, *The expansion*, 62-63.
- 15) Feikema, *De totstandkoming*, 107-112; De Jong, 'Vermenigvuldiging', 108-110. Van Tijn, *Twintig jaren*, 136-143, 278-281, 298-327; Boekholt et al., *Geschiedenis*, 177-178; Mandemakers, *Gymnasiaal*, 25-30.
- 16) Boekholt et al., *Geschiedenis*, 263-264; Mandemakers, *Gymnasiaal*, 32-35.
- 17) Goudswaard, *Vijfenzestig jaar*, 184, 214; Meppelink, *Technisch vakonderwijs*; Boekholt & De Booi, *Geschiedenis*, 199-207.
- 18) Boekholt & De Booi, *Geschiedenis*, 275-277. Het in grafiek 4 opgenomen mbo betreft tot 1930 voor het merendeel de leerlingen bij het middelbare technische, kunst- en nijverheidsonderwijs, overige opleidingen zijn tot 1930 of tot het hbo of tot het lbo gerekend.

- 19) Elzinga, *De grondslagen*, 68; Sleumer, *Het economische onderwijs*, 42-43; Van Stuijvenberg, *De ontplooiing*, 17-25.
- 20) Bartels, *Een eeuw*, 86-88; Sleumer, *Het economische onderwijs*, 74-77.
- 21) Karstanje, 'Voortgezet onderwijs', 287-308.
- 22) 'Ibidem', 344-345.
- 23) Jensma et al., *Veranderingen*, 13-16.
- 24) Bartels, *Een eeuw*, 134-147; Elzinga, *Grondslagen*, 67-68; Idenburg, *Schets*, 461.
- 25) Van der Ploeg, *The expansion*, 1993.
- 26) Kaelble, *Soziale Mobilität*, 210-212.
- 27) Voor de moderniseringstheorie, zie Boonstra, *De waardij*, 53-64; Van Dijk, *De modernisering*, 20-23; De Graaf, *De invloed*, 8-11.
- 28) Heath, *Social mobility*, 34-40.
- 29) Voor het eerst geformuleerd door M. Young, *The rise*. Voor een doorbraak in het onderzoek naar *ascription* en *achievement*, zie Blau et al., *The American occupational structure*.
- 30) Mandemakers, *Gymnasiaal*, 239-241.
- 31) Dronkers et al., 'Ouders', 61-63.
- 32) De Graaf et al., 'Paden naar succes', 31-45.
- 33) Zie bijvoorbeeld Bourdieu, 'Cultural reproduction'.

> **CBS-publicaties**

- Statistiek voortgezet onderwijs 1991/92.*
Maandstatistiek van de bevolking 1991.
Statistical yearbook 1997. (Voorburg/Heerlen 1997).
Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994. CBS (Voorburg/Heerlen 1995).

> **Literatuur**

- Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963* (Groningen 1963).
- Benavot, A., & P. Riddle, 'The expansion of primary education, 1870-1940: trends and issues', *Sociology of education* 61 (1988), 191-210.
- Blau, P.M., & O.D. Duncan, *The American occupational structure* (New York/London 1976).
- Boekholt, P.Th.F.M., & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boli, J., F.O. Ramirez & J.W. Meyer, 'Explaining the origins and expansion of mass education', *Comparative education review* 29 (1985), 145-170.
- Boonstra, O.W.A., *De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993).
- Bourdieu, P., 'Cultural reproduction and social reproduction', J. Karabel, J. & A.H. Halsey (ed.), *Power and ideology in education* (New York 1977).
- Dasberg, L., & J.W.G. Jansing, 'Het socioculturele leven in Nederland 1844-1875. Onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977), dl.12, 210-212.
- Dasberg, L., & J.W.G. Jansing, 'Het socioculturele leven in Nederland 1875-1914. Onderwijs', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1978), dl. 13, 129-131.
- Dronkers, J., & P.M. de Graaf, 'Ouders en het onderwijs van hun kinderen', J. Dronkers, W.C. Ultee (ed.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995).
- Elzinga, S., *De grondslagen der maatschappij school* (Groningen/Batavia 1945).

- Eng, P. van der, & R. Wielers, 'Van standensholen tot opleidingsscholen. Sociale ongelijkheid in het lager onderwijs in Groningen, 1920-1940', *Comenius* 18 (1985), 140-160.
- Feikema, R.W., *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne* (Amsterdam 1929).
- Goudswaard, N.B., *Vijfenzestig jaar nijverheidsonderwijs 1798-1863* (Assen 1981).
- Graaf, P.M. de, & R. Luijkx, 'Paden naar succes: geboorte of diploma's?', J. Dronkers, W.C. Ultee (ed.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995).
- Heek, F. van, *Het verborgen talent. Milieu schoolkeuze en schoolgeschiktheid* (Meppel 1976).
- Idenburg, Ph.J., *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1964, 2e herziene druk).
- Jensma, G., & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997).
- Jong Edz., Fr. de, 'Vermenigvuldiging en deling. De groei van het Nederlandse onderwijs', I.J. Brugmans (red.), *Honderdvijfentwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961* (Groningen 1961).
- Kaelble, H., *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich* (Göttingen 1983).
- Karstanje, P.N., 'Voortgezet onderwijs', J.A. van Kemenade, N.A.J. Lagerweij, J.M.G. Leune (red.), *Onderwijs: bestel en beleid* (Groningen 1986-87), dl. 3.
- Knippenberg, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986).
- Lipset, S.M., & R. Bendix, *Social mobility in industrial society* (Berkeley 1959).
- Mandemakers, C.A. *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs: ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, ca. 1800-1968* (Almere 1996).
- Meppelink, H.P., *Technisch vakonderwijs voor jongens in Nederland in de 19de eeuw* (Utrecht 1961).
- Ploeg, S. W. van der, *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (Nijmegen 1993).
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) .
- Ringer, F.K., *Education and society in modern Europe* (Londen 1979).
- Sleumer Tzn., W., *Het economische onderwijs maatschappelijk beschouwd* (Groningen/Batavia 1938).
- Steyn Parvé, D.J., *De wet tot regeling van het middelbaar onderwijs, opgehelderd door eene aantekening* (Arnhem 1863).
- Stuijvenberg, J. H. van, *De ontplooiing van het middelbaar economisch onderwijs* (Rotterdam/'s-Gravenhage 1963).
- Veld, Th., *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z. pl. 1987).
- Young, M., *The rise of the meritocracy 1870-2033. An essay on education and equality* (London 1958).

HELPT MEE!

**ONS LAND
MOET DRANKVRIJ!
= BLAUWE WEEK =**

Om het huiselijk geluk. Drankgebruik en drankbestrijding, 1820-1995

RONALD VAN DER BIE

‘Het beste middel om den vreeselijken drankduivel op een afstand te houden is huiselijke gezelligheid. Daar kan hij niet tegen, daarvoor slaat hij op de vlucht. Maar waar verveling heerscht, kan huiselijke gezelligheid niet wonen. Verbant de verveling door nuttige bezigheid!’

› Inleiding

Deze passage stond te lezen in de *Tentoonstellings-Courant* van december 1911, huis aan huis bezorgd in Nijkerk. De inwoners van deze plaats werden opgeroepen deel te nemen aan de huisvlijtdagen en producten van huisvlijt in te sturen.¹⁾ De organisatie van deze dagen was in handen van de Vereeniging Huisvlijt-Floralia, een afdeling van de Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik die in 1875 was opgericht door de *Handelsblad*-journalist L. Philippona. Nijkerk en Kampen waren de eerste gemeenten waar een Vereeniging Huisvlijt-Floralia optrad. Het bevorderen van huiselijkheid, liefde kweken voor de natuur en weezin wekken tegen de ongezonde atmosfeer in de dranklokalen, was het doel van de Vereeniging.

De inwoners van de stad werden uitgenodigd eigen producten van huisvlijt op te sturen om te worden tentoongesteld. De beste inzendingen werden beloond met een diploma, een medaille of een geldprijs. Een aparte competitie was het opkweken van plantenstekjes.

Maar het waren niet de paar uurtjes leerzaam vertier met het hele gezin die de Vereeniging voor ogen had, het ging vooral om de prettige en nuttige invulling van de vrije tijd; ten behoeve van het huiselijke geluk. Dan was het niet meer nodig om de vrije tijd te vermorsen in de kroeg.

Slappe knieën en te weinig ruggengraat, dat waren volgens de Nijkerkse Volksbonders, deels, de oorzaken van het onmatige drinken. Een ‘gebrek aan geestkracht’ om zich te verzetten tegen zorg en verdriet, gemis aan weerstands-

vermogen tegen de verleiding van kameraden, de macht der gewoonte, de onbekendheid met en onverschilligheid tegenover te gevaren van een onmatig gebruik, en de verveling van het 'leegloopen en lanterfantent'. Er waren ook oorzaken die verband hielden met de vaak bitterslechte omstandigheden waaronder werd geleefd en gewerkt: het 'leeggevoel veroorzaakt door onvoldoende voeding', de neerdrukkende invloed van een onherbergzame woning in een vervuilde omgeving, de veel te lange werkdagen en de 'drinkdwang' op de werkplaats.

Hier staan de voornaamste argumenten opgesomd die drankbestrijders de laatste anderhalve eeuw hebben gehanteerd in hun ijver het gebruik van sterke drank te reguleren en te beperken. Hoe groot was werkelijk het gebruik van sterke drank? Is er een bijzonder regionaal patroon in het gebruik van gedistilleerd waar te nemen? Dat zijn de belangrijkste vragen waarop ik in deze bijdrage inga.

› ***Hoofdelijk verbruik, 1879-1995***

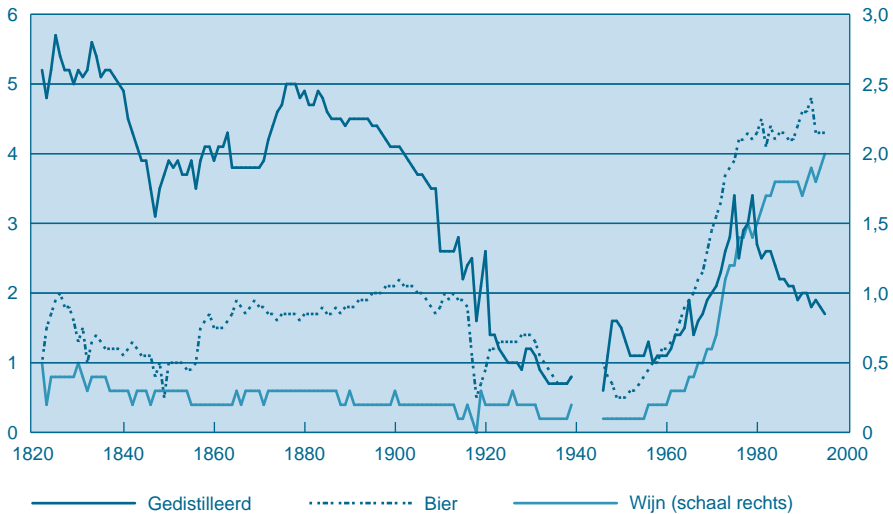
De gegevens over het gedistilleerdverbruik die ik hier zal presenteren, komen uit de *Accijnsstatistiek*. Ze zijn berekend uit de ambtelijke statistieken van het vervoer van gedistilleerd. Voor het vervoer van meer dan een liter sterke drank was een zogenaamd geleidebiljet nodig. Zo'n biljet kon worden verkregen bij de ontvanger van de accijnzen in de gemeente. Het verbruikscijfer uit de *Accijnsstatistiek* is berekend door de op biljetten vervoerde hoeveelheid gedistilleerd te delen door het inwonertal in de gemeenten, dat was het aantal mensen dat op 1 januari stond ingeschreven in het bevolkingsregister.

Privacyoverwegingen hebben ertoe geleid dat na 1899 de ontvangers van de accijnzen zijn gestopt met het publiceren van de verbruiksgegevens, want de gegevens gaven licht aanleiding tot het trekken van verkeerde conclusies. In marktplaatsen bijvoorbeeld konden kleine partijen waarvoor geen geleidebiljet vereist was gemakkelijk door marktbezoekers worden meegenomen en elders worden genuttigd. Deze partijen bleven evenwel geboekt in de marktplaats, waar het verbruik vervolgens te hoog werd berekend. Ook in plaatsen met veel vreemdelingenverkeer en garnizoensteden was het verbruik hoog. De gelegerde dienstplichtige militairen stonden er niet ingeschreven maar dronken in de cafés wel de jenever op en hun verbruik telde mee bij het bepalen van het gemiddelde verbruik in de gemeente. Het verbruik in garnizoensteden – het geldt ook voor centrumgemeenten en plaatsen met vreemdelingenverkeer of seizoenarbeid – is dan ook waarschijnlijk (zwaar) overschat.

Om deze redenen zijn er sinds 1899 geen cijfers meer van het gedistilleerdverbruik per gemeente gepubliceerd, maar alleen van groepen gemeenten.

1. Alcoholconsumptie.

liters pure alcohol per hoofd

Bron: Van Eck, 'Drinkgewoonten'.

Nadien is voor het eerst in 1913 weer een verbruikstatistiek verschenen onder verantwoordelijkheid van het Centraal Bureau voor de Statistiek.²⁾

Het volgende patroon in de consumptie van gedistilleerd kan worden waargenomen. Hoog (5 à 5,5 liter pure alcohol per hoofd) is in de eerste plaats het verbruik in de jaren 1820-1840 (grafiek 1). Daarna zakt het verbruik flink in tot net boven de 3 liter per hoofd in 1847. Nadien neemt het gedistilleerdverbruik weer iets toe tot 3,5 à 4 liter per hoofd in de jaren vijftig en zestig. In de jaren zeventig stijgt het gedistilleerdverbruik snel tot 5 liter in 1876/1878. Daarna loopt het weer achteruit: aanvankelijk langzaam, na 1895 in hoog tempo. In 1900 is het 4,1 liter, in 1910/1920 al 2,6 liter, in 1930 nog 1,2 liter en in 1939 nog slechts 0,8 liter.

Na de Tweede Wereldoorlog neemt het gedistilleerdverbruik aanvankelijk slechts langzaam toe. Tot het midden van de jaren zestig ligt het gedistilleerdverbruik onder de 1,5 liter pure alcohol. Daarna, maar vooral na 1970, stijgt het verbruik snel: van 2 liter in 1970 tot bijna 3,5 liter (1975/1979). De totale alcoholconsumptie neemt in deze jaren explosief toe van 5,5 liter (1970) tot rond de negen liter in 1978/1980. Na 1980 neemt de alcoholconsumptie af tot 8 liter per hoofd (1993/1995). Het zijn bier en wijn die zorgen voor de sterke stijging van het alcoholverbruik. Het gedistilleerd verliest duidelijk markt-

aandeel; het aandeel van de gedistilleerdconsumptie in het totale verbruik zakt van boven de 60 procent in 1946/1950 tot 22 procent in 1994/1995.

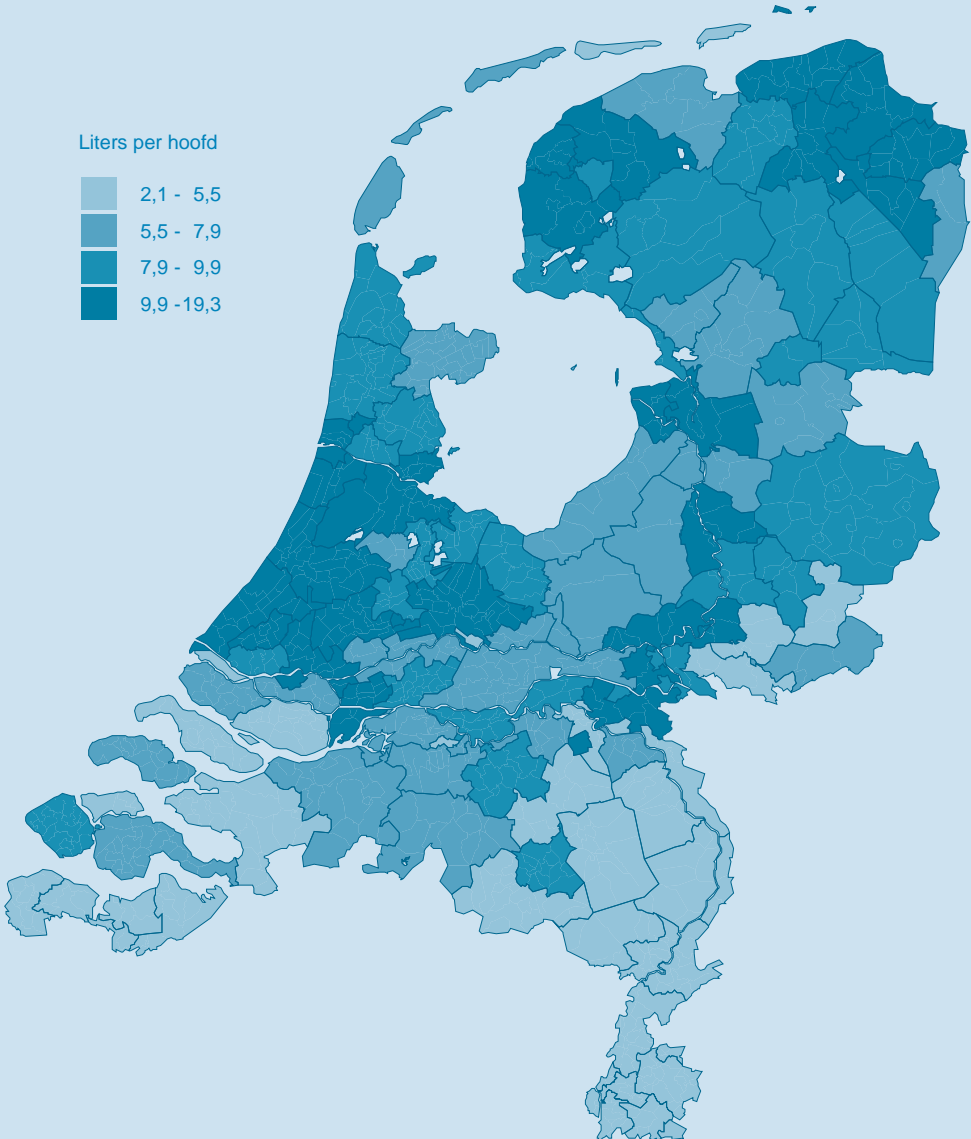
› ***Een regionaal patroon: 1880-1920***

In de bijgaande kaarten 1 en 2 is het verbruik van gedistilleerd weergegeven in 106 gemeentegroepen, volgens de gemeentegroepsindeling van het CBS uit 1913. De onderzoekers van het Bureau hebben groepen gevormd van in economisch of landbouwkundig opzicht gelijksoortige gemeenten of van gemeenten die uit een oogpunt van verkeer in zekere zin een geheel vormen. Zij hebben die gegevens alleen voor de jaren 1913, 1916-1918 en 1920 verzameld. Om voor het jaar 1879 voor elk van deze 106 gemeentegroepen een verbruikscijfer te berekenen, zijn, per gemeentegroep, de cijfers over het hoofdelijke verbruik in elke gemeente gewogen met de bevolkingsaantallen van deze gemeenten.³⁾ Kijken we naar de regionale patronen die we op basis van deze regionale verbruikscijfers kunnen tekenen, dan blijkt de invloed van de marktcentra inderdaad groot. In alle provincies is het verbruik relatief hoog in de provinciehoofdsteden, maar ook in de regionale verzorgingscentra.

In 1879 vinden we de 25 procent meestverbruikenden (9,9 liter en meer) in de vier grote steden (Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag), in vrijwel geheel Groningen (de stad Groningen en omgeving, de Veenkoloniën, het Oldambt, Hunsingo en Fivelingo), het noordwesten van Friesland (omgeving Leeuwarden, Harlingen, en Sneek/Bolsward), delen van Overijssel (IJsselgemeenten als Zwolle, Kampen, Genemuiden en Deventer), in enkele streken in Gelderland (Nijmegen, Arnhem, Doesburg), ten noorden van Amsterdam (Haarlem, Beverwijk), en in Zuid-Holland rond Leiden, Delft, Dordrecht en Gouda.

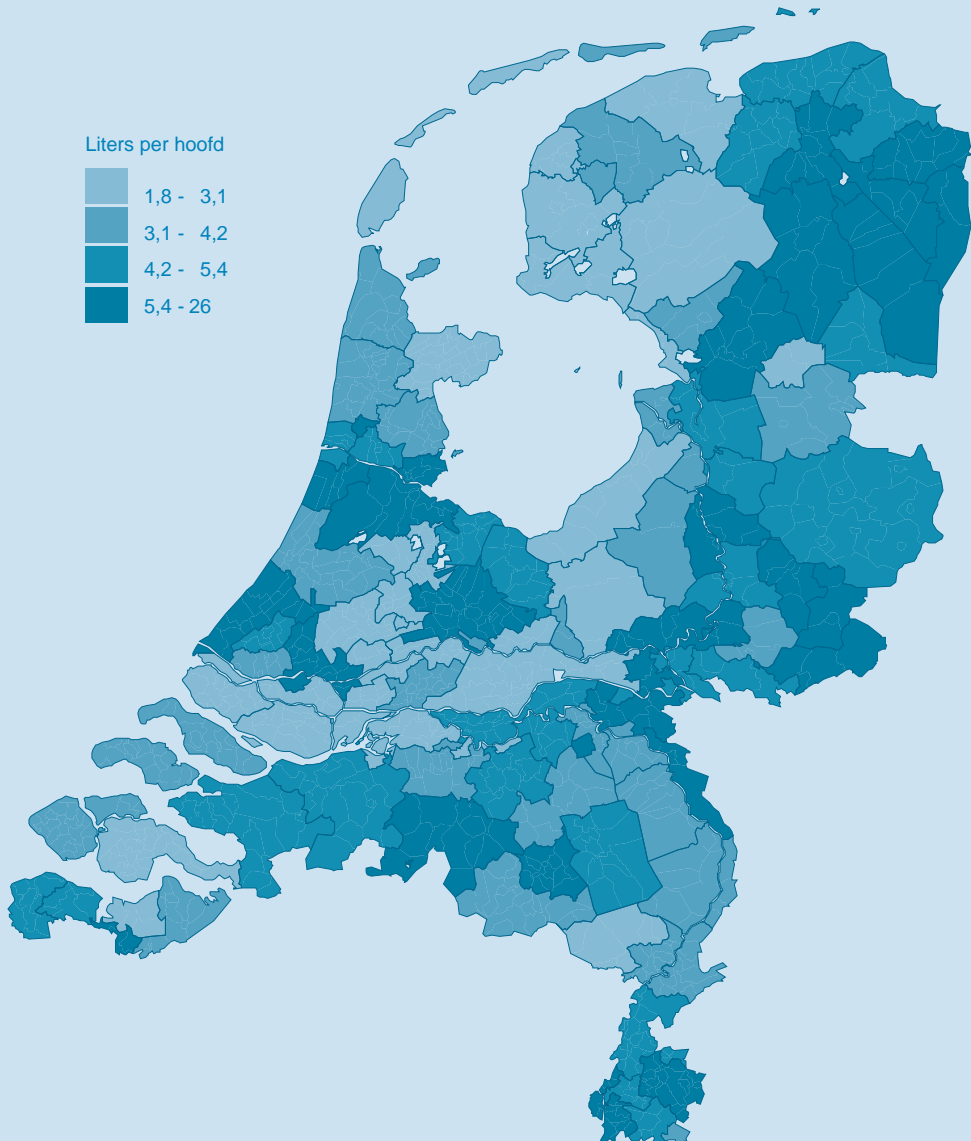
Rond de stad Groningen ligt het gemiddelde verbruik in 1879 boven de negentien liter per hoofd, met de inwoners van de stad Groningen zelf als absolute topverbruikers (23,4 liter). In Friesland vallen in het bijzonder Leeuwarden (19,5 liter) en Sneek (19,8 liter) op met een hoog verbruik. Zowel in (de stad) Groningen als in Leeuwarden is in 1879 het verbruik aanzienlijk hoger dan in de vier grote steden Amsterdam (15,3 liter), Rotterdam (16,3 liter), Den Haag (16,6 liter) en Utrecht (16,4 liter). Naar het zuiden en zuidoosten toe neemt het gedistilleerdverbruik af. In de grootste steden in Brabant komt het hoofdelijke verbruik in 1879 alleen in Eindhoven (17,9 liter), Waalwijk (16,2 liter) en Heusden (20 liter) boven het verbruik in de vier grote steden uit, in Limburg wordt dat niveau nergens gehaald. In Zeeland komt het verbruik bij uitzondering boven de tien liter. Een dergelijk verbruik treffen we aan in Brouwershaven,

Kaart 1. Gedistilleerdverbruik, 1879.

Bron: *Bescheiden Geldmiddelen*; Universitair Centrum Informatievoorziening, KU Nijmegen.

Kaart 2. Gedistilleerdverbruik, 1920.

Bron: *Bescheiden Geldmiddelen*; Universitair Centrum Informatievoorziening, KU Nijmegen.

Zierikzee, Middelburg, Vlissingen en Goes. In Limburg ligt alleen in Valkenburg het hoofdelijke gedistilleerdverbruik boven de zeven liter (namelijk 12,7 liter). Uit het voorgaande mag overigens niet de conclusie worden getrokken dat Brabanders en Limburgers geen grote drinkers waren. Waarschijnlijk komen we met deze cijfers alleen verschillende regionale drinkpatronen op het spoor en niet zozeer grote verschillen in verbruiksniveau. In het noorden van het land wordt aanzienlijk minder bier gedronken dan in het zuiden waar het bier behoorde tot het basisvoedsel. In 1938 bijvoorbeeld lag het bierverbruik per hoofd van de bevolking buiten Brabant en Limburg onder het gemiddelde verbruik in het land, in de drie noordelijke provincies was die hoeveelheid nog niet de helft van het landelijke verbruik. In Brabant daarentegen was dat verbruik 1,6 maal dit gemiddelde, in Limburg 2,5 maal het landelijk verbruik.⁴⁾ In grote lijnen keren deze patronen terug in het jaar 1920. (kaart 2) Ondanks een groot verschil in consumptieniveau – in 1879 was het hoofdelijk verbruik van gedistilleerd (à 100 procent) nog 4,8 liter tegen 2,6 liter in 1920 –, is nog steeds het verbruik hoog in het noorden (Groningen, de Friezen zijn massaal van de drank afgegaan) en laag in het zuiden. Wel is in vergelijking met 1879 het verbruik in Brabant en Limburg gestegen. Ook in deze provincies vallen nu enkele regio's binnen de 25 procent hoogstverbruikende regio's. In de huidige Randstadprovincies beperkt het hoge verbruik zich tot de vier grote steden en hun onmiddellijke omgeving.

Een hoog verbruik werd door de CBS-onderzoekers doorgaans gekoppeld aan veel markt- en vreemdelingenverkeer en hoge lonen, een laag verbruik werd toegeschreven aan de invloed van drankbestrijdersverenigingen, de aanwezigheid van vakverenigingen, lage lonen of, wanneer daar aanwijzingen voor waren, aan het vervoer zonder geleidebiljet. Laag was het verbruik volgens hen doorgaans ook in plaatsen met een omvangrijke landbouwende bevolking. Wat voor 1920 vooral opvalt is het relatief grote aantal grensregio's waar een hoog verbruik wordt gemeten. Voor Limburg noemen de CBS-onderzoekers de grenshandel en het forse meerverbruik van gedistilleerd door mijnwerkers met name. Sas van Gent, met Philippine en Westdorpe (Zeeland), is in dit jaar met een gemiddeld verbruik van meer dan 26 liter per hoofd zelfs de hoogstverbruikende gemeente in ons land. Als verklaring voor dit buitengewoon hoge verbruik noemden de onderzoekers de uitgebreide smokkelhandel van veraccijnsd gedistilleerd naar België en het grote verbruik ter plaatse door Belgen. Smokkelhandel naar België en Duitsland constateerden de onderzoekers ook in delen van Zeeland (oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en IJzendijke), Brabant (de Meijerij, regio Tilburg) en Limburg (Kerkrade).

Edwin Horlings heeft berekend dat in de negentiende eeuw (1806-1913) de consumptie van alcohol (bier, wijn en gedistilleerd) voorzag in een nagenoeg

vast aandeel van vier tot zeven procent van de dagelijkse calorische behoefte. In het bijzonder na 1840 lag dit aandeel onder de zes procent en vaak zelfs onder de vijf procent.⁵⁾ Daalde de calorische consumptie, bijvoorbeeld als gevolg van subsistentiecrises (1845-1848, 1853-1856) dan zakte ook de alcoholconsumptie in. Steeg het calorieverbruik, dan nam ook het alcoholverbruik toe. Een substantiële bijdrage aan de totale calorische consumptie leverde de alcoholconsumptie niet.

Hoeveel van het weekbudget aan sterke drank werd uitgegeven, is niet bekend. Voor een enkel jaar hebben we een aanwijzing. Zo bedroegen de uitgaven aan sterke drank omstreeks 1890 niet meer dan gemiddeld 20 cent per week. Dat waren de gemiddelde uitgaven van de vijftien arbeidersgezinnen van wie we de wekelijkse uitgaven (inclusief die aan sterke drank) kennen. Die uitgaven schommelden tussen twee cent en 77 cent per week, dit is tussen nul en vijf procent van het weekbudget. Dooreengenomen werd nog geen twee procent van het weekloon aan sterke drank besteed.⁶⁾ In Duitsland was dat aandeel minstens driemaal zo hoog. Berekeningen van James Roberts voor Duitsland (1904/1909) op basis van een kleine vijftienhonderd huishoudbudgetten van arbeiders en ambtenaren komen uit op 4,8 tot 6,7 procent.⁷⁾

> ***Drankgebruik op en om de werkplek***

De kroeg was vanouds de plaats waar mensen elkaar ontmoetten, waar zaken werden gedaan, waar de gemeenteraad vergaderde, waar de gemeentesecretarie was gevestigd. Met een borrel werden afspraken bezegeld. Overmatig gebruik, net zo goed als dans en spel, gaf ontsnappingsmogelijkheden. Drankgebruik had een rituele functie; het sanctioneerde de gemeenschappelijke identiteit, het symboliseerde de structuur en de werking van de gemeenschappen, schrijft J.C. van der Stel. Het zijn enkele van de redenen waarom drinkgewoonten zo weerbarstig zijn en het verzet tegen afschaffing zo hardnekkig.⁸⁾ Regionale drinkgewoonten verklaren waarschijnlijk veel van de regionale verschillen in drankgebruik. In sommige streken bestond de gewoonte dat men op zijn eerste werkdag op jenever tracteerde. De jenever was de vorige dag al door de baas besteld. De drank stond klaar, 'net alsof het koffie was. Als de mensen 's morgens om 5 uur kwamen om manden en schoppen te halen, namen zij de jenever met een tusschen hun kleeren mee.' Zo vertelde de puinbaas De Vaal in 1890 aan de ambtenaren van de Arbeidsinspectie.⁹⁾ Hij betaalde zijn werkvolk elke avond in de kroeg uit, maar niet eerder dan de laatste werkploeg binnen was. Tijdens het wachten werd er stevig ingenomen. Wie dat niet deed, of ergens anders dronken werd, hoefde voor werk niet terug te komen.

Sjouwers van kolen en turf in de havens van de grote steden werden in de kroeg geronseld. Hun bestaan was onzeker. Perioden met werk werden afgewisseld met kortere of langere perioden van werkloosheid, waarin de arbeiders een beroep moesten doen op de armenkassen in de steden. Zeker wanneer de baas in de kroeg werk aanbood en uitbetaalde – of zelf kroegbaas was –, was drinkdwang regel. De bazen voelden zich niet of nauwelijks verantwoordelijk voor hun personeel. Een Rotterdamse steenkolenlosser vertelde de Arbeidsinspecteurs dat zijn lossers wel een halve liter jenever per dag gebruikten. Het kom hem niets schelen, zolang ze maar werkten. Hijzelf had vrij drinken in de kroeg, de kastelein leende hem het geld om zijn lossers uit te betalen. Zo ging het natuurlijk niet overal. Over het algemeen dronk men zolang men geld had. Grote drinkers waren de Nederlanders bovendien niet, integendeel. Nergens in Europa werd zo weinig gedronken als in ons land. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw was in Frankrijk, Duitsland, België, Engeland en Italië de drankconsumptie per hoofd van de bevolking twee- tot driemaal zo hoog.¹⁰⁾

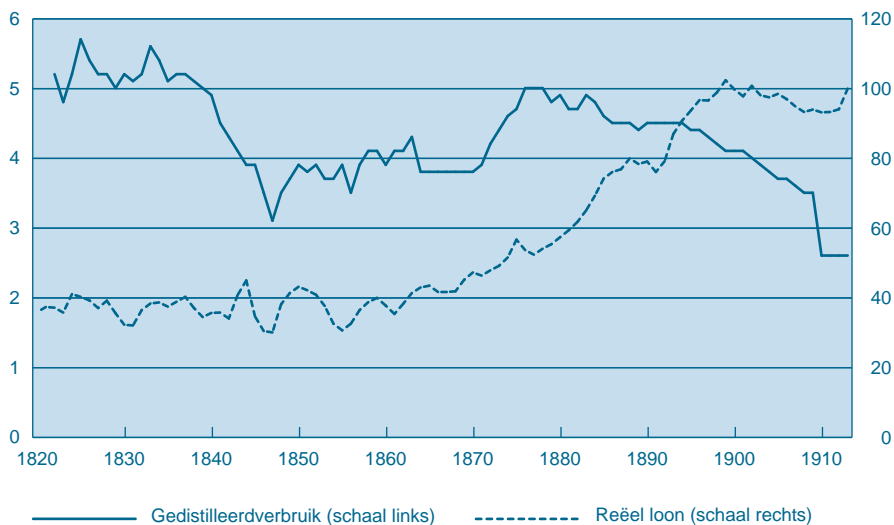
Drank was vrijwel op iedere straathoek te koop. Omstreeks 1850 waren er volgens de gegevens van het patentregister 24 duizend slijterijen en tapperijen in ons land. Dertig jaar later, in 1880, waren dat er al 40 duizend. Het betekende dat er één uitschenkplaats was per 97 inwoners. Een glas met 5 cl jenever – een half maatje – kostte er vijf cent. Die prijs is de gehele negentiende eeuw weinig veranderd. Accijnsverhogingen hebben de prijs van de borrel in de loop van de eeuw slechts weinig verhoogd. De verhoging van de accijns op het gedistilleerd was het wisselgeld voor de afschaffing van de accijnzen op eerste levensbehoeften: het gemaal, het geslacht en de brandstof (turf). De afschaffing van deze accijnzen was het antwoord geweest op de grote armoede van de jaren veertig, toen misoogsten de prijs van granen – en dus van brood – omhoog dreven en er in ons land honger werd geleden. Afschaffing van de accijns op eerste levensbehoeften heeft ervoor gezorgd dat de broodprijs fors naar beneden ging, de hogere accijns op het gedistilleerd remde de consumptie van sterke drank niet. Grafiek 2 laat fraai zien dat de consumptie van gedistilleerd na 1848 het patroon volgt van de ontwikkeling van de reële lonen, zeker tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen overheid en drankbestrijdersverenigingen zich met het drinkgedrag van de Nederlander gingen bemoeien.

Kasteleins compenseerden de accijnsverhoging door kleinere glaasjes te gebruiken. Knoeien was een andere manier. Bijmengen met water was heel gewoon. Dat water was niet altijd zuiver. Uit monsteronderzoek van het Amsterdamse Bureau voor Chemisch en Microscopisch Onderzoek in 1886 bleek de vervuiling van een aantal monsters met grote hoeveelheden van het schadelijke amyalcohol door vermenging met ammoniakhoudend water. Er gingen

2. Gedistilleerdverbruik en reëel loon.

liters pure alcohol per hoofd

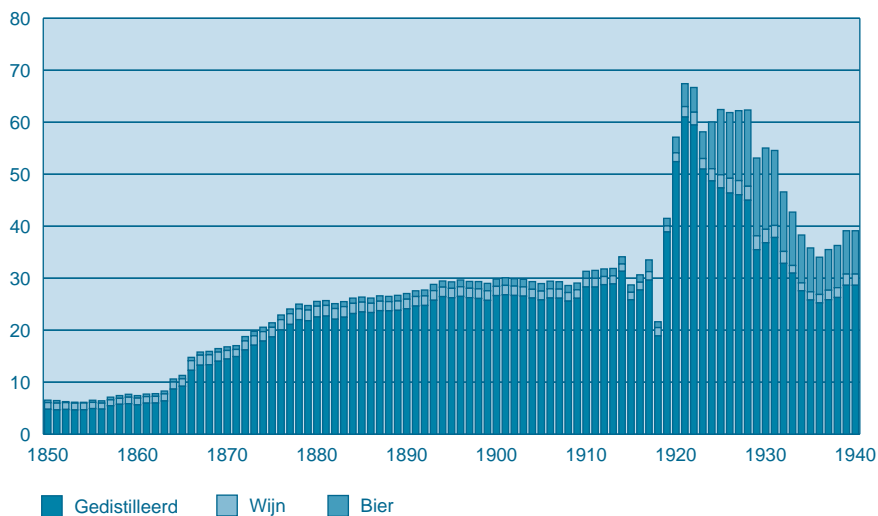
1913=100

Bron: Smits et al., *The measurement*; Van Eck, 'Drinkgewoonten'.

3. Alcoholaccijns.

mln gld

Bron: Van der Voort, *Overheidsbeleid*; CBS, *Vijfennegentig jaren*.

verhalen dat jenever wel met de helft of meer met water werd aangengd. Om het spul weer op sterkte te krijgen, werd het met vitriool (zwavelzuur) vermengd. Gevaarlijker was een ander misbruik dat onderzoek van de Volksbond aan het licht bracht. Een aantal kleine tappers kocht grote hoeveelheden brandspiritus van vertegenwoordigers van brandspiritusfabrieken, zonder tussenkomst van de drogisten. Deze brandspiritus werd 24 uur getrokken op *bacci juniperi* (jeneverbessen), gedistilleerd en verdund. Was de vloeistof niet helder genoeg, dan werd het met aluin of melk geklaard. Het product werd met slechte kwaliteit jenever gemengd en per borrel verkocht.¹¹⁾

› **Wettelijke en sociale regulering**

Het alcoholverbruik werd in bepaalde kringen dan wel als een probleem ervaren, het was aan de andere kant een machtige bron van inkomsten. En die afhankelijk was groot. Rond 1850 was een kwart van de opbrengst van de rijksaccijnzen afkomstig uit de accijnzen op gedistilleerd. Halverwege de jaren zestig was dit al opgelopen tot vijftig procent, in 1893 was het zestig procent. De laatste twintig jaar vóór de eeuwwisseling kwam maar liefst een kwart van de rijksbelastingen uit de alcoholaccijnzen. De overheid is dan ook steeds behoedzaam geweest met maatregelen om het drankgebruik te beteugelen (grafiek 3).

De eerste Drankwet dateert van 1881. De wet bepaalde dat voor het uitschenken van alcoholhoudende dranken een vergunning nodig was. Het aantal vergunningen in de gemeenten was afhankelijk van het inwonertal. Losse verkoop en de zogenaamde evenementsgebonden kleinhandel – *eendagstappers* bij kermissen en jaarmarkten bijvoorbeeld – werden op deze manier verboden. De Drankwet regelde ook openbare dronkenschap. Wie gepakt werd met een slok teveel op, kreeg eerst een boete, bij herhaling volgde gevangenisstraf en tewerkstelling in een rijksinrichting. De wet maakte veel los. Veel van de comotie was niet voorzien. Op het platteland en in kleinere steden diende het dranklokaal soms tevens tot gemeentehuis en -secretarie. Het gebeurde regelmatig dat de burgemeester of wethouder tevens tapper of slijter was. Een drankvergunning werd geweigerd wanneer die werd gevraagd voor een gebouw dat geheel of gedeeltelijk dienst deed voor de openbare dienst. Raadsvergaderingen konden in dat geval niet doorgaan. Bij een inventarisatie in 1880 bleek iets dergelijks te bestaan in maar liefst een kwart van alle 1 127 Nederlandse gemeenten. In driehonderd gemeenten moest worden omgezien naar een andere vergaderplaats. Zo gaf de Drankwet de stoot tot de bouw van gemeentehuizen. De Drankwet van 1904 gaf de gemeenten de mogelijkheid om op voorstel van de gemeentebesturen het maximum aantal vergunningen terug te brengen.

Maar hard ging dat niet. Gekozen was voor het zogenaamde 'uitstervings-systeem'. Een vergunning stopte wanneer de vergunninghouder overleed. De achterblijvende echtgenote was de enige die het recht had op overdracht. Overleed ook zij, dan pas verviel de vergunning. Voorstellen, gedaan in 1914, om de bevolking via gemeentelijke volksstemmingen meer invloed te geven op het lokale drankbeleid (de zogenaamde 'plaatselijke keuze'), landelijk ondersteund door aanbidding van 670 duizend handtekeningen, faalden tot twee keer toe door verzet in de Eerste Kamer.

Al was de strekking van de wetgeving dan wellicht wat terughoudend, sinds de eerste Drankwet van kracht werd, daalde het aantal vergunningen niettemin fors: van 32,4 duizend in 1882 tot 19,4 duizend in 1920.¹²⁾

Het is de vraag of meer informele vormen van regulering niet meer succes hebben gehad bij de beperking van het jenevergebruik. De eerder genoemde Volksbond bestreed het gebruik van sterke drank door het propageren van het drinken van bier. Bier werd gezien als een gezond alternatief voor de jenever. Al in 1878 werd door het algemeen bestuur van de Volksbond een circulaire aan de afdelingen gericht met de vraag in hoeverre misbruik van sterke drank kon worden verminderd door wagentjes te laten rondrijden met goedkoop bier. Vele afdelingen juichten het initiatief toe, twijfels had men allereerst over de financiële haalbaarheid. Voorts vroeg men zich af of in warme dagen het bier wel lang genoeg houdbaar kon blijven. Daarom voelde men meer voor het laten rondrijden van melkwagens waar een glas melk kon worden gekocht en voor bierverkoop in speciale bierkiosken.¹³⁾ In 1889 exploiteerde de bond in Amsterdam twaalf koffiehuisen die in dat jaar 40 duizend liter Hollands bier omzetten. Toen bleek dat ook misbruik van bier voorkwam, vond men andere strijdmiddelen tegen de sterke drank, te weten de laagalcoholische vruchtenwijnen en alcoholvrije limonades. Opdat deze dranken goedkoop konden worden geproduceerd, heeft de Vereeniging aangedrongen op verlaging van de suikeraccijns. Bij grote werken als de droogmaking van de Zuiderzee exploiteerde de Vereeniging op Wieringen drankvrije schaftlokalen. Koffiehuisen verrezen, waar koffie, thee, cacao en melk konden worden gebruikt, in plaats van bier en jenever. Vooral in de buurt van grote bedrijven verrezen deze 'blauwe' openbare gelegenheden. Het Reizend Museum van den Volksbond trok vanaf 1915 door het land met lezingen en tentoonstellingen om te wijzen op het gevaar van het alcoholisme.

De Volksbond lobbyde in de Kamer voor een verhoging van de alcoholaccijns. In mr. H. Goeman Borgesius, lid van de Tweede Kamer, voorzitter van de Volksbond van 1879 tot 1897, en na zijn voorzitterschap minister van Binnenlandse Zaken, had de Vereeniging een krachtig pleitbezorger.

Er zijn voorts parallellen te trekken tussen de beperking van het drankgebruik en processen van industrialisering. De moderne, industriële ondernemer had behoefte aan een gedisciplineerd en sober werkvolk. Het uitbannen van de dronkenschap op de werkvloer bevorderde de efficiënte benutting van het machinepark. Verkorting van de arbeidsdag was een ander middel het drankgebruik te beteugelen. Overmatige arbeid werd wel aangewezen als oorzaak van drankmisbruik. Inspecteur van de Arbeid H. Struve wees al in 1896 op het, volgens hem, 'onverbrekelijke verband tussen overmatige arbeid en alcoholgebruik'; vermoeidheid werd overwonnen door een borrel. Ook industriëlen als Jan van Besouw, textielabrikant te Goirle, bleken goede ervaringen te hebben met de verkorting van de werkdag. Het minder vermoeide lichaam had geen behoefte aan de prikkel van de drank. Een fanatiek drankbestrijder was de Gastelse suikerfabrikant Jan Frederik Vlekke. Al in 1891 verbood Vlekke het meebrengen en gebruiken van jenever in de fabriek. In 1898 gebood hij in zijn fabrieksreglement zijn vaste personeel dat onmiddellijk ontslag volgde wanneer sterke drank de fabriekspoort werd binnengebracht of gebruikt. Vlekke zou zich ontpoppen als een voorman der industriële drankbestrijders.

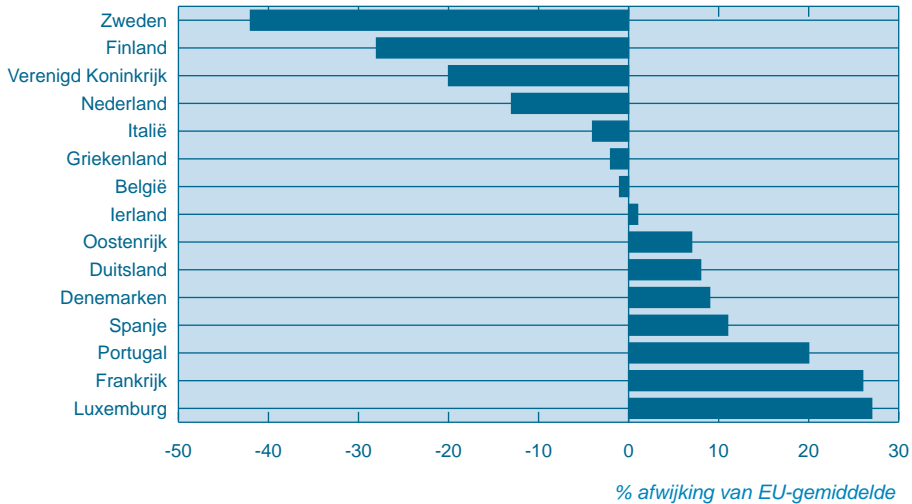
Andere onderzoekers hebben gewezen op de invloed van het beschavingsproces. Opvoeding van het volk tot beschaafd gedrag, spaarzaamheid en arbeidszin – alle voorwaarden voor verlicht burgerschap – zouden bereikbaar worden als de arbeider uit de kroeg kon worden geweerd en afgehouden kon worden van het gebruiken van sterke drank. Een moreel appèl alleen was niet voldoende, wetgeving was evengoed noodzakelijk. In de loop van de negentiende eeuw namen de lagere klassen deze ideeën en strategieën over en werd de drankbestrijding een aspect van hun emancipatiestrijd.¹⁴⁾

> **Tot slot**

Drankgebruik en drankmisbruik zijn van alle tijden. Het is door veel schrijvers in verband gebracht met de armoede. Ironisch genoeg nam in ons land het drankgebruik pas echt toe toen in de jaren veertig van de negentiende eeuw het armoedeprobleem een politieke kwestie werd. Hogere reële lonen zorgden ervoor dat de arbeider niet alleen meer vlees en suiker, maar ook meer sterke drank kon aanschaffen.

Maatschappelijke ontwikkelingen en wettelijke maatregelen zijn er verantwoordelijk voor dat in de loop van de negentiende eeuw het gebruik van sterke drank drastisch verminderde. Bestaanszekerheid, vast werk en een vast leefpatroon, hielpen daarbij ontegenzeggelijk evenals een verkorting van de werkdag, betere huisvesting en ruimere ontspanningsmogelijkheden. Ander

4. Alcoholverbruik in Europa, 1995.

Bron: Eurostat.

vertier dan de kroeg was er niet of nauwelijks. Toen tegen het einde van de eeuw het verenigingsleven opkwam, de mensen in het kader van de Huisvlijt-Floralibeweging knutselwerkjes gingen maken, plantenstekjes begonnen te kweken, en gingen sporten, was er een alternatief voor het dranklokaal.

Het niveau van het gebruik van de jaren dertig van de negentiende eeuw zou pas weer rond 1970 worden bereikt. Dankzij de welvaartsgroei steeg het verbruik van wijn, bier en gedistilleerd van 5,5 liter alcohol van 100 procent per hoofd in 1970 tot 8 liter in 1993/1995. Met een dergelijk verbruik is de Nederlander nog steeds een matige drinker. Luxemburgers en Fransen zijn met een verbruik van 11,5 liter pure alcohol per hoofd van de bevolking de grootste gebruikers. Dat is ruim boven het gemiddelde verbruik in de Europese Unie dat in 1995 rond de 10 liter lag (grafiek 4). Ook Portugezen, Duitsers, Denen en Spanjaarden zijn meer dan gemiddelde drinkers.

> **Noten**

* Deze bijdrage maakt deel uit van een groter onderzoek naar drankgebruik en drankbestrijding in Nederland (1880-1920). Eind 1999 verschijnt hierover een publicatie van mijn hand. Ik dank Edwin Horlings (Universiteit van Amsterdam) en Arthur van Riel (Universiteit Utrecht) voor het afstaan van cijfermateriaal, en Wim de Rooij (Centraal Bureau voor de Statistiek) voor het samenstellen van de kaartjes.

- 1) *Tentoonstellings-Courant*.
- 2) De statistieken zijn maar kort gepubliceerd. De telling van 1913 was de eerste, daarna volgden overzichten voor de jaren 1916, 1917 en 1918. De laatste telling was die over het jaar 1920. Die is nooit in druk verschenen. Een typescriptversie is beschikbaar in de CBS-bibliotheek.
- 3) Verbruiksgegevens uit *Bescheiden Geldmiddelen*, bevolkingsaantallen uit de *Volkstelling* van 1879.
- 4) Hoelen, *Economische problematiek*, 590.
- 5) Horlings, *Nutritional status*.
- 6) 'Arbeidersbudgets'. De budgetten zijn niet representatief. Zo waren zeven van de 24 hoofden van huisgezinnen geheelonthouder.
- 7) Roberts, *Drink*, 120-121. Hoe hoger de verdiensten, hoe hoger ook de uitgaven aan alcohol waren en hoe hoger meestal het deel van het inkomen was dat aan drank werd besteed. Ook hier geldt: waarschijnlijk was het percentage in voorgaande jaren (aanzienlijk) hoger omdat de consumptie al voor 1900 flink was gedaald.
- 8) Van der Stel, *Drinken*, 34-35.
- 9) Het voorbeeld staat in Van Eck, 'Drinkgewoonten'.
- 10) De verhoudingen zijn gebaseerd op het verbruik van alle alcohol in de periode 1885-1889. In ons land lag het verbruik toen op 11,7 liter, in Frankrijk was het 31,5 liter, in Duitsland 17,1 liter, in Italië 24,6 liter, in België en Engeland 23,1 liter. Hoelen, *Economische problematiek*, 56.
- 11) Van der Voort, *De Volksbond*, 26.
- 12) *Rapport Staatscommissie*, 82.
- 13) Van der Voort, *De Volksbond*, 23.
- 14) Van der Stel, *Drinken*, 45.

> **CBS-publicaties**

Verbruik van veraccijnsd gedistilleerd over 1920 (niet gepubliceerd typescript).

> **Literatuur**

- 'Arbeidersbudgets', *Bijdragen van het Statistisch Instituut* (1892), 143-179.
Bescheiden betreffende de Geldmiddelen (diverse jaargangen).
- Eck, F. van, 'Drankgebruik en drinkgewoonten in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor alcohol, drugs en andere psychotrope stoffen* 7 (1981), 138-144; 8 (1982), 31-39, 65-74.
- Gerritsen, J.W., *De politieke economie van de roes. De ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten* (Amsterdam 1993).
- Hoelen, H., *Economische problematiek van de biermarkt, in het bijzonder in Nederland* (Amsterdam 1961).
- Horlings, E., *Nutritional status; the standard of living and economic growth in the nineteenth-century Netherlands* (Amsterdam 1999).
- Jansen, M., *De industriële ontwikkeling in Nederland, 1800-1850* (proefschrift Universiteit Utrecht 1998).

- Rapport van de Staatscommissie in zake gedistilleerd-productie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 6 maart 1919* ('s-Gravenhage 1925).
- Roberts, J., *Drink, temperance and the working class in nineteenth-century Germany* (London/Sydney 1984).
- Smits, J.P. E. Horlings & J.L. van Zanden, *The measurement of gross national product and its components. The Netherlands 1800-1913* (N.W. Posthumus Centrum/Universiteit Utrecht 1997).
- Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).
- Tentoonstellings-Courant, uitgegeven voor de Afdeling Nijkerk van den Volksbond, (Vereeniging tegen Drankmisbruik) door de Vereeniging Huisvlijt-Floralia, december 1911.*
- Voort, A. van der, *De Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik van 1875-1915* (Haarlem 1915).
- Voort, R. van der, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland, 1850-1913* (Amsterdam 1995).
- World drink trends 1995.* Eurostat (Parijs 1996).

De toegenomen dynamiek van huishoudens

JOOP GARSSSEN EN CAREL HARMSSEN

Het aantal inwoners van ons land is de afgelopen twee eeuwen bijna verachtvoudigd. Nog sneller is de toename van het aantal huishoudens geweest. Het eenpersoonshuishouden heeft in deze groei, die nog een flink aantal jaren zal aanhouden, de hoofdrol gespeeld. Het beeld van Nederland als een land van individuen, dat sommige politici voor ogen lijkt te staan, is daarmee echter nog niet op feiten gebaseerd.

› *Weinig grote huishoudens*

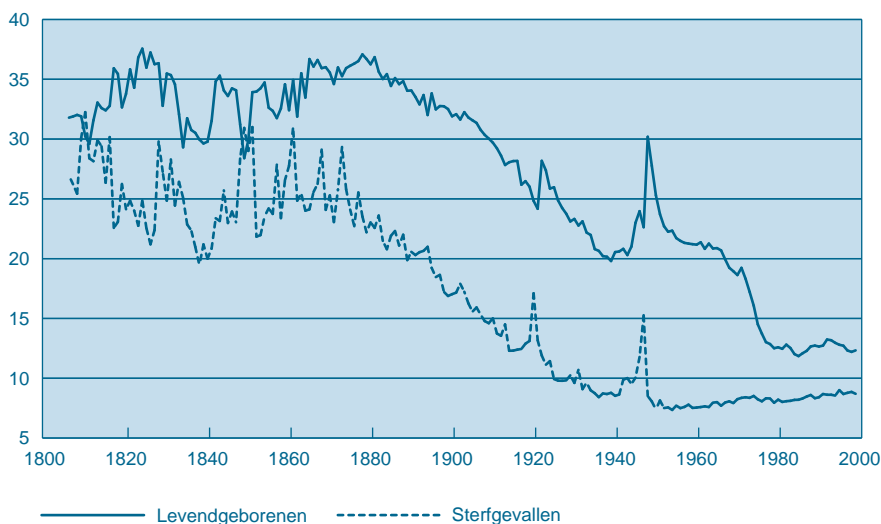
Sinds 1795, het jaar van de eerste Nederlandse volkstelling, is het inwonertal van ons land toegenomen van 2,0 tot 15,8 miljoen in 1999. Deze groei, die zich naar Europese maatstaven zeer snel heeft voltrokken, kan vrijwel volledig worden toegeschreven aan de combinatie van een naar verhouding hoog geboortecijfer en laag sterftecijfer.

Ook aantal en omvang van het gezin en huishouden zijn sterk veranderd. Vooral als gevolg van ontwikkelingen die in de afgelopen 25 jaar hebben plaatsgevonden, is de toename van het aantal huishoudens nog groter geweest dan de groei van het inwonertal (grafiek 1).

Het zal geen nieuws zijn dat het gemiddelde huishouden de afgelopen decennia snel kleiner is geworden. Minder bekend is echter dat ook het gemiddelde huishouden van zo'n twee eeuwen geleden niet buitengewoon groot was. Dat huishouden bestond uit vier à vijf personen, waarvan gemiddeld twee à drie kinderen. De meeste leden van het huishouden behoorden tot het gezin, dat als gevolg van hoge sterfte betrekkelijk vaak een eenoudergezin was. De overige leden waren verwanten en bedienden. Ons land was hiermee een exponent van het West-Europees demografisch patroon, gekenmerkt door een hoge huwelijksleeftijd en een hoog percentage permanent ongehuwden. Een man trouwde pas als hij met voldoende zekerheid een gezin kon onderhouden. Om verpaupering en daarmee bedreiging van de sociale orde te voorkomen, zagen

1. Aantal geboorten en sterfgevallen.

per 1 000 van de bevolking

Bron: CBS.

gemeenschap, kerk en staat er op toe dat hieraan de hand werd gehouden. Beperking van het aantal huwelijken leidde tot relatief weinig, maar naar huidige maatstaven grote huishoudens. Echt grote gezinnen, met zes of meer kinderen, kwamen echter ook toen betrekkelijk weinig voor, maar ze zijn blijkbaar wel beeldbepalend geweest.

> **Recht en religie**

Ondanks de hoge sterfte die gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw standhield, en ondanks de perioden van economische opleving, was er in ons land nooit sprake van een in biologische zin optimale huwelijksvruchtbaarheid. De hoogte van de vruchtbaarheid lijkt dan ook sterk door sociaal-culturele omstandigheden te zijn bepaald. Hierbij speelde, in een tot het eind van de vorige eeuw nog overwegend agrarische maatschappij, onder meer de wijze van vererving van het boerenbedrijf een rol.

Op de oostelijke zandgronden gold het *Anerbenrecht*. Een van de kinderen 'trouwde in' op de boerderij en erfde het ongedeelde bedrijf. Hoewel deze regeling in strijd was met het officiële erfrecht, verwierf doorgaans slechts één kind

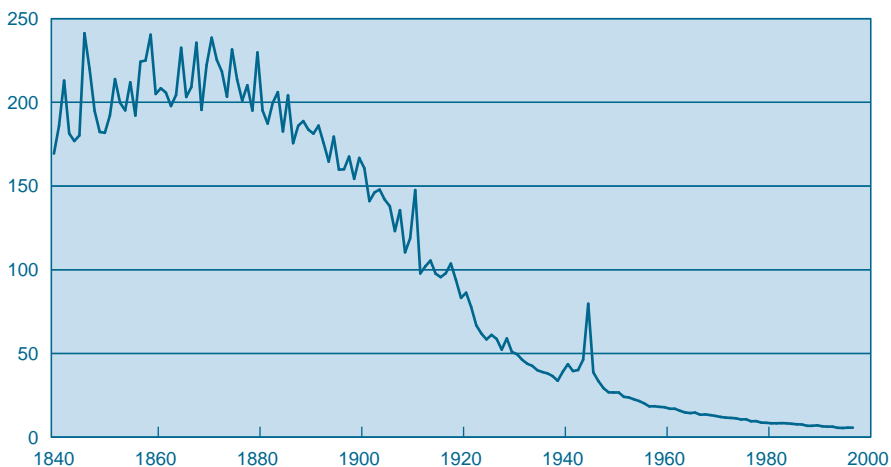
een voldoende bestaansbasis om een gezin te stichten. De verplichting om ongetrouwd op de boerderij achterblijvende broers en zusters levensonderhoud te verschaffen, stond daarbij garant voor een groot huishouden. Op de zuidelijke zandgronden, waar *Realteilung* de regel was, hadden kinderen ook in de praktijk dezelfde rechten ten aanzien van de erfenis. Een zoon die wilde trouwen probeerde vaak elders een boerderij te pachten of een betrekking als vaste landarbeider te verwerven, terwijl doorgaans ook enkele kinderen ongetrouwd op de boerderij van hun ouders bleven wonen om het bedrijf voort te zetten. Na hun eigen dood werd het grondstuk vaak in gedeelten verkocht. De oudere generatie oefende in deze gebieden veel minder invloed uit op de relatievorming en voortplanting van hun kinderen dan het geval was op de oostelijke zandgronden. Uitstel, en niet zelden afstel van het huwelijk werd in het zuiden van het land vooral veroorzaakt door een tekort aan pachtgrond, boerderijen en vaste dienstbetrekkingen.

Deze door gewoonten en omstandigheden ontstane traditie in huishoudensvorming blijkt een langduriger invloed te hebben gehad dan economische omstandigheden. Tot op de dag van vandaag komt het driegeneratiehuishouden in het oosten van het land opmerkelijk vaak voor. Exacte informatie is niet voorhanden, maar uit gegevens over personen die op hetzelfde adres zijn ingeschreven kan worden afgeleid dat in plattelandsgemeenten in Twente en de Achterhoek momenteel nog op vijf tot tien procent van de adressen een driegeneratiehuishouden kan worden aangetroffen.

Aan de invloed van religie op de vruchtbaarheid hechten niet alle onderzoekers evenveel belang. Volgens Hofstee¹⁾ spelen religieuze factoren slechts een bescheiden rol in de huwelijksvruchtbaarheid, hetgeen zou blijken uit het feit dat het vruchtbaarheidsniveau van katholieke enclaves ten noorden van de grote rivieren veel sterker overeenkwam met dat van de omliggende gebieden dan met dat van het katholieke zuiden. Daarentegen benadrukken andere onderzoekers, waaronder J. Verduin, de invloed die de *pronatalistische* instelling van de Rooms-Katholieke Kerk en de emancipatiestrijd van het katholieke volksdeel hebben gehad.²⁾ Volgens hen bleef, deels als reactie op de toeneming van het aantal katholieken, ook de vruchtbaarheid in protestantse kring relatief hoog. Deze typisch Nederlandse situatie leidde ertoe dat de vruchtbaarheidsdaling in ons land langzamer verliep dan bijvoorbeeld in het overwegend katholieke België.

2. Zuigelingensterfte.

per 1 000 levendgeborenen

Bron: CBS.

> ***Zeer hoge zuigelingensterfte***

De eerder genoemde cijfers met betrekking tot de gemiddelde gezins- en huishoudensgrootte verhullen wel de aanzienlijke verschillen die er zowel tussen als binnen landsdelen bestonden. In het westen en noorden van het land kwam het familiehuishouden veel minder voor dan in het oosten en zuiden. Inwoning was minder gebruikelijk en de omvang van het kerngezin was kleiner, vooral wegens het grote aantal eenoudergezinnen. De huwelijksvruchtbaarheid werd in het westen van Nederland verder beperkt door de afwezigheid van mannen die elders werkzaam waren. Ook de in dit gebied zeer hoge zuigelingensterfte droeg bij aan het klein blijven van gezinnen. Twee eeuwen geleden stierf in dit deel van Nederland een hoger percentage zuigelingen dan in enig hedendaags ontwikkelingsland. Ruim eenderde van de kinderen die in Zeeland werden geboren, haalde de eerste verjaardag niet, en ook in de beide Hollanden en het westen van de provincie Utrecht was de zuigelingensterfte met ongeveer 250 per duizend zeer hoog. In het westen van Nederland werd dan ook een combinatie van ongunstige factoren aangetroffen. De huisvesting in de steden was slecht en het belang van hygiëne werd niet of nauwelijks onderkend. Bovendien was er een tekort aan water voor huishoudelijk gebruik en aan veilig

drinkwater. Dit leidde, in een gebied waar borstvoeding geen traditie was, tot het zeer veelvuldig voorkomen van infectieziekten, waaraan ook malaria bijdroeg. Als gevolg hiervan kwamen veel kinderen terecht in een neerwaartse spiraal van elkaar versterkende infectieziekten en ondervoeding (grafiek 2).

> ***Transitie en traditie***

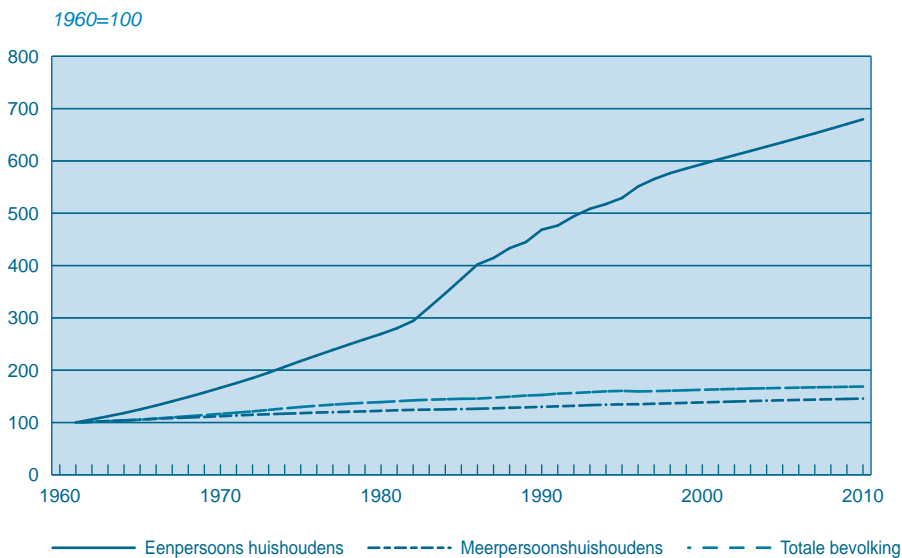
Volgens de demografische transitietheorie, die een oorzakelijk verband veronderstelt tussen daling van de sterfte en daling van de vruchtbaarheid, zou men een statistische relatie moeten kunnen aantonen tussen een toenemend geboorteoverschot en het optreden van een geboortedaling. Op nationaal niveau lijkt zo'n verband aanwezig, maar een vergelijking tussen verschillende landsdelen, zoals uitgevoerd door W. Hofstee, is veel minder overtuigend. Hofstee acht een demografische noodzaak als verklarende factor minder aannemelijk dan het effect van een moderner, dynamischer wordend cultuurpatroon. Het moderne patroon, dat zijn oorsprong vindt in de Verlichting, steunt minder op traditie en is derhalve meer veranderingsgezind: door verandering kan men tot verbetering komen. Het belang van veranderende normen en waarden maakt ook duidelijk waarom geboortebeperking het eerst ingang vond onder de gegoede burgerij, de bevolkingsgroep die het minst onder een grote kinderlast gebukt ging.

De gemiddelde grootte van het huishouden, dat twee eeuwen geleden het maximum van ongeveer vijf personen had bereikt, ging pas aan het begin van deze eeuw duidelijk afnemen. Geboortebeperking vond geleidelijk ingang en inwoning van familieleden en anderen nam in betekenis af. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog telde het Nederlandse huishouden nog gemiddeld 3,7 personen.

> ***Gezinsherstel en individualisering***

Als kort na de oorlog echtscheiding, ongehuwd moederschap en ontsprende jongeren politieke aandacht krijgen, start de overheid, samen met een verzuild particulier initiatief, de actie 'Gezinsherstel is Volksherstel'. Het huishouden bestaande uit een gehuwd paar met kinderen wordt vrijwel overal de norm en bereikt, mede doordat steeds meer mensen steeds vroeger gaan trouwen, in de jaren zestig een hoogtepunt. Daarbij neemt de omvang van het gemiddelde huishouden, ondanks een hoge en brede naoorlogse geboortegolf, steeds verder af. Er is, anders dan men wellicht zou denken, in de *babyboom*-periode dan ook geen sprake van een werkelijk toegenomen vruchtbaarheid. Meer en jonger

3. Groei van de bevolking en het aantal huishoudens.

Bron: CBS.

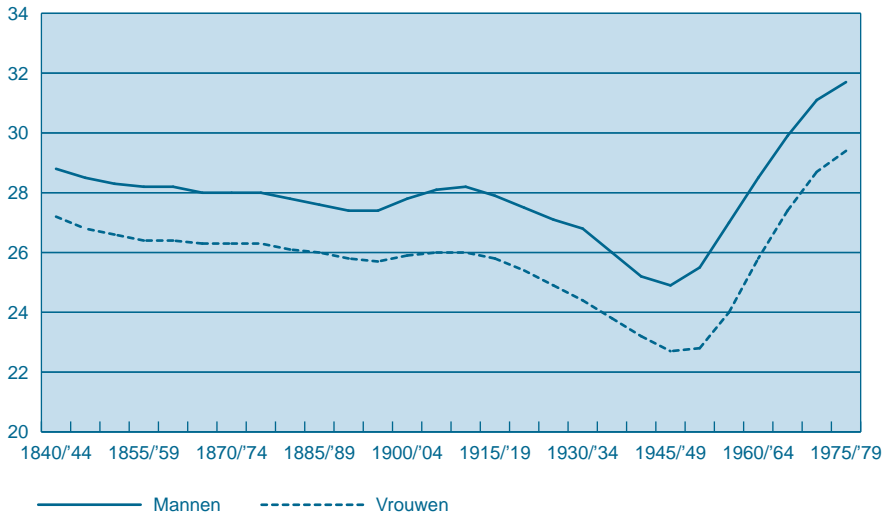
trouwen, en een snelle komst van het kind na het huwelijk, zorgen in deze periode voor een concentratie van geboorten.

In de jaren zestig komen een sterk gezin en het ideaal van een moderne samenleving steeds meer in elkaars vaarwater. Het klassieke gezin, met zijn als autoritair ervaren gezagsverhoudingen, zou de modernisering van de maatschappij verhinderen. De feministische beweging, die het gezin vooral als een obstakel op de weg naar vrouwenemancipatie beschouwt, doet hier nog een schepje bovenop. De politiek reageert op de veranderende perceptie van het gezin met tal van regels en voorzieningen om persoonlijke autonomie, zelfbeschikking en individualisering mogelijk te maken.

Als de geboortegolf rond 1970 is weggeëbd, zet onder invloed van deze ontwikkelingen een snelle geboortedaling in. Uitstel van relatievorming en uitstel van kinderen krijgen zijn ditmaal de belangrijkste demografische factoren. Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw neemt verder af, kinderen gaan vaker en eerder zelfstandig wonen, en een steeds groter aantal oudere paren en alleenstaande bejaarden blijven een eigen huishouden voeren. Als gevolg hiervan wordt het huishouden kleiner dan ooit. Volgens de CBS-*Huishoudensstatistiek* voor 1997 telt het gemiddelde huishouden nog maar 2,3 personen, ongeveer de helft van twee eeuwen geleden (grafiek 3 en 4).

4. Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijkssluiting, geboortegeneratie.

5-jaars gemiddelden

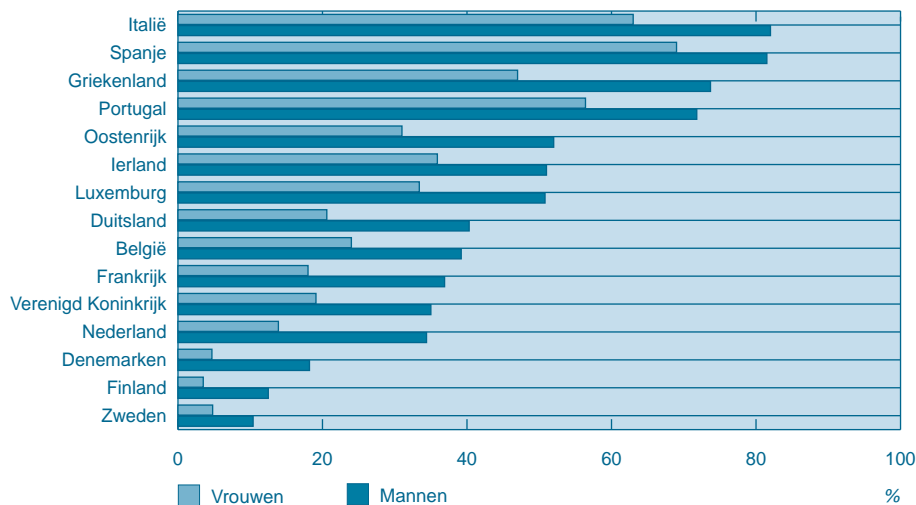

Bron: CBS.

> ***Invloed maatschappelijke factoren***

Bovengenoemde demografische ontwikkelingen kunnen niet los worden gezien van de economische, technische en sociaal-culturele veranderingen die zich de afgelopen 25 jaar hebben voorgedaan. Door de ontkerkelijking structureren meer mensen dan voorheen hun leven op basis van een eigen afweging van maatschappelijke normen en waarden. Mede als gevolg hiervan is de maatschappelijke acceptatie van alleenwonen en ongehuwd samenwonen sterk toegenomen. Daarnaast zijn zowel mannen als vrouwen minder afhankelijk geworden van het huwelijk als middel om in hun sociale en economische behoeften te voorzien. Gunstige economische omstandigheden maken het zelfstandig voeren van een huishouden financieel haalbaar, terwijl economische tegenwind – in het bijzonder hoge werkloosheid – tot een later vertrek uit het ouderlijk huis leidt, en soms ook tot een verlenging van de schoolperiode. Het overheidsbeleid draagt daarnaast rechtstreeks bij aan de geconstateerde demografische veranderingen. Financiële voorzieningen als studiefinanciering en bijstand, maar ook het bouwen van kleine wooneenheden voor jongerenhuishoudens bieden ruimte voor individualisering. Voorts is echtscheiding in zowel juridisch als sociaal opzicht eenvoudiger geworden, en maakt de beschikbaarheid van betrouw-

5. Thuiswonende 25-jarigen in de landen van de Europese Unie, 1996.

Bron: CBS.

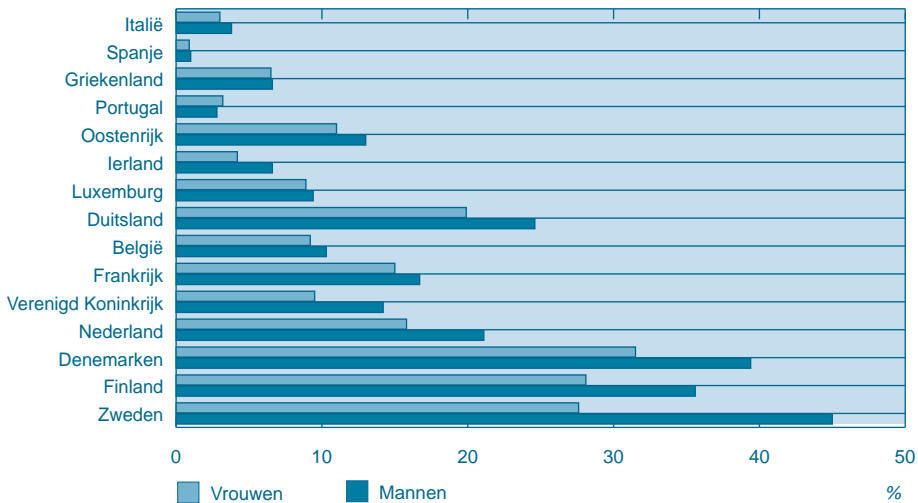
bare anticonceptie het veel meer dan voorheen mogelijk om de vruchtbaarheid te regelen. Ten slotte stelt de moderne, vrijwel algemeen toegankelijke verkeers- en communicatie-infrastructuur meer mensen in staat om, onafhankelijk van anderen, aan hun leven inhoud te geven.

> ***Europees perspectief***

Met enige variatie heeft de ontwikkeling in de richting van individualisering zich in alle landen van de huidige Europese Unie voorgedaan. Dit neemt echter niet weg dat verreweg de meeste mensen van 35 jaar of ouder samenwonen met een partner, al dan niet met kinderen. Slechts het tempo waarin en de weg waarlangs ze deze leefvorm bereiken, verschillen.

Binnen Europa is er een duidelijk geografisch patroon zichtbaar. In de Scandinavische landen verlaten kinderen al op relatief jeugdige leeftijd het ouderlijk huis. Velen voeren eerst als alleenstaande een huishouden, alvorens gehuwd of ongehuwd te gaan samenwonen. De relatie die dan wordt aangegaan blijkt bovendien minder duurzaam dan vroeger, hetgeen het aantal (tijdelijk) alleenwonenden verder opvoert.

6. Alleenstaande 25-jarigen in de landen van de Europese Unie, 1996.

Bron: CBS.

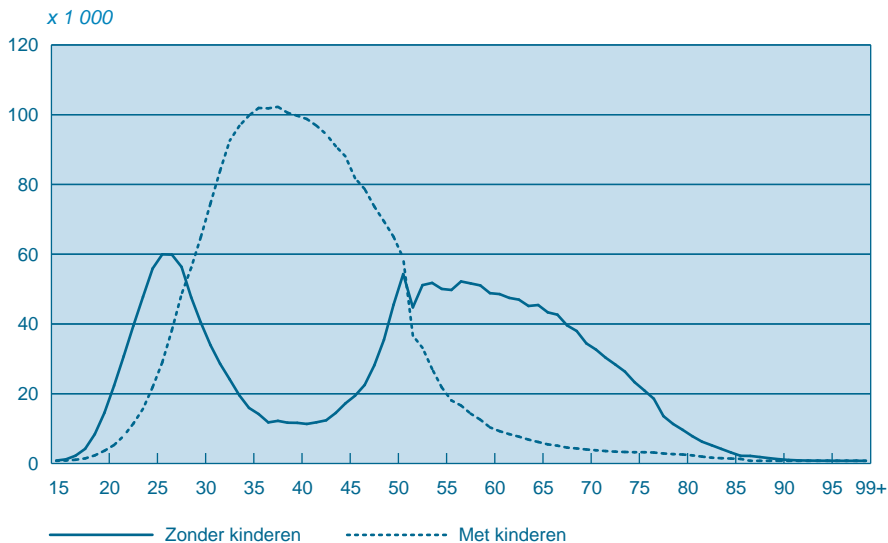
De zuidelijke landen van de Europese Unie kenmerken zich daarentegen door een patroon waarin kinderen lang, niet zelden tot hun dertigste, bij hun ouders blijven wonen. Pas bij het huwelijk verlaten ze het ouderlijk huis. De fase van alleenwonen, die in de noordelijke landen van de Europese Unie gemeengoed is geworden, ontbreekt er nog vrijwel. Wel verlaten, zowel in het noorden als in het zuiden, en zowel vroeger als tegenwoordig, zoons de ouderlijke woning wat later dan dochters.

De landen van Centraal- en West-Europa nemen tussen deze geografische en demografische uitersten over het algemeen een tussenpositie in. Binnen deze groep tendeert het proces van uit-huis-gaan en relatievorming in Nederland in de richting van het Scandinavisch patroon (grafiek 5 en 6).

> ***Convergentie of blijvende verschillen?***

Onder demografen is er volop discussie over de vraag of de trends in de huishoudensvorming die in de noordelijke landen van de Europese Unie waarneembaar zijn model staan voor de ontwikkelingen in de andere lidstaten, en of de Europese landen zich bijgevolg in verschillende fasen van een zelfde ont-

7. Meerpersoonshuishoudens met of zonder kinderen naar de leeftijd van de ouder(s), 1998.

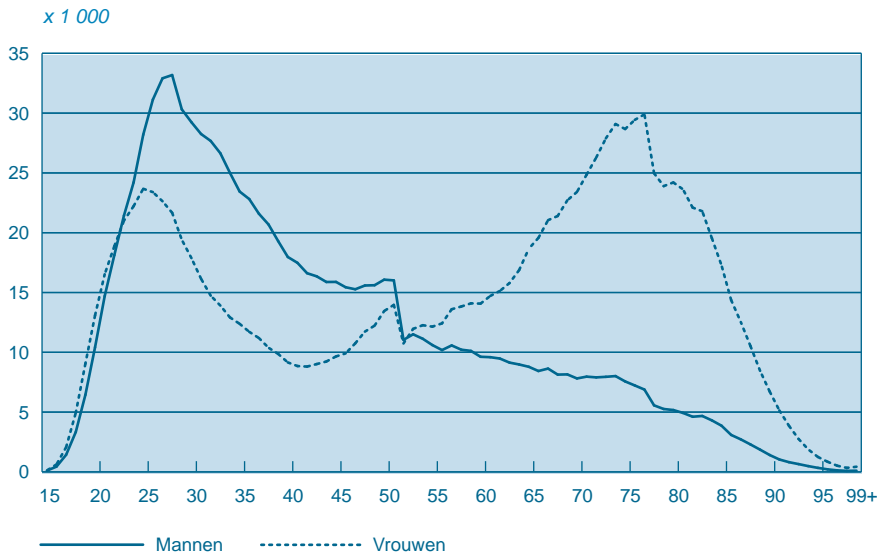
Bron: CBS.

wikkeling bevinden. Anderen zien onvoldoende aanwijzingen voor een dergelijke convergentie in de demografische ontwikkeling.

Voor de Europese Commissie heeft het CBS een rapport opgesteld waarin aan de hand van scenario's de mogelijke huishoudensontwikkelingen in de Europese Unie worden geschilderd⁹⁾. In het *Individualisation Scenario* wordt uitgegaan van verdere individualisering en emancipatie, samengaand met een lagere economische groei en een lage bevolkingsgroei. Het *Family Scenario* daarentegen gaat uit van een minder sterke individualisering en emancipatie. In dit scenario wordt een relatief sterke economische groei verondersteld. Het belangrijkste verschil tussen de scenario's betreft de uiteindelijke aantallen eenpersoonshuishoudens. In het *Family Scenario* zou het aantal eenpersoonshuishoudens in Nederland gaan dalen, terwijl het *Individualisation Scenario* rekent met een voortgaande stijging van het aantal eenpersoonshuishoudens.

Veel van de uitgangspunten van de CBS *Bevolkings- en huishoudensprognose 1998* komen overeen met die van het *Individualisation Scenario*. De prognose voorziet een stijging van het aantal huishoudens tot het jaar 2010 met ruim 700 duizend, tot 7,4 miljoen, waaraan eenpersoonshuishoudens met een toename van ruim 0,5 miljoen de grootste bijdrage leveren.

8. Alleenstaanden naar leeftijd en geslacht, 1997.

Bron: CBS.

> **Meer dynamiek**

Toenemende bezorgdheid over negatieve gevolgen van een sterk op individualisering gericht beleid heeft de afgelopen jaren opnieuw geleid tot belangstelling voor het gezin als samenlevingsvorm. De confessionele politieke partijen braken als eerste een lans voor een moderne gezinspolitiek. In zijn in 1997 gepubliceerde beleidsaanbevelingen noemt het CDA het gezin 'de verzwegen keuze van Nederland': ook al gaat de politieke belangstelling uit naar individuen, de meeste van die individuen geven (uiteindelijk) de voorkeur aan het gezin als samenlevingsvorm. Ook andere politieke kringen hebben meer belangstelling gekregen voor het gezin. Het is herontdekt als de plaats waar de overdracht van normen en waarden plaatsvindt en waar wordt geleerd wat zorg, solidariteit, verantwoordelijkheid en samenleven inhoudt.

Cijfers die momentopnames geven van de Nederlandse huishoudensstructuur wekken misschien de indruk dat onze maatschappij in hoog tempo individualiseert, maar een longitudinaal perspectief, zoals gepresenteerd in *Alleen of samen?* van de Nederlandse Gezinsraad en het CBS, nuanceert dit beeld.⁴⁾ De moderne levensloop kenmerkt zich door een groter aantal fasen, die vaak een

tijdelijk (alleenwonen) of informeel (samenwonen) karakter hebben. De meerderheid van de Nederlandse bevolking leeft in een gezin en dit zal ook in de nabije toekomst het geval zijn. Wel is er, als gevolg van het groter aantal fasen in de levensloop, sprake van een toenemende huishoudensdynamiek (grafieken 7 en 8).

> ***Maatschappelijke uitdaging***

Ondanks een toenemende individualisering en huishoudensdynamiek zullen ook in het jaar 2010 meer dan acht van de tien Nederlanders deel uitmaken van een meerpersoonshuishouden, dat in driekwart van de gevallen zal bestaan uit een gezin met kinderen. Het gezin blijft dus, op grond van aantal en maatschappelijke betekenis, als beleidsobject van groot belang. De toename van het aantal eenpersoonshuishoudens zal daarnaast een maatschappelijke uitdaging vormen. Op het gebied van huisvesting lijkt voorrang aan de bouw van een groot aantal kleine wooneenheden voor de hand te liggen. Het valt echter te betwijfelen of dit een duurzame oplossing zal blijken, gezien de steeds veranderende woonwensen en financiële mogelijkheden van zowel gezinnen als alleenstaanden. Aandacht voor de dynamiek van huishoudensvorming en -ontbinding zal leiden tot meer aandacht voor alternatieve oplossingen, zoals stimulering van de doorstroom op de woningmarkt en de bouw van woningen die eenvoudiger dan voorheen kunnen worden aangepast aan de verschillende levensfasen van het huishouden.

> ***Noten***

- 1) Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*.
- 2) Verduin, 'Het gezin'.
- 3) Voor een samenvatting, zie Manting & Alders, 'Household scenarios'.
- 4) Cuyvers & Latten, *Alleen of samen?*

> ***CBS-publicaties***

Bevolkings- en huishoudensprognose 1998. CBS (Voorburg/Heerlen 1999).
Compilation of household scenarios for the countries of the European Union 1995-2025. CBS/EU (Voorburg/Heerlen 1998).
Cuyvers, P. en J. Latten (red.), *Alleen of samen? Individu en gezin in de toekomst*. NGR/CBS (s-Gravenhage/Voorburg 1998).

Manting, D. & M. Alders, 'Household scenarios for the European Union', *Maandstatistiek van de bevolking* (1998), oktober.

> ***Literatuur***

Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
Verduin, J.A., 'Het gezin in demografisch perspectief', G.A. Kooy, (red.), *Gezinsgeschiedenis* (Assen/Maastricht 1985).

ESSO

Omvang en oorsprong van de milieuschade 1910–1995

JAN PIETER SMITS

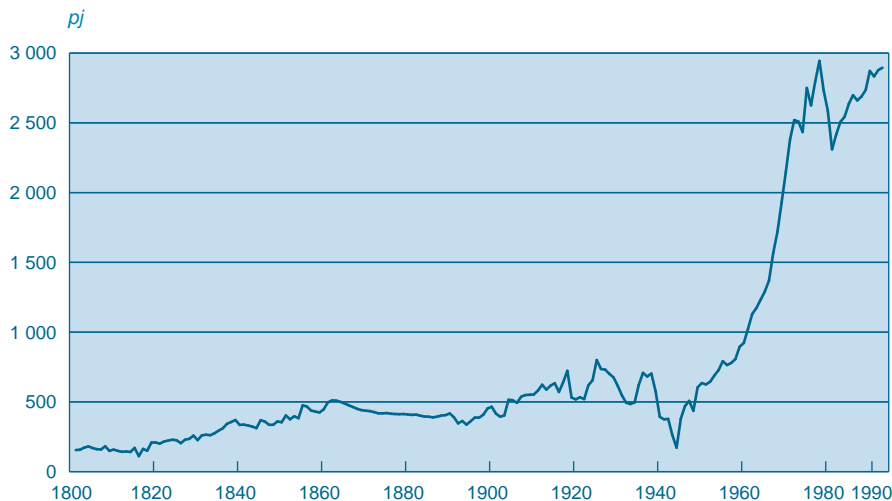
In deze bijdrage wordt de relatie tussen economische ontwikkeling en milieuschade in een historisch perspectief geplaatst.¹⁾ Door middel van een systematische vergelijking van economische en ecologische indicatoren worden de wortels van de huidige, niet-duurzame, economische constellatie blootgelegd. Hierbij wordt nagegaan in welke perioden de huidige vervuiling tot stand is gebracht en welke economische activiteiten deze vervuiling in de hand hebben gewerkt.

› *Milieu en economie: de belangrijkste trends*

In de literatuur worden twee typen milieueconomische problemen onderscheiden. Allereerst wordt gewezen op de overmatige exploitatie van grondstofvoorraden, waarbij vooral moet worden gedacht aan de dreigende uitputting van niet-vernieuwbare hulpbronnen zoals steenkolen, olie en aardgas. Hiermee nauw verbonden is het vraagstuk van de vervuiling. De verbranding van fossiele brandstoffen gaat immers gepaard met de uitstoot van schadelijke gassen zoals kooldioxide, zwaveldioxide en stikstofoxiden. Het gaat hier om gassen die in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor het broeikas effect en de verzuring. Daarnaast leidt de toename van productie en consumptie tot grote hoeveelheden afval: het mestoverschot in de veehouderijsector, gifgronden bij industriële bedrijven en niet te vergeten de afvalberg die de gezinshuishoudens veroorzaken.

Grafiek 1 geeft inzicht in de ontwikkeling van het delfstoffengebruik (steenkolen, olie en aardgas) door producenten en consumenten in Nederland gedurende de negentiende en twintigste eeuw.²⁾ De grafiek laat zien dat het verbruik in de periode tot de Eerste Wereldoorlog nog geen grote vormen aannam. Pas na 1945 ging de economische ontwikkeling gepaard met een excessieve toename van het delfstoffenverbruik. Alleen door het optreden van grote exogene schokken zoals de twee oliecrises gedurende de jaren zeventig, vond een kort-

1. Verbruik van steenkolen, olie en aardgas.

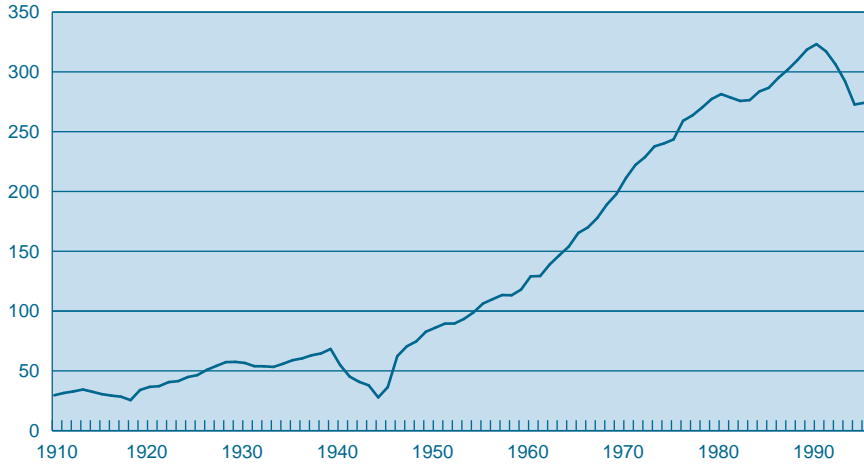
Bron: Smits et al., *The measurement*; CBS, *Vijfennegentig jaren*.

stondige vertraging van het groeitempo plaats. De grafiek laat duidelijk zien dat de explosieve toename van het grondstoffenverbruik pas relatief laat, namelijk na 1945 is opgetreden.

Grafiek 2 geeft een indruk van de ontwikkeling van de milieuvuiling in Nederland in de periode 1910–1995.³⁾ De milieuschade is gerelateerd aan de duurzaamheidsnorm zoals die in de *Vierde Nationale Milieuverkenning* is gedefinieerd. Het moment dat de milieuschade boven de horizontale lijn (100) stijgt, is er sprake van een niet-duurzame ontwikkeling van de Nederlandse economie. Het beeld dat uit grafiek 2 naar voren komt, sluit goed aan bij de cijfers van het grondstoffenverbruik. Voor de Tweede Wereldoorlog ging economische ontwikkeling gepaard met een vrij trage toename van de milieuschade. Het is belangrijk om op te merken dat deze milieuschade de duurzaamheidsnorm op dat moment niet overschreed. Deze situatie veranderde drastisch in de periode na 1945. In de naoorlogse jaren vond een explosieve toename van de milieuvuiling plaats, waarbij al snel de duurzaamheidsgrens werd overschreden. Evenals bij het delfstoffengebruik het geval was, laat ook deze reeks kortstondige dalingen zien ten tijde van beide oliecrises. In de jaren negentig vond, waarschijnlijk als reactie op de aanscherping van de milieuwetgeving die vanaf halverwege de jaren tachtig werd doorgevoerd, voor het eerst sinds

2. Milieuvervuiling.

duurzaamheidsnorm = 100

Bron: Eigen berekeningen op basis van CBS: *Vijfennegentig jaren; Statistiek energiehuishouding; Algemene milieustatistiek; Statistiek luchtverontreiniging.*

tijden een daling van de milieuschade plaats. Desondanks is de Nederlandse samenleving in 1995 nog zeer ver verwijderd van een situatie waarin sprake is van duurzame ontwikkeling.

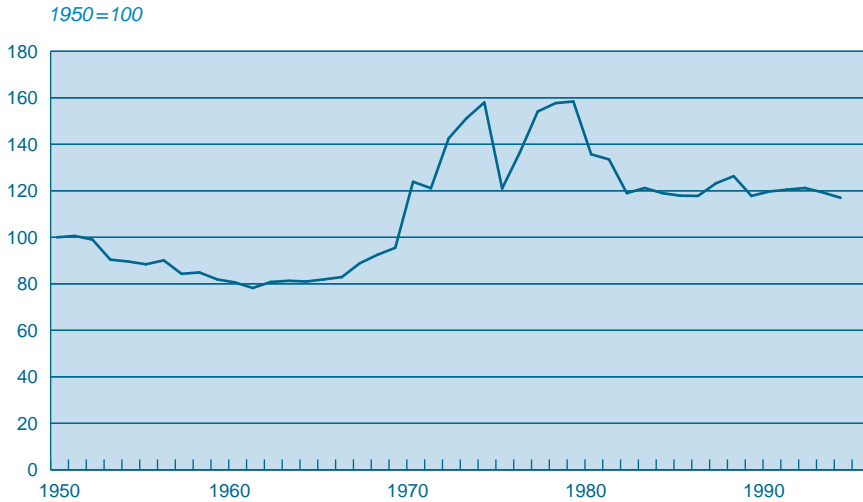
Dit beeld spoort goed met de ontwikkelingen zoals die voor andere Europese landen zijn geconstateerd. Ook elders is er sprake van een krachtige toename van het milieuprobleem in de periode 1950–1973. De Zwitserse milieudeskundige Ch. Pfister spreekt in dit kader van het *jaren-vijftig-syndroom*. Hij meent dat de milieuproblemen in de naoorlogse periode in de hand zijn gewerkt door de sterke stijging van het energieverbruik. Deze toename van de energie-input verklaart hij vervolgens uit de relatieve prijsdaling van energiedragers die na de Tweede Wereldoorlog is opgetreden en die een energie-intensieve economische structuur in de hand heeft gewerkt. Daarnaast relateert hij de stijging van de energievraag aan sociaal-culturele factoren: veranderende consumptiepatronen als het toenemend autogebruik door gezinshuishoudens en de opkomst van eenpersoonshuishoudens, die relatief veel energie verbruiken.

> ***Economische ontwikkeling en energieverbruik***

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog blijkt de Nederlandse economie energie-extensief te zijn. Dit kan ongetwijfeld voor een belangrijk deel worden verklaard uit het relatief kleinschalige en ambachtelijke karakter van de industriële sector in deze periode. Tot 1950 liep de groei van het Nederlandse energieverbruik redelijk in de pas met de rest van de westerse wereld. Na 1950 is er evenwel sprake van divergerende ontwikkelingen. In de meeste westerse landen vertoonde de hoeveelheid energie per eenheid product een dalende trend, hetgeen erop duidt dat er efficiënter met energie werd omgesprongen. Nederland vormt hierop een uitzondering. In ons land nam de energie-intensiteit in de periode 1950–1973 met gemiddeld 1,7 procent per jaar toe, terwijl in de andere landen een daling van gemiddeld 0,8 procent per jaar kan worden geconstateerd. Begin jaren zeventig behoorde Nederland dan ook tot één van de meest energie-intensieve economieën ter wereld. Alleen in de Verenigde Staten werd naar verhouding meer energie verbruikt. In de periode 1973–1987 vond er als gevolg van de twee oliecrises een daling van de energie-intensiteit van de productie plaats. Ook in Nederland kan deze ontwikkeling worden geconstateerd, zij het dat deze daling minder prominent was dan in de meeste andere landen.

Vooral de stijging van de energie-intensiteit van de productie in de periode 1950–1973 roept vragen op. Er mag immers worden verwacht dat in deze periode van toenemende efficiëntie en productiviteitsgroei, de hoeveelheid energie per eenheid product zou dalen. Om greep op deze problematiek te kunnen krijgen moet bij de analyse van cijfers omtrent de energie-intensiteit een onderscheid worden gemaakt tussen een compositioneel alsmede een efficiëntie-effect. In een onderzoek van het Centraal Plan Bureau is aangetoond dat de relatieve toename van het energieverbruik in de jaren zestig en begin jaren zeventig vooral kan worden verklaard uit compositionele veranderingen die zich in deze periode in de Nederlandse economie hebben voltrokken. Volgens dit CPB-rapport nam de energie-intensiteit in de periode 1960–1973 met gemiddeld 3,4 procent per jaar toe, +3,9 procent kan worden toegeschreven aan een compositioneel effect, dat wil zeggen een verschuiving van het economisch zwaartepunt in de richting van energie-intensieve activiteiten, -0,5 procent komt toe aan efficiëntieverbeteringen.⁴⁾ Er kan derhalve een milde verbetering van de energie-efficiëntie worden geconstateerd, die echter teniet werd gedaan door de relatief sterke groei van economische sectoren waarin veel energie werd verbruikt. Uit een analyse van de ontwikkelingen per type energiedrager blijkt dat steenkolen in de periode 1950–1970 meer en meer door olie en aardgas werden vervingen. Met name deze laatste energiedrager maakte in de jaren zestig een

3. Energie-intensiteit van de industriële productie.

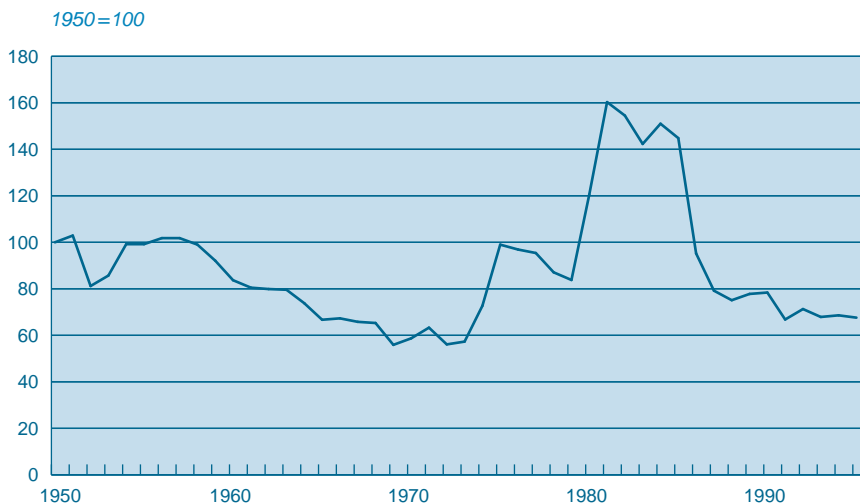
Bron: Eigen berekeningen op basis van: CBS, *Vijfennegentig jaren; Statistiek energiehuishouding.*

spectaculaire groei door. In de jaren zeventig was de groei van het energie-aanbod vrijwel geheel geconcentreerd bij het aardgas. In de jaren tachtig deed zich het opmerkelijke feit voor dat de energieconsumptie – mede door de oliecrisis van 1979 – stagneerde en dat steenkolen, als gevolg van de door het ministerie van Economische Zaken bepleite diversificatiestrategie, weer wat terrein wist terug te winnen op de andere energiebronnen. In de eerste helft van de jaren negentig werd het groeipad van de jaren zestig en zeventig wederom gevolgd, in die zin dat de groei van het energieverbruik vooral op het conto van het aardgas kwam.

Hoe kan het hierboven geschetste ontwikkelingspatroon, met de sterke toename van het energieverbruik in de periode 1950–1973 en de afvlakking van deze groei vanaf het einde van de jaren zeventig worden geïnterpreteerd? Om deze vraag te beantwoorden is de ontwikkeling van de energie-input in de Nederlandse industrie nader geanalyseerd.

Grafiek 3 geeft een indruk van de ontwikkeling van de energie-intensiteit in de industrie. De energie-intensiteit is een maatstaf die aangeeft hoeveel energie per eenheid product wordt gebruikt. In de jaren vijftig vond nog een daling van de energie-intensiteit plaats. Rond 1960 kan echter van een ware trendbreuk worden gesproken. In de periode 1960–1973 steeg de energie-intensiteit van de industriële productie zeer sterk. De jaren zeventig laten een grillige ont-

4. Relatieve energieprijzen.

Bron: Eigen berekeningen op basis van: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

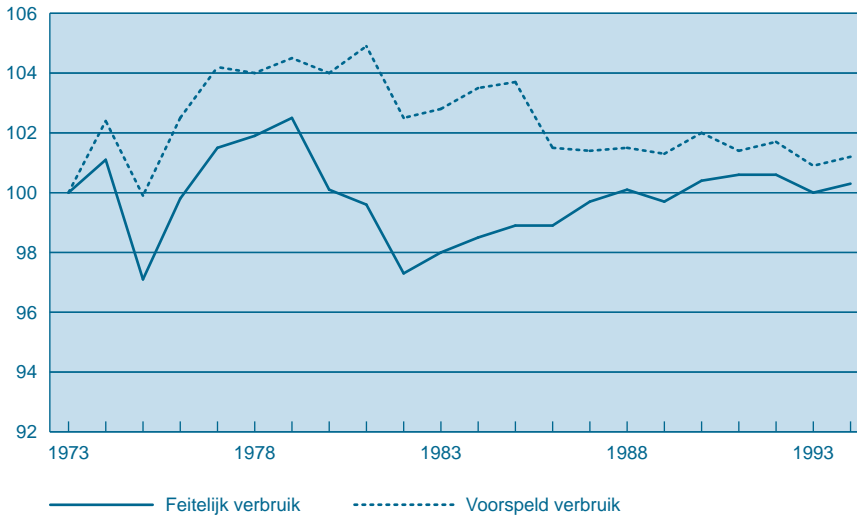
wikkeling zien. De scherpe dalingen van het energieverbruik per eenheid product rond 1974 en 1979 hingen uiteraard samen met de oliecrises die in deze jaren optraden. In de loop van de jaren tachtig stagneerde de energie-intensiteit op een relatief hoog niveau.

Zoals eerder opgemerkt, kan de sterke toename van het energieverbruik na 1950 worden toegeschreven aan een relatieve daling van de energieprijzen. In Nederland was deze prijsdaling naar alle waarschijnlijkheid groter dan elders, gezien het uitzonderlijke energiebeleid dat in ons land werd uitgevoerd. Na de ontdekking van de aardgasbel in Slochteren, besloot de overheid deze nieuwe grondstof zo snel mogelijk op de markt te brengen uit angst dat het aardgas binnen korte tijd waardeloos zou worden door de toen verwachte opkomst van goedkopere kernenergie. Industriële ondernemingen en huishoudens werden dan ook in korte tijd op het aardgasnet aangesloten en met name industriële bedrijven konden het aardgas tegen zeer lage tarieven opkopen. De snelle toename van het energieverbruik in de Nederlandse industrie gedurende de jaren zestig moet voor een belangrijk deel in dit licht worden gezien.

Deze observatie sluit goed aan bij Pfisters these dat de stijging van het energieverbruik vooral te verklaren is uit de relatieve prijsdaling van energiedra-

5. Feitelijk en voorspeld energieverbruik.

volumes, 1973=100

Bron: Eigen berekeningen op basis van: CBS, *Vijfennegentig jaren*.

gers in de tweede helft van de twintigste eeuw. Om deze stelling te toetsen zijn in grafiek 4 de relatieve energieprijzen in kaart gebracht (de gemiddelde brandstofprijzen gedeeld door de index van industriële outputprijzen).

Het blijkt dat er in de periode 1960–1973 – de periode waarin de energie-intensiteit van de industriële productie het sterkst toeneemt – inderdaad sprake is van een krachtige afname van de relatieve energieprijzen. De scherpe terugval van de energie-intensiteit rond 1973 en 1979 blijkt te corresponderen met een forse energieprijsstijging in deze jaren.

In grafiek 5 wordt het effect van prijsveranderingen van energiedragers op het industrieel verbruik in beeld gebracht. Op basis van een simpel regressiemodel is nagegaan hoe groot het energieverbruik zou zijn geweest in het geval de brandstofprijzen vanaf 1973 niet waren gestegen.⁵⁾ Hierdoor kan het feitelijk energieverbruik worden vergeleken met een hypothetisch gebruik in het geval de tweede oliecrises in de jaren zeventig niet hadden plaatsgevonden.

Vooraf in 1975 en de periode 1979–1982 blijkt het feitelijk energieverbruik beduidend lager te zijn dan in het geval de energieprijzen na 1973 onveranderd waren gebleven. In deze jaren hebben de exogene prijsstijgingen derhalve tot een forse, zij het kortstondige, energiebesparing geleid. Na 1982 blijken beide

reeksen te convergeren. Door de daling van de relatieve energieprijzen, die vooral na het afbrokkelen van het OPEC-kartel in 1986 ronduit sterk is, blijkt het verschil tussen het feitelijke en voorspelde energieverbruik gering te zijn. Met andere woorden, de energieprijzen bevinden zich wederom op het vrij lage niveau van voor 1973. Als gevolg daarvan zijn de energieonkosten voor de meeste industriële ondernemers dermate gering dat de impuls om zuiniger met energie om te springen nagenoeg ontbreekt.

De grote afhankelijkheid van de Nederlandse economie van de factor energie, doet de vraag rijzen of de economische groei op de langere termijn door een tekort aan grondstoffen in het geding kan komen. De overmatige exploitatie van grondstofvoorraden is lange tijd als het meest dreigende milieuprobleem gezien. In het eerste *Rapport van de Club van Rome* werd bijvoorbeeld de voorspelling uitgesproken dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw een groot deel van de grondstofvoorraden zou zijn uitgeput. Deze overdreven pessimistische toekomstverwachting kan worden toegeschreven aan een aantal foutieve veronderstellingen waarvan milieuonderzoekers destijds zijn uitgegaan. Zo blijken de grondstofvoorraden groter te zijn dan aan het begin van de jaren zeventig werd gedacht. Dankzij de verbetering van exploratietechnieken zijn nieuwe voorraden delfstoffen in de bodem aangetroffen. Daarnaast is de technologische vooruitgang zo ver voortgeschreden dat een veel groter deel van de voorraden ook daadwerkelijk en op een economisch rendabele manier kan worden gewonnen. Voorts is als gevolg van schaalvergroting van productieprocessen en technologische vernieuwingen, de energie-efficiëntie in een groot aantal bedrijfstakken toegenomen. Hierdoor is de economische groei vanaf het begin van de jaren zeventig met een minder grote toename van het energieverbruik gepaard gegaan dan de opstellers van het *Rapport van Rome* verwachtten.

Een ander potentieel negatief effect van het grootschalig gebruik van fossiele brandstoffen, betreft het verschijnsel van de *Dutch disease*. Hierbij kunnen er economisch negatieve effecten optreden in het geval er onverwacht een sterke groei van één productiefactor plaatsvindt. In een dergelijk geval is het immers mogelijk dat de productie, gebaseerd op deze (relatief goedkope) factorinput zeer sterk groeit en dat deze groei zelfs zo groot is, dat de output in andere sectoren van het economisch leven kan afnemen. De Nederlandse deïndustrialisatie van de jaren zestig wordt dan ook vaak gezien in het licht van de forse toename van de aardgasexploitatie in deze periode. De economische logica achter een dergelijke ontwikkeling is zonneklaar. De nieuwe groeisectoren zuigen arbeid en kapitaal weg uit andere delen van de economie, waardoor er als het ware een economische scheefgroei optreedt.

De keerzijde van de medaille is evenwel dat de ruime aanwezigheid van aardgas tot gevolg had dat de energiekosten voor industriële ondernemers relatief laag

waren en dat op basis van deze goedkope energie een fors aantal bedrijfstakken, zoals de chemie, de metaal, bouwmaterialenindustrie, papierindustrie, glastuinbouw en het beroepsgoedervervoer, zich krachtig kon ontwikkelen. Uit recente onderzoeken blijkt ook dat de in vergelijking met andere landen relatief lage Nederlandse energieprijzen de concurrentiekracht van onze economie gunstig beïnvloeden. De gemiddelde energiekosten in de Nederlandse industrie bedroegen in 1992/1993 twintig dollarcent per kubieke meter en behoorden daarmee – samen met die van de Verenigde Staten – tot de laagste ter wereld. In andere landen van de Europese Unie lag deze prijs veel hoger.⁶⁾

Deze lage energieprijzen hangen in eerste instantie samen met de lage gasprijzen. Gezien de zeer grote omvang van de Nederlandse gasvoorraden, is het niet vreemd dat deze energiedrager in ons land relatief goedkoop is. Hoewel de ontwikkeling van de aardgasprijzen is gekoppeld aan de wereldmarktprijzen van olie, weten industriële ondernemers in met name de chemische industrie en de metaalnijverheid sterk te profiteren van de speciale gastarieven die hen door de overheid worden geboden. Dit gedifferentieerde prijsbeleid heeft grote voordelen. Door de gasprijzen te koppelen aan de wereldmarktprijzen van olie, wordt voorkomen dat het aardgas tegen een al te lage prijs wordt verkocht. Hierdoor zou immers een onverantwoord snelle intoring op de aardgasvoorraden kunnen plaatsvinden. Belangrijker dan dit milieueconomische argument is ongetwijfeld de financiële positie van de rijksoverheid. Door een relatief hoge prijs van het aardgas af te dwingen, zag zij zich verzekerd van een grote inkomstenbron op basis waarvan in de jaren zestig en zeventig de collectieve sector fors kon worden uitgebouwd. De energie-intensieve bedrijfsklassen binnen de industrie kregen het gas evenwel tegen relatief lage tarieven aangeboden, zodat de ontwikkeling van deze delen van de economie werd gestimuleerd. De consumenten kregen overigens de rekening voor dit beleid gepresenteerd. Zij moesten een relatief hoge prijs voor het aardgas betalen.

Dat met name de chemische industrie van deze lage energieprijzen wist te profiteren, blijkt uit de productiestatistieken. Indien het zuiver energetisch gebruik van energiedragers in de Nederlandse industrie internationaal wordt vergeleken, blijkt dat de energie-input niet wezenlijk van die van de ons omringende landen verschilt. Indien echter het verbruik van energiedragers als grondstoffen in de analyse wordt betrokken, dan blijkt dat in Nederland dit grondstoffengebruik veel groter is dan in Duitsland in België.⁷⁾ In beide buurlanden maakt dit grondstoffenverbruik slechts vijf tot tien procent van het totale industriële energieverbruik uit. In Nederland ligt dit aandeel op liefst 21 procent. Op grond van de lage grondstofprijzen heeft Nederland zich dus gespecialiseerd in energie-intensieve vormen van productie.

Uit het voorafgaande kan worden geconcludeerd dat de dreiging van grondstofschaarste moet worden genuanceerd. De werkelijke problemen liggen op een heel ander vlak, dat van de milieuvervuiling.

> ***Economische ontwikkeling en vervuiling***

In deze paragraaf wordt het tweede milieueconomische probleem, dat met betrekking tot de vervuiling van de leefomgeving, in de analyse betrokken. Hierbij wordt aandacht besteed aan de belangrijkste milieuthema's (broeikas-effect, verzuring, vermessing en afvalproblematiek). Daarnaast zal de ontwikkeling van deze milieuproblemen worden gerelateerd aan de economische sectoren van herkomst, zodat de wortels van de huidige niet-duurzame economie kunnen worden blootgelegd. De tabellen 1 en 2 geven voor ieder van de bovengenoemde milieuproblemen de ontwikkeling van de milieuschade. De milieuvervuiling is gerelateerd aan de duurzaamheidsnormen uit de *Vierde Nationale Milieuverkenning*.

Het is opmerkelijk dat bij alle milieuthema's nagenoeg dezelfde trend kan worden geconstateerd. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een milde toename van de milieuvervuiling, terwijl in de meeste gevallen de duurzaamheidsnorm pas na 1945 werd overschreden. Alleen bij het thema vermessing werden al in een vroeger stadium, namelijk aan het eind van de jaren twintig, in ecologisch opzicht de grenzen aan de groei bereikt. Dit is niet vreemd aangezien in het streven naar het opvoeren van de bodemproductiviteit in de

Tabel 1.

Groei van de milieuschade per milieuthema.

	1950/1960	1960/1970	1970/1980	1980/1990	1990/1995
	<i>% per jaar</i>				
Broeikaseffect	5,3	6,4	0,7	0	1,5
Verzuring	7,6	6,4	3,4	0,2	-1,3
Mestoverschot	1,7	3,7	2,4	-0,4	-4,4
Afvalproblematiek	4,5	5,1	3,0	2,1	-3,5
Totaal	4,1	5,1	2,9	1,4	-3,2

Bron: Berekeningen gebaseerd op, CBS, *Vijfennegentig jaren*; *Statistiek energiehuishouding*; *Algemene milieustatistiek*; *Statistiek luchtverontreiniging*.

Nederlandse akker- en tuinbouw vanaf het einde van de vorige eeuw het gebruik van met name kunstmest sterk werd geïntensiveerd.

In de periode 1950–1973 vond er op alle terreinen een zeer sterke toename van de milieuschade plaats. Vooral in de loop van de jaren tachtig is er evenwel sprake van uiteenlopende ontwikkelingen. De uitstoot van broeikasgassen bleef toenemen, terwijl de verzuring een geringe daling vertoonde. De grootste milieuwinst werd geboekt bij de milieuthema's vermesting en afval. Ook in deze categorieën blijft de milieuschade evenwel nog onaanvaardbaar groot en is er bij lange na nog geen sprake van duurzaamheid.

Teneinde de relatie tussen economische ontwikkeling en de uitstoot van schadelijke stoffen te kunnen analyseren zijn in navolging van het CBS voor de periode vanaf 1950 voor iedere tien jaar rudimentaire NAMEA-modules opgesteld. Aan de hand van deze cijfers kan worden nagegaan welke economische activiteiten de toename dan wel afname van de diverse typen milieuproblemen in de hand hebben gewerkt.

Het aandeel van de transportsector in de totale milieuschade is toegenomen van een niveau van 4,5 procent in 1950 tot 8,2 procent in 1995. De bijdrage van de industrie is vrij stabiel en schommelt rond 25 procent. Bij de nutsbedrijven alsmede de restcategorie vindt een forse daling van het aandeel in de milieuvervuiling plaats. Opvallend is de relatieve stijging van de milieuschade veroorzaakt door consumenten. Indien het personenvervoer door consumenten bij de categorie gezinnen wordt opgeteld, blijkt dat de consumenten in 1950 reeds 17 procent van de totale vervuiling voor hun rekening namen, maar dat dit aandeel in 1995 is toegenomen tot bijna 25 procent.

Tabel 2.

Aandeel sectoren in de totale milieuschade.

	1950	1960	1970	1980	1990	1995
	%					
Personenvervoer	1,1	1,2	2	4,2	3,2	2,8
Beroepsvervoer	3,4	3,8	4,5	3,9	2,9	5,4
Industrie	23,4	25,3	26,7	27,2	24,3	25,3
Nutsbedrijven	7,2	7,2	7,3	8	4,3	3,3
Gezinnen	15,7	14,9	16,3	15,9	18,9	21,7
Overig	49,2	47,6	43,1	40,8	46,4	41,4
Totaal	100	100	100	100	100	100
w.v. consumenten	16,8	16,1	18,3	20,1	22,1	24,5

Bron: Berekeningen gebaseerd op: CBS, *Vijfennegentig jaren; Statistiek energiehuishouding; Algemene milieustatistiek; Statistiek luchtverontreiniging.*

De gegevens uit tabel 2 zijn moeilijk te interpreteren. Een relatieve daling van het aandeel dat een sector aan de milieuvervuiling levert hoeft er immers niet op te wijzen dat er in de betreffende bedrijfsklasse schoner wordt geproduceerd. Het is eveneens mogelijk dat er sprake is van een inkrimping van de economische activiteit. Om deze beide effecten los van elkaar te kunnen analyseren, zijn in tabel 3 cijfers omtrent de ontwikkeling van de vervuilingensintensiteit van productie en consumptie gepresenteerd. Op die manier kan worden nagegaan hoe de milieuschade per eenheid product of consumptie zich heeft ontwikkeld.

Tabel 3.

Groei van de vervuilingensintensiteit van productie en consumptie per activiteit .

	1950/1960	1960/1970	1970/1980	1980/1990	1990/1995
	<i>% per jaar</i>				
Personenvervoer	-3,8	2,0	5,6	-4,6	-9,1
Beroepsvervoer	-3,9	-1,4	-3,1	-4,8	5,6
Industrie	-1,2	-0,2	0,6	-1,9	-2,9
Nutsbedrijven	-2,9	-6,2	-1,9	-5,6	-9,8
Gezinnen	0,1	-0,3	-0,9	1,9	-1,9
Overig	0,2	-0,3	-0,6	0,7	-3,9
Totaal	-0,5	0	0	-0,8	-4,8

Bron: Berekeningen gebaseerd op, CBS, *Vijfennegentig jaren; Statistiek energiehuishouding; Algemene milieustatistiek; Statistiek luchtverontreiniging.*

Tot het begin van de jaren zeventig waren het beroepsgoederenvervoer en de nutsbedrijven de bedrijfsklassen waarin de grootste milieuwinst werd geboekt. Voor wat betreft het wegvervoer kan vooral worden gewezen op de aanscherping van richtlijnen inzake de mate waarin benzine verontreinigd mag zijn met stoffen als lood en zwavel. Reeds aan het einde van de jaren zestig werden in Europees verband pogingen ondernomen om autobrandstoffen van dergelijke schadelijke stoffen te ontdoen. Deze vroege vorm van milieubeleid was er vooral op gericht om de verzuring van de leefomgeving tegen te gaan. Met name door de invoering van katalysatoren en loodvrije benzine nam de milieuproductiviteit – in de zin van een daling van de vervuiling per eenheid product – in de transportsector sterk toe. Deze ontwikkeling woog echter niet op tegen de groei van het productievolume in deze bedrijfsklasse. Per saldo is de door mobiele bronnen veroorzaakte vervuiling in de periode 1970–1995 dan ook sterk toegenomen.

De tweede sector waar, vooral in de periode na 1980, vooruitgang werd geboekt is de nutssector. Bij de elektriciteitsbedrijven heeft de overschakeling van steenkolen op olie en gas als voornaamste input, een verstrekkend effect gehad op de daling van de emissie van stoffen die bijdragen aan het broeikaseffect en de verzuring. Vooral onder invloed van de oliecrises werd het aandeel van het relatief schone aardgas als energie-input in de elektriciteitsproductie opgevoerd. Daarnaast wordt er tegenwoordig door middel van warmtekrachtkoppeling efficiënter met energie omgegaan, waardoor de zogenaamde thermische vervuiling belangrijk is gedaald.

Ook in de industriële sector is in de jaren tachtig de vervuiling per eenheid product relatief sterk afgenomen. Deze ontwikkeling kan, zo bleek in de vorige paragraaf, voor een belangrijk deel uit het efficiëntere gebruik van energie worden verklaard. Toen aan het eind van de jaren tachtig de relatieve energieprijzen wederom gingen dalen en het verbruik van brandstoffen door industriële ondernemers weer werd opgevoerd, bleek de milieuwinst in de industrie duidelijk bij die van andere sectoren achter te blijven.

De gezinshuishoudens zijn een categorie apart. In de jaren tachtig vond hier, geheel tegen de stroom in, een toename van de vervuiling intensiteit plaats. In de eerste helft van de jaren negentig kan een relatieve afname van het vervuilende karakter van de consumptie worden geconstateerd. Deze milieuwinst valt evenwel in het niet bij de vooruitgang die in de meeste andere sectoren is geboekt, zoals blijkt uit de stijging van het aandeel van consumenten in de totale milieuverontreiniging van twintig procent in 1980 tot 25 procent in 1995. Hoe moet dit milieuvriendelijk consumentengedrag worden geïnterpreteerd? Waarom reageren zij niet op prijsprikkels (ecoheffingen) op eenzelfde manier zoals producenten doen? Het is denkbaar dat de belasting op milieuvriendelijke vormen van consumptie niet hoog genoeg is om een verandering van consumptiepatronen te kunnen afdwingen. Het is echter ook heel wel mogelijk dat consumenten een ander soort economisch gedrag vertonen dan producenten. Daar waar bij ondernemers winstmaximalisatie een belangrijke rol speelt, heeft bij consumenten nutsmaximalisatie wellicht een groter gewicht. Het gebruik van spaarlampen kan hier als voorbeeld worden opgevoerd. Deze technologische vinding was erop gericht om het energieverbruik door de gezinshuishoudens terug te dringen, maar had in de praktijk geen enkel effect. Juist doordat spaarlampen veel goedkoper in het gebruik waren dan gewone gloeilampen, gingen mensen ertoe over om veel meer lampen in hun huizen te plaatsen zodat er uiteindelijk van de beoogde besparing weinig terecht kwam. Verderop in deze paragraaf zal dit specifieke gedrag van consumenten aan de hand van een voorbeeld met betrekking tot het autogebruik nader worden geïllustreerd.

Hiermee komen we op het tweede type verklaring dat Pfister aanvoert bij zijn analyse van het *jaren-vijftig-syndroom*, te weten de veranderingen in de sociaal-culturele sfeer. Hij doelt hierbij zowel op de veranderende consumentenbehoeften in de periode na de Tweede Wereldoorlog, als op de individualiseringstendens die zich vanaf de jaren vijftig in de westerse wereld voordoet. Het proces van individualisering wordt op fraaie wijze weerspiegeld in de ontwikkeling van de gemiddelde omvang van huishoudens. In 1950 bestond het gemiddelde Nederlandse huishouden nog uit 4,5 personen, in 1990 was dit aantal gedaald tot 2,5 personen. Als gevolg van schaalvoordelen is het energieverbruik per hoofd in grote huishoudens veel lager dan in bijvoorbeeld eenpersoonshuishoudens. In een vijfpersoonshuishouden blijkt het energieverbruik per hoofd bijna de helft van dat in een eenpersoonshuishouden te bedragen. De sterke opkomst van kleine gezinnen heeft derhalve een sterke stijging van het energieverbruik – en de daarbij behorende vormen van vervuiling – tot gevolg gehad. De groei van het energieverbruik door gezinshuishoudens kan in de periode 1950–1990 voor vijftien tot twintig procent worden toegeschreven aan het optreden van schaalnadelen ten gevolge van de verkleining van het gemiddelde huishouden.

Een tweede stuwende factor achter de door gezinshuishoudens veroorzaakte milieuproblemen betreft de verandering van consumptiepatronen in de naoorlogse periode. De consumentuitgaven aan verwarming, autogebruik en vliegvakanties – om maar enkele milieubelastende activiteiten te noemen – zijn als gevolg van de welvaartsstijging van na de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen. Zo kan worden geconstateerd dat in de eerste helft van de jaren negentig de meest milieuvriendelijke vormen van consumptie, de sterkste groei vertonen. In de jaren 1990–1995 neemt de particuliere consumptie van voeding bijvoorbeeld met gemiddeld zeven procent per jaar toe, terwijl het verbruik van duurzame consumptiegoederen met zes procent per jaar groeit. De categorie overige goederen en diensten laat daarentegen een groei zien van gemiddeld veertien procent per jaar en juist deze categorie wordt gevormd door producten die de leefomgeving zwaar belasten, zoals motorbrandstoffen (een stijging van dertien procent), verwarming, verlichting en water (+tien procent) alsmede vervoers- en communicatiediensten (+32 procent).⁸⁾

De intensivering van het milieubeleid vanaf het einde van de jaren tachtig heeft niet geleid tot een milieuvriendelijker gedrag van de gezinshuishoudens. Uit economische en sociaal-psychologische theorieën met betrekking tot consumentengedrag, blijkt ook dat het gedrag van consumenten moeilijk te sturen is. Het simpelweg geven van prijsprikkels – zoals bij producenten soms tot succesvolle resultaten leidt – is binnen de sector gezinshuishoudens weinig effectief. Zelfs in het geval dat consumenten behoefte hebben aan een schonere en gezondere leefomgeving, ligt het in de lijn der verwachting dat zij niet bereid

zijn hier grote sommen geld voor uit te trekken. De individuele consument heeft namelijk al snel het idee de enige te zijn die voor een beter milieu betaalt, zonder dat dit tot een verhoging van de milieukwaliteit leidt. Hier is sprake van een zogenaamd *prisoners dilemma*. Zolang een individu het gevoel heeft dat hij of zij geen invloed kan uitoefenen op algemene maatschappelijke ontwikkelingen, en dat eventuele particuliere uitgaven voor een beter milieu dus nauwelijks effect zullen sorteren, zal de bereidheid tot het brengen van dergelijke financiële offers niet bijster groot zijn.

Het overheidsbeleid ten aanzien van consumenten moet daarom ook uit meer bestaan dan het instellen van strafheffingen op vervuילend gedrag. Als aanvulling op eventuele ecoheffingen, moet de overheid tevens een goed consumptiealternatief bieden waarvan de consument gebruik kan maken. Uit onderzoeken naar het mobiliteitsvraagstuk komt bijvoorbeeld naar voren dat een sterke verhoging van de kosten van autogebruik alleen, niet tot een wezenlijke vermindering van het autoverkeer zal leiden. De effectiviteit van het overheidsbeleid zal echter ingrijpend toenemen op het moment dat een dergelijke prijsverhoging gepaard gaat met een goed alternatief, in dit geval een relatief goedkope en efficiënte vorm van openbaar vervoer. Vooral in het geval de reistijden in het openbaar vervoer dalen ten opzichte van die van autogebruikers zullen consumenten sneller bereid zijn de auto te laten staan. Een verhoging van de variabele autokosten met vijftig procent, zal slechts vier procent van de autogebruikers ertoe brengen om van het openbaar vervoer gebruik te maken. In het geval deze prijsmaatregel wordt aangevuld met een zodanige verbetering van de dienstverlening van de Nederlandse Spoorwegen, waardoor de reistijd per spoor tachtig procent van die van het autoverkeer bedraagt, zal maar liefst zeventien procent van de automobilisten voor het openbaar vervoer kiezen.⁹⁾ Kortom, in het geval er sprake is van een milieubesef bij consumenten, zullen de door de overheid toegediende prijsprikkels gepaard moeten gaan met het aanbod van een goed alternatief waardoor de consument voor zijn milieuvriendelijker gedrag wordt beloond.

In het voorgaande is uitgegaan van de veronderstelling dat er sprake is van een groeiend milieubesef bij consumenten, zij het dat dit in veel gevallen niet leidt tot een navenant milieuvriendelijk gedrag. Het is echter de vraag of het milieubewustzijn heden ten dage wel zo sterk ontwikkeld is als vaak wordt verondersteld. Onderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek en van het Sociaal-Cultureel Planbureau laten zien dat de belangstelling voor milieuvraagstukken sedert het einde van de jaren tachtig sterk is afgenomen. In 1989 werd de staat waarin natuur en milieu verkeerden door 58 procent van de bevolking als het grootste maatschappelijk probleem ervaren. Hiermee stond het milieu op nummer één in de ranglijst van de belangrijkste sociale kwes-

ties. In 1994 noemde nog slechts zestien procent van de burgers het milieu als één van de voornaamste maatschappelijke vraagstukken. In dit opzicht is er ook werkelijk sprake van een trendbreuk. Vanaf het begin van de jaren zeventig hebben burgers zich steeds bezorger getoond over de staat waarin natuur en milieu verkeren. Eind jaren tachtig is het tij gekeerd. In de eerste helft van de jaren negentig is de categorie mensen die zegt zich geen zorgen te maken over het milieu, jaarlijks toegenomen. Het blijkt tevens dat de ondervraagden niet alleen minder bezorgdheid tonen, maar ook zijn zij steeds minder bereid om financiële offers te brengen voor een beter milieu.¹⁰⁾

> ***Perspectief op een duurzame samenleving?***

Een vergelijking van economische en ecologische indicatoren laat zien dat economische ontwikkeling niet per definitie hoeft te leiden tot een overmatige exploitatie van natuur en milieu. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bevindt de Nederlandse economie zich op een groeipad waarbij de duurzaamheidsnorm niet worden overschreden. Niet economische groei *an sich*, maar bepaalde typen groei zijn verantwoordelijk voor de huidige milieuproblematiek. Vooral energie-intensieve vormen van productie (chemie en metaal) en consumptie (autogebruik) zijn de boosdoeners.

De naoorlogse ontwikkeling van de milieuschade blijkt goed te kunnen worden geanalyseerd aan de hand van het door Pfister geïntroduceerde begrip *jarenvijftig-syndroom*. De sterke daling van de relatieve energieprijzen, alsmede veranderingen in de sociaal-culturele sfeer (veranderende consumptiepatronen, individualisering in de moderne samenleving) fungeren als motor achter de explosieve groei van het energieverbruik en de daarmee samenhangende vormen van vervuiling. Het naar internationale maatstaven zeer lage niveau van de Nederlandse energieprijzen heeft een energie-intensieve en een vervuilende economische structuur in de hand gewerkt. Door de grote bevolkingsdichtheid vormen mobiliteit en de hoeveelheid (huishoudelijk) afval aanvullende problemen, die in vergelijking met andere landen relatief groot zijn. Ten slotte moet worden gewezen op het grote belang van de veehouderijsector. Deze levert een zeer wezenlijke bijdrage aan de Nederlandse economie, maar leidt tot een grote belasting van natuur en milieu (het eutrofiërvraagstuk). Veel milieueconomen – en trouwens ook beleidsmakers – zien de toekomst met vertrouwen tegemoet en geloven, daar waar het de milieuproblematiek betreft, nog in de maakbaarheid van de samenleving. Marktwerking wordt als een belangrijk wapen in de strijd tegen de uitputting van natuurlijke hulpbronnen gezien. Door aan de factor milieu een prijskaartje te hangen, kan het gedrag

van producenten en consumenten worden beïnvloed. De overheid speelt een cruciale rol in dit proces. Aangezien het milieu niet een normaal product is dat op een markt wordt verhandeld moet de overheid als het ware een dergelijke marktwerking creëren. Hierbij staan de overheid diverse beleidsinstrumenten tot haar beschikking. Zo kan een 'vergroening' van het belastingstelsel worden overwogen, waardoor milieuonvriendelijke activiteiten kunnen worden belast. Hiermee zou milieuonvriendelijk gedrag kunnen worden afgeremd. Naar verwachting zullen producenten sterk op dergelijke prijsprikkels reageren. Afgaande op de in dit artikel gepresenteerde analyse van de historische ontwikkeling van het energieverbruik blijkt dat hoge relatieve energieprijzen tot forse milieubesparingen kunnen leiden. De analyse van het milieugedrag door gezinshuishoudens laat evenwel zien dat consumenten milieuarargumenten niet zwaar laten wegen in hun gedrag, ondanks het feit dat het milieubesef zeker in de Noordwest-Europese landen redelijk sterk ontwikkeld is. Om tot duurzame ontwikkeling te komen is dan ook een mentale ontwikkeling nodig. Consumenten zullen bereid moeten zijn hun gedrag zodanig aan te passen dat natuur en milieu meer gespaard worden dan nu het geval is, ook als dit onverhoopt tot een daling van de materiële welvaart leidt. Als dit niet gebeurt zal de wal het schip vanzelf keren. In dat geval zullen de milieubelangen pas na een proces van 'ecologische *Verelendung*' op een betere manier worden behartigd, als het dan al niet te laat is.

De problemen worden nog eens extra vergroot doordat de overheid geen neutrale actor in het economisch leven is. Bij het formuleren van beleid is zij continu onderhevig aan de eisen van diverse pressiegroepen. Aangezien de belangen van de productiefactoren kapitaal en arbeid vooral nog op een veel krachtiger wijze zijn geïnstitutionaliseerd dan het natuurbelang, moeten we ons vooral nog over de mogelijkheid van een werkelijk milieuvriendelijk economisch beleid niet al te veel illusies te maken. Hierbij kan worden gedacht aan het overheidsoptreden gedurende de laatste twintig jaar op het gebied van de mestoverschotten en het visserijbeleid.¹¹⁾

Het is echter goed om op te merken dat economische groei niet per definitie tot milieuschade leidt, maar dat het mogelijk is om door middel van de introductie van groene technologieën en eventueel het laten krimpen van de meest vervuilende sectoren, duurzame ontwikkeling tot stand te brengen. Uiteraard brengen zulke ingrepen in de economische structuur wel kosten met zich mee. Het CPB heeft berekend dat het uitgaande van de huidige mogelijkheden haalbaar is om de NMP-doelstellingen in een periode van circa twintig jaar te realiseren, waarbij de kosten van een dergelijk beleid gemiddeld drie procent van het bruto binnenlands product bedragen. Uiteraard geven dergelijke cijfers slechts een grove indicatie van de totale kosten die gemoeid zijn met het tot-

standbrengen van duurzame ontwikkeling, maar zij geven aan dat duurzaamheid – in het licht van onze grote welvaart – geen economische onmogelijkheid is. Hierbij moet echter wel worden aangetekend dat de milieuproblemen (broeikaseffect, aantasting van de ozonlaag) steeds meer een mondiaal vraagstuk worden, zodat het nastreven van duurzaamheid-in-één-land een onmogelijkheid is. In de derdewereldlanden zijn de milieukosten naar verwachting veel hoger. Alleen al de kosten van klimaatverandering bedragen hier naar verwachting tien tot vijftien procent van het bruto binnenlands product.¹²⁾

Op basis van het voorafgaande kan worden geconcludeerd dat het begrip duurzaamheid een nuttig analytisch hulpmiddel is, aangezien milieueconomen zich hiermee hebben kunnen ontworstelen aan het nulgroei-denken dat aan het begin van de jaren zeventig bijzonder populair was. Alleen het stopzetten van de economische groei zou de wereld van de ecologische ondergang kunnen redden. Met het concept duurzaamheid blijken er in ieder geval theoretische mogelijkheden te zijn om economische groei en de zorg voor de natuurlijke leefomgeving met elkaar te combineren. In bepaalde opzichten is het begrip duurzaamheid echter ook misleidend, zeker wanneer de relatie tussen economische groei en de aantasting van natuur en milieu op mondiale schaal wordt bekeken. Er is vooralsnog geen enkele statistische onderbouwing gegeven voor de bewering die in het Brundtlandrapport is gedaan dat (a) de westerse wereld zijn huidige groeipad niet hoeft te verlaten; (b) de derdewereldlanden boven de armoedegrens uitgetild kunnen worden en dat dit alles kan samengaan met (c) een wereldwijde ingrijpende verbetering van de kwaliteit van de menselijke leefomgeving. Zelfs in het geval dat de vervuilings- en energieintensiteit van productie en consumptie halveren, dan nog kan er uitsluitend van mondiale duurzaamheid sprake zijn in het geval de welvaartstoename in de rijke industrielanden stagneert.

Een soortgelijke conclusie is ook door Tinbergen en Hueting getrokken.¹³⁾ Het is dan ook niet goed voorstelbaar dat een situatie van duurzaamheid zal worden bereikt indien de aard en het tempo van economische groei niet drastisch zal worden aangepast.

> **Noten**

- 1) Voor een algemeen overzicht van economische en economisch-historische literatuur over milieuvraagstukken, zie Smits, 'Economische groei'.
- 2) Cijfers inclusief het niet-energetisch verbruik van grondstoffen. Ik dank Ben Gales die zo vriendelijk was ons zijn onderzoeksresultaten omtrent de steenkolenwinning te verstrekken.
- 3) Voor gedetailleerde informatie over de wijze waarop de index van de milieuvuiling is geconstrueerd, kan men zich wenden tot de auteur.
- 4) CPB, *Economie en milieu*, 81.
- 5) Dit model is ontleend aan: Common, *Environmental*, 116-125.
- 6) In België, Denemarken en Duitsland bedragen de gemiddelde energiekosten 30, 40 respectievelijk 45 US-dollarcent per kubieke meter; *Toets op het concurrentievermogen*, 45.
- 7) *Bedrijfstakverkenning* 8, 32.
- 8) *Algemene milieustatistiek* 1996, 35.
- 9) W. Uitterhoeve (red.), *De staat*, 93.
- 10) *Algemene milieustatistiek* 1996, 30; Schmeets et al., 'Verschuivingen', 37-42.
- 11) Zie voor een behandeling van deze problematiek Smits, 'Economische groei', 22-23.
- 12) Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1995-1996, nr. 24695 nr. 2, blz. 95: *Rapport Kameronderzoek Klimaatverandering*.
- 13) Tinbergen & Hueting, 'GNP and market prices'.

> **CBS-publicaties**

Algemene milieustatistiek (Voorburg/Heerlen, diverse jaargangen).
Schmeets, H. en F. Otten, 'Verschuivingen in het milieubesef en de invloed op de stemkeuze', *Kwartalbericht milieustatistiek* 1997-1, 37-42.
Statistiek van de energiehuishouding (Voorburg/Heerlen, diverse jaargangen).
Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994 ('s-Gravenhage 1994).

> **Literatuur**

Bedrijfstakverkenning 8. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie ('s-Gravenhage 1980).
Common, M., *Environmental and resource economics. An introduction* (Harlow 1996).
Economie en milieu: op zoek naar duurzaamheid CPB ('s-Gravenhage 1996).
Maddison, A., *Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view* (Oxford/New York 1991).
Nederland in drievoud: een scenario-studie van de Nederlandse economie CPB ('s-Gravenhage 1992).
Nelissen, N., R. Peereboom, P. Peters & V. Peters, *De Nederlanders en hun milieu* (Nijmegen 1987).
Pearce, D. & R.K. Turner, *Economics of natural resources and the environment* (New York 1990).
Pfister, Ch., *Das 1950er Syndrom. Der Weg in die Konsumgesellschaft* (Bern/Stuttgart/Wenen 1996).
Schmidt, T., 'Milieu en consumentengedrag', F. Dietz, W. Hafkamp & J. van der Straaten, *Basisboek milieueconomie* (Amsterdam/Meppel 1994), 328-329.
Smits, J.P. E. Horlings & J.L. van Zanden, *The measurement of gross national product and its components. The Netherlands 1800-1913* (N.W. Posthumus Centrum/Universiteit Utrecht 1997).
Smits, J.P., 'Economische groei en de aantasting van natuurlijke hulpbronnen. Theoretische beschouwingen met een toespitsing op de Nederlandse situatie', *NEHA-Bulletin voor de economische geschiedenis* 11 (1997) nr. 1, 3-33.

- Smits, J.P., 'Trends in de relatie tussen economie en milieu. Energieverbruik en milieuschade', *INDEX. Feiten en cijfers over onze samenleving* 5 (1998), nr. 2, 24-27.
- Straaten, J. van der, 'Het Nederlandse milieubeleid', F. Dietz, W. Hafkamp & J. van der Straaten, *Basisboek milieueconomie* (Amsterdam/Meppel 1994), 131-149.
- Tinbergen, J. & R. Huetting, 'GNP and market prices: wrong signals for sustainable economic success that mask environmental destruction', R. Goodland, H. Daly, S. El Serafy & B. von Droste (ed.), *Environmentally sustainable economic development: building on Brundtland* (Parijs 1992).
- Toets op het concurrentievermogen. Achtergrondrapportage.* Ministerie van Economische Zaken ('s-Gravenhage 1995).
- Uitterhoeve W. (red.), *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang* (Nijmegen 1990).
- Vierde Nationale Milieuverkenning, 1997-2020* RIVM (Alphen aan den Rijn 1997).
- Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zanden, J.L. van, 'The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914', *Economic history review* XLIV-2 (1991), 215-239.

the 1990s, the number of people in the UK who are aged 65 and over has increased from 10.5 million to 13.5 million, and the number of people aged 75 and over has increased from 4.5 million to 6.5 million (Office for National Statistics 2002).

There is a growing awareness of the need to address the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people. The Department of Health (2000) has identified the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people, and the need to ensure that the health care system is able to meet the needs of older people.

Naar een ecologische wederopbouw, 1900-1999

LODEWIJK VAN DUUREN

De natuur in Nederland verandert voortdurend. Op de lange termijn is er afwisselend sprake van verstoring en herstel van de natuur. In deze dynamische relatie wordt er telkens een nieuw evenwicht gevonden tussen natuurlijk milieu en menselijk landgebruik. De afgelopen eeuw is echter de natuur aanzienlijk verarmd door de achteruitgang van het landschap en de vermindering van de natuurlijke variatie. Toch zien we tegen het einde van de eeuw ook weer tekenen van herstel. Wie zich een oordeel wil vormen over de ontwikkeling van de natuur in Nederland gedurende de afgelopen eeuw, zal dit proces eerst in kaart moeten brengen. Voor die beschrijving is het handig het probleem te beperken tot een aantal onderwerpen: de ontwikkeling van het landschap, de veranderingen in de natuurlijke variatie van planten en dieren en de verstoring van de natuur door menselijke activiteiten.

› *Het landschap*

Het landschap in Nederland staat als sinds de komst van de mens aan veranderingen bloot. De laatste eeuwen zijn deze veranderingen echter steeds grootschaliger geworden. Ontwatering en bemaling hebben er voor gezorgd dat de bodem in ontwaterde veengebieden gemiddeld veertig tot vijftig centimeter per eeuw daalde. De aardgaswinning die de tweede helft van onze eeuw goed op gang kwam, heeft dit effect plaatselijk nog versterkt. In Zuid-Limburg zorgde kolenwinning voor een gedaanteverwisseling van het landschap. Het meest zichtbaar is de invloed van de winning van oppervlaktedelfstoffen. De dagbouw van kalksteen, begonnen in 1926, heeft geleid tot de afgraving van vrijwel de gehele Pietersberg bij Maastricht. Niet alleen verdween hiermee een karakteristiek landschap, maar ook een typische kalkflora en -fauna. De winning van zand, grind en klei langs de grote rivieren heeft het rivierenlandschap

veranderd. Vooral de zand- en grindwinning langs de Maas heeft aanzienlijke veranderingen teweeggebracht. De zandwinning in de duinen, die tot het einde van de negentiende eeuw betrekkelijk gering van omvang was, is daarna op grote schaal ter hand genomen. De afgegraven gronden waren zeer geschikt voor de bloembollenteelt die uitgroeide van 600 ha in 1882 tot 21 duizend ha in 1998. En ten slotte heeft de turfwinning gezorgd voor het verdwijnen van de hoogvenen en het ontstaan van het veenkoloniale landschap.

Maar niet alleen de winning van energiedragers en grondstoffen zorgde voor verandering. Ook inpolderingen en droogleggingen, afsluiting van rivierarmen, en aanleg van kanalen, spoorlijnen en autowegen hadden hun effecten op het landschap.

De drijvende kracht achter al deze ontwikkelingen was onder meer de bevolkingsgroei. Leefden er in het begin van de eeuw nog maar 5,1 miljoen in Nederland, in 1998 was de omvang verdrievoudigd tot 15,7 miljoen. Deze miljoenen mensen ontplooiën duizend en één activiteiten om in hun behoeften te voorzien. Lucht-, water- en bodemverontreiniging zijn daardoor een groot milieu-probleem geworden. Deze activiteiten hebben, bedoeld of onbedoeld, grote gevolgen voor landschap en natuur. Welke gevolgen precies blijkt als we inzoomen op de verschillende Nederlandse landschapstypen.

> ***Duinen, kust en zeewater***

Het kustgebied is wellicht het meest oorspronkelijke natuurlijke gebied in Nederland. De ingrijpendste gebeurtenissen in het kustgebied zijn zeespiegelstijging en bodemdaling. Deze belangrijke processen spelen echter op de langere termijn. Op de korte termijn, de afgelopen eeuw, is het kustgebied echter ook drastisch veranderd door de afsluiting van de Zuiderzee en het afdichten van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse delta. De brakke Zuiderzee en de zoute zeearmen met uitzondering van de Westerschelde zijn daardoor geheel of gedeeltelijk verzoet. In het zoete IJsselmeer zijn polders aangelegd met een totale oppervlakte van 1 600 km². Een belangrijke omkeer in de milieugeschiedenis vormde de aanleg van een stormvloedkering in de Oosterschelde in plaats van een vaste dam. Daardoor is het oorspronkelijke karakter van dit zeegat grotendeels behouden gebleven. Door afsluiting van de zeearmen viel ook het getij in de Biesbosch, tot dan een zoetwatergetijdegebied, voor het grootste deel weg, waardoor er een geheel ander natuurgebied ontstond.

Nauw verbonden aan de ontwikkeling van het kustgebied is het karakter van de duinen. Sinds 1850 is bijna een vijfde van de oppervlakte van het Nederlandse duingebied verdwenen door aanleg van industrieterreinen, uitbreiding van steden en dorpen en door kustafslag en afgravingen. De aanleg van Euro-poort op de Maasvlakte van Rotterdam in het oorspronkelijke natuurreservaat

De Beer is in dit verband de meest spraakmakende aantasting van het duin-gebied.

Maar niet alleen de omvang van de duinen is veranderd, ook hun karakter is afgelopen eeuw sterk veranderd. Op de eerste plaats is een groot deel van het dynamische karakter van de duinen verloren gegaan omdat ze de functie van zeewering kregen toebedeeld. In een zeewering zitten geen gaten, dus werden gaten in de duinenrij gedicht door het aanleggen van dijken of stuifdijken en werd duinverstuiving zoveel als mogelijk tegengegaan door helmbeplanting. Ten tweede zijn in vergelijking met honderd jaar geleden de duinen ook droger geworden. In 1851 verleende Willem III toestemming tot de oprichting van de Amsterdamse duinwaterleidingmaatschappij, want de hoofdstad had behoefte aan schoon drinkwater. Dit was het begin van een grootschalige grondwater-onttrekking, waardoor veel duinbeekjes en vochtige duinvalleien opdroogden. Deze verdroging is later gedeeltelijk tot staan gebracht door oppervlakte-infiltratie van voedselrijk rivierwater. Het gevolg daarvan was weer een toename van voedselminnende planten.

De duinen zoals we die nu kennen zijn dan ook veel minder kaal dan vroeger – de derde grote verandering ten zichte van een eeuw geleden – omdat er tegenwoordig geen schapen en koeien meer grazen, omdat er meer voedingsstoffen uit de lucht in het gebied neerslaan en er dennenbossen zijn aangelegd.

› ***Bossen, heide, hoogveen en moerassen***

Oerbos is er in Nederland niet meer. In 1869 werd de laatste 180 bunder van dit bos – het Beekbergerwoud – gekapt. Dat betekent dat alle bossen in Nederland zijn aangeplant. In de loop van de laatste twee eeuwen is het areaal bos in Nederland door aanplant op woeste gronden behoorlijk toegenomen. In 1833 was er 170 duizend ha bos en in 1993 310 duizend. Aanvankelijk werden vooral dennenbossen aangelegd in duin- en heidegebieden ter vergroting van de inlandse houtproductie. De latere bosaanleg vond ook plaats in de veen- en kleigebieden, bijvoorbeeld de aanleg van het Amsterdamse bos en de bossen in Flevoland. Deze laatste lichte nieuw aangelegde bossen, meestal loofbossen met een vrij natuurlijk karakter, hebben vooral een recreatieve betekenis gekregen.

Ook de heiden, hoogvenen en moerassen die oorspronkelijk in Nederland voorkwamen, hebben een andere waarde gekregen. Heide is sinds de vorige eeuw op grote schaal omgevormd tot landbouwgrond en bos. De ontginningen zijn vooral deze eeuw op gang gekomen, na de invoering van de kunstmest en de oprichting van de Nederlandsche Heidemaatschappij in 1888. Tot 1895 was 162 duizend ha ontgonnen en in de periode van 1895 tot 1930 kwam daar nog 275 duizend ha bij. Veel zandverstuivingen zijn bebost om de opmars van de

bedreigende stuifzanden te stuiten. Deze zandverstuivingen waren ontstaan door intensieve begrazing van de heide door schapen en het plaggen steken. In 1900 was er nog 135 km² stuifzand, tegenwoordig nog maar 20 km². Tegenwoordig zijn er andere bedreigingen voor de hei: verdroging, vergrassing en verbosiging onder andere veroorzaakt door toename van de depositie van stikstof en een verminderde begrazing.

Hoogvenen zijn in eerste instantie ontgonnen vanwege de turfwinning. Turf was in het begin van de eeuw nog een belangrijke brandstof voor huishoudens én industrie. Na ontginning deed de overgebleven grond dienst als landbouwgronden. Deze vorm van ontginning is doorgegaan tot 1992, al was hij al lang nauwelijks meer van betekenis. Het huidige areaal levend hoogveen beslaat nog maar een paar honderd ha.

Moerassen en moerasbossen komen in het laaggelegen Nederland vanouds veel voor. Veel van deze moerassen en bijbehorende plassen zijn in vorige eeuwen drooggelegd en veranderd in landbouwgrond. De komst van de stoombemaling heeft dit proces versneld. Ook na 1900 zijn nog verscheidene moerassen en plassen drooggelegd. Tegenwoordig dreigt deze landschapsvorm te degraderen door daling van de grondwaterstand, vervuiling van het water, zandwinning en demping met puin en afval. Hierdoor verdwijnen sommige dieren: vissoorten die leven in voedselarme milieus zoals zeelt en snoek. Andere dieren winnen daardoor terrein. De brasem is daarvan het bekendste voorbeeld.

> **Rivieren en beken**

Rivieren hebben in ons deltagebied altijd grote invloed gehad op de vorming van het landschap. Ook het natuurlijke dynamisch karakter van dit landschap is in de loop der tijd door menselijk ingrijpen in grote mate aan banden gelegd. Dat ingrijpen bestond met name uit een voortdurende uitbreiding en verhoging van dijken en aanpassingen van stroomgeulen. Sinds de watersnoodramp van 1953 worden alle rivierdijken op zogenaamde deltahogte gebracht. Bovendien zijn de grote rivieren uitgegroeid tot belangrijke scheepvaartroutes die vele kunstmatige aanpassingen vereisen: bochten zijn afgesneden en stuwen en kribben zijn aangebracht.

Zo zijn ook vele beeklopen om economische redenen gewijzigd. In eerste instantie zijn beeklopen vergraven of nieuw gegraven ten behoeve van de wateraanvoer naar watermolens, wasserijen of ter verfraaiing van landgoederen. Later speelde vooral de ontwatering van landbouwgronden een rol bij de kanalisatie van beken. En door de daling van de grondwaterstand vallen tegenwoordig in sommige gebieden periodiek beken droog. Er zijn nu vrijwel geen vrij meanderende beken meer in Nederland.

Het landschap is door al dat indijken, rechtekken, uitgraven en verleggen een deel van zijn oorspronkelijke natuurlijke karakter kwijt geraakt.

› ***De natuurlijke variatie van planten- en diersoorten***

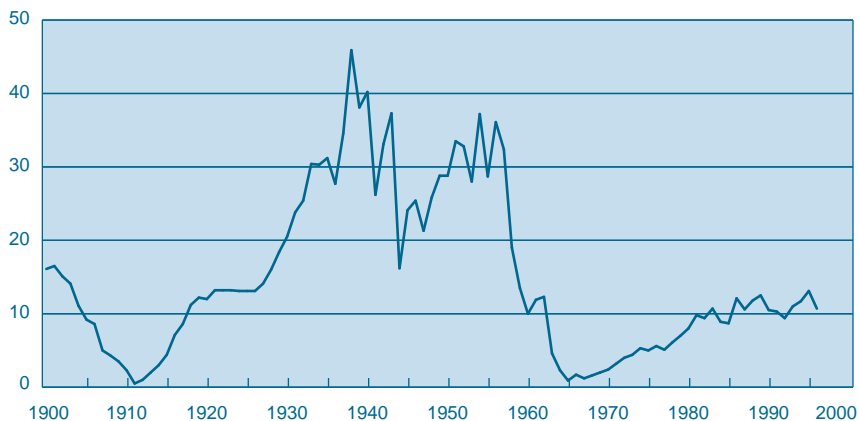
Deze ingrepen in het landschap hadden een doel: beheersing van de natuur en economische benutting van brandstof, grondstof en voedsel. De gevolgen ervan waren groot: milieuproblemen, het achteruitgaan en verdwijnen van soorten en verandering door de komst van nieuwe soorten.

› ***Menselijk ingrijpen***

Sinds mensenheugenis wordt er al door mensen gevestigd in de wateren van het kustgebied. Tegenwoordig is zeevisserij door overbevissing een milieuprobleem geworden. Veel soorten zijn in aantal afgenomen. De vleet, een soort rog, is vrijwel van de Nederlandse kust verdwenen en de grote pieterman, een Bodemvis, is een zeldzame verschijning geworden in de zuidelijke Noordzee. Op bodemvissen wordt tegenwoordig gevestigd met een soort sleepnet dat als het ware de zeebodem omploegt met alle schade voor de bodemfauna. Een vergelijkbare verstoring van het bodemleven werd veroorzaakt door de mechanische kokkelvisserij in de Waddenzee, die in de jaren tachtig flink toenam. Voor de binnenvisserij lagen de rollen anders: niet de visserij was de hoofdoorzaak van een milieuprobleem, maar de watervervuiling heeft er voor gezorgd dat de riviervisserij halverwege deze eeuw geheel is verdwenen en dat de binnenvisserij op de zoete wateren geen grote betekenis meer heeft. De Zuiderzeevisserij is door afsluiting geheel van karakter veranderd zuiderzeeharing, ansjovis en garnalen ruimden het veld en snoekbaars, baars en brasem kwamen er voor in de plaats.

De watervervuiling is ontstaan door de massale lozing van huishoudens en bedrijven. De industrie bijvoorbeeld heeft aanzienlijk bijgedragen aan het milieuprobleem. Niet alleen door de lozing van vervuild water, maar ook door de uitstoot van luchtverontreinigende stoffen en het storten van afval. De lozing van afvalstoffen door de chemische industrie in het Botlekgebied leidde in 1960 tot een dieptepunt in de populatie van de grote stern, die echter nadat maatregelen zijn genomen, zich langzaam hersteld heeft. Sommige mos- en korstmossoorten zijn gevoelig voor luchtverontreiniging, met name SO₂, waardoor in bepaalde gebieden vrijwel geen korstmossen meer op de bomen voorkwamen. Door de verbetering van de luchtkwaliteit hebben enkele soorten korstmossen zich opvallend hersteld. Ook de zeehond komt niet meer in historisch grote

1. Broedparen van de grote stern.

aantallen langs de Nederlandse kust voor. Het heeft zelfs niet veel gescheeld of ze waren hier uitgestorven.

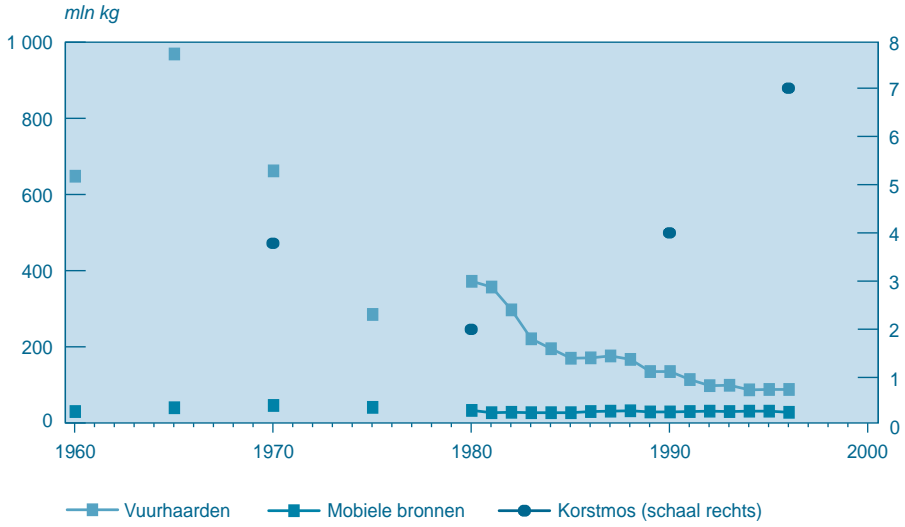
> **Verdwenen soorten**

Schrijver Koos van Zomeren typeerde ooit uitsterven als een wel erg hevige manier van sterven. Het overkwam de quagga, een Zuid-Afrikaanse zebra-soort, waarvan het laatste exemplaar in 1884 in Artis stierf en de Kaapse leeuw, die symbool stond voor de Nederlandse Leeuw. Beide dieren zijn opgezet te bewonderen in de 'schatkamer' van het Leidse museum Naturalis. Dergelijke aanwinsten voor het museum zijn een onherstelbaar verlies voor de biodiversiteit op aarde. Op wereldschaal gaat dit sterven onverminderd door. In Nederland is de kans op het uitsterven van soorten klein, omdat nagenoeg alle soorten ook buiten Nederland voorkomen. Het enige bekende geval is het uitsterven van een ondersoort van de dagvlinders: het duingentiaanblauwtje in 1979. Daarentegen zijn er wel veel soorten uit Nederland verdwenen. De otter is daarvan het meest sprekende voorbeeld; in 1988 is het laatste exemplaar gevonden, al zou er tegenwoordig weer sprake zijn van het voorkomen van enkele exemplaren in Limburg.

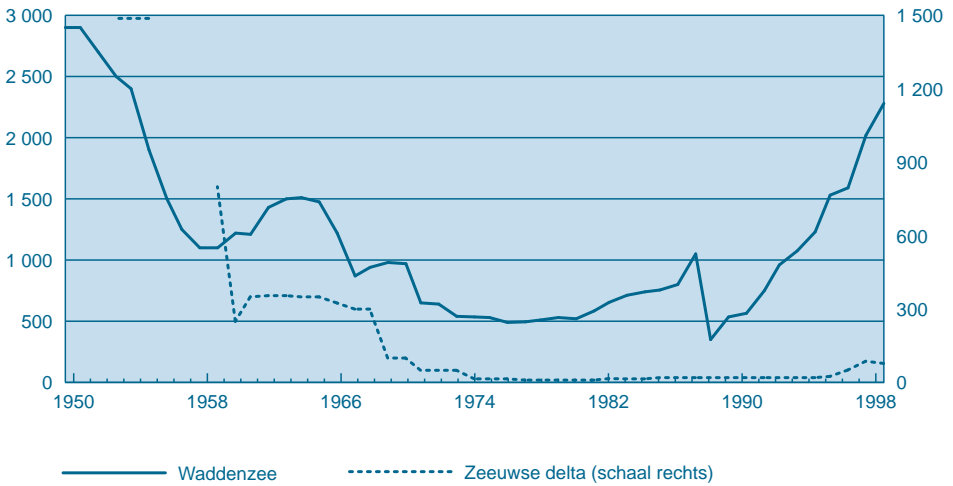
> **Nieuwkomers**

Maar er verdwijnen niet alleen soorten, er komen er ook bij. In 1999 haalden zelfs zeenaaktslakken de voorpagina van de krant, omdat er in de kustwateren en in de Oosterschelde nieuwe soorten waren gevonden, waarschijnlijk vanwege

2. Korstmossen en SO₂-uitstoot.

3. Zeehonden.

de milde winters van de laatste jaren. Andere spraakmakende nieuwkomers konden zich vestigen door menselijk hulp. Vanwege het gebrek aan natuurlijke vijanden ontwikkelden sommige nieuwe soorten zich als een plaag: de coloradokever (aantasting aardappel), de wolhandkrab (schade aan fuiken), muskusrat (verzwakking van dijken) en de knolcyperus (lastig onkruid).

Nieuwe soorten komen vooral voor in sterk door de mens beïnvloede milieus. Een tropische vissoort als de guppy kan in Nederland voorkomen en er zich handhaven dankzij het thermisch verontreinigd koelwater van elektriciteitscentrales. Zolang de verspreiding van ingeburgerde soorten als Kaukasische bereklauw en halsbandparkiet zich beperkt tot steden en dorpen en deze soorten zich niet uitbreiden naar natuurgebieden, is er weinig aan de hand. Het voorkomen van nieuwe soorten in natuurgebieden, zoals Amerikaanse vogelkers en appelbes is vaak ongewenst en wordt daarom op allerlei manieren bestreden. Dieren en planten zijn soms opzettelijk door de mens in de natuur uitgezet. Vernoemde Amerikaanse vogelkers is daar een voorbeeld van. Vorige eeuw is deze plant als siergewas ingevoerd, maar in het begin van deze eeuw als ondergroei in bossen aangeplant heeft het zich als een plaag ontwikkeld en de naam bospest gekregen. Ook veel uitheemse vissoorten zijn doelbewust in de natuur uitgezet, zoals de regenboogforel en graskarper.

Herintroductie van soorten die niet meer in Nederland voorkomen is ook een reeds lang bestaande ingreep. Aan het begin van de eeuw werden ten behoeve van de jacht het wilde zwijn en de moeflon op de Veluwe uitgezet. Tegenwoordig is het uitzetten van soorten als bever, ooievaar en verscheidene dagvlindersoorten een maatregel uit oogpunt van natuurbescherming. Over de terugkeer van de wolf in Nederland wordt vooralsnog alleen nog maar gesproken.

> ***Verslechtering en vooruitgang***

Verdwijnen en verschijnen van soorten zijn bijzondere gevallen van achter- en vooruitgang. Van uitgestorven en bedreigde dieren en planten zijn op wereldschaal lijsten verschenen. Deze zogenaamde Rode Lijsten zijn ook voor afzonderlijke landen gemaakt. Voor Nederland zijn van twee planten- en zeven diergroepen officiële Rode Lijsten verschenen. Daarnaast is er tevens een grote groep soorten die nog niet de kritische grens van bedreigd zijn bereikt heeft, maar die wel sterk is achteruitgegaan. Dotterbloemem en pinksterbloemen sierden vroeger massaal graslanden en slootkanten, maar komen nu veel minder voor. Landelijk gezien zijn deze soorten echter niet bedreigd. Naast soorten die zijn achteruitgegaan zijn er ook veel soorten die het heel goed doen.

Als we de balans van voor- en achteruitgang opmaken, is echter de conclusie dat Nederland als geheel soortenarmer is geworden. Daarbij past nog één kanttekening: het karakter van de achteruitgegane soorten is gemiddeld anders dan

dat van de soorten die vooruit zijn gegaan. De eerste groep betreft vooral soorten van zeldzame biotopen. Het zijn 'fijnproevers of specialisten' die onder andere voorkomen in voedselarm stromend water, levend hoogveen, voedselarme vennen, vochtige hooilanden, kalkgraslanden, natte duinvalleien en zeegrasvelden. De tweede groep, voor een deel ook bestaand uit nieuwkomers, kunnen we globaal typeren als 'alleseters of generalisten' die met name in stedelijke en andere sterk door de mens beïnvloede gebieden voorkomen. Welke natuur in Nederland voorkomt hangt dus in sterke mate af van menselijk ingrijpen.

› ***Van roofbouw naar achting voor de natuur***

Het overgrote deel van Nederland bestaat uit agrarisch gebied. Dat gebied heeft in de loop van afgelopen eeuw een ander aanzien gekregen, omdat de landbouw vergroting van de productie en productiviteit ten doel stelde. Er zijn dan ook weinig andere sectoren die de ontwikkeling van de natuur in Nederland meer hebben beïnvloed dan de landbouw.

› ***Schaalvergroting en intensivering***

Onder druk van schaalvergroting en intensivering heeft er in de landbouw vooral na de Tweede Wereldoorlog een grote sanering plaatsgevonden. Het landschap veranderde aanzienlijk door de komst van grote bedrijven en de ruilverkavelingen die daarmee gepaard gingen: kavels werden samengevoegd, perceelscheidingen als houtwallen opgeruimd, wegen aangelegd, grond geëgaliseerd en het grondwaterpeil verlaagd. Na de oorlog brak ook de intensieve veehouderij goed door. Vooral op de armere zandgronden nam het aantal varkens- en pluimveehouderijen sterk in aantal toe. Parallel hieraan steeg het aantal dieren dat werd gehouden en de import van veevoeder. Deze toename van de veestapel – veel dieren werden geconcentreerder gehuisvest en werden in kortere tijd slachtrijp – de grotere import van veevoeder, plus het toenemend gebruik van kunstmest, heeft in Nederland uiteindelijk een toenemende vermesting van bodem, lucht, grond- en oppervlaktewater veroorzaakt.

Behalve de ruilverkaveling en de groei van de veestapel verhoogde ook het gebruik van bestrijdingsmiddelen de druk op het milieu. Reeds in de vorige eeuw kwam dat gebruik in zwang, aanvankelijk beperkt – met Bordeauxse pap bestreed men toen plantenziekten – maar later, als na de Tweede Wereldoorlog een groot aantal bestrijdingsmiddelen op de markt komt, gebeurt het grootschalig en met behulp van chemische preparaten voor de bestrijding van zowel schimmels, insecten als onkruid.

Een aantal van die middelen is in de jaren zestig verboden nadat het gebruik van gechloreerde koolwaterstoffen als ontsmettingmiddel van zaaizaad een grote sterfte onder roofvogels veroorzaakte. Vanaf dat moment heeft de stand van de roofvogels zich weer langzaam hersteld. Wat ook langzaam begon door te dringen, waren de nadelige kanten van de intensieve landbouw.

› ***Het volle land: steden, wegen, industrieën en mensen***

Een tweede aanslag op de natuur is gepleegd door ruimtelijke ontwikkeling van stedelijke gebieden en de infrastructuur. Afgelopen eeuw zijn bijna alle steden en vele dorpen uitgedijd met nieuwe woonwijken en bedrijfsterreinen. In 1900 kenden alleen de grotere steden nieuwe woonwijken. Anno 1900 lagen er ook nog geen twee- of vierbaans autosnelwegen van asfalt. In 1937 was er nog maar 87 km autosnelweg aangelegd, maar in 1996 was dit toegenomen tot 2 223 km. Door de toename van de dichtheid van het wegennet, de verharding en de verbreding van bestaande wegen en de toename van de verkeersintensiteit zijn leefgebieden van veel soorten versnipperd.

› ***Herstel van de natuur?***

De mate waarin de mens de natuur tot cultuur transformeerde en aan zich wilde onderwerpen, was grotendeels gestoeld op ideeën over vooruitgang en de economische ontwikkeling van onze moderne samenleving. Zag de mens zich in de vorige eeuw nog tegenover de natuur geplaatst, tegenwoordig ziet men de natuur meestal als een waardevol goed dat beschermd moet worden. De strijd tegen de natuur is nu veranderd in een strijd voor natuur- en milieubehoud. Concreet betekent dit dat de natuur weer meer ruimte krijgt. Langzamerhand levert deze aanpak resultaat op. Er zijn inmiddels duidelijke tekenen van herstel.

Zo zal de biodiversiteit in het kustgebied groeien door de aanleg van sluffers. Bij Schoorl is daarvoor in 1998 de zeereep doorbroken. Het gebruik van voorzuivering en van diepte-infiltratie in de duinen zal ook daar tot verbetering leiden. Bestaande bossen, zeker die in handen zijn van natuurbeschermingsorganisaties, worden langzamer omgevormd naar meer natuurlijk bos, waarin bijvoorbeeld dood hout mag blijven liggen en natuurlijke verjonging een kans krijgt. Hiervan profiteren soorten zoals spechten die van dode bomen afhankelijk zijn. Dezelfde lijn wordt inmiddels ook doorgetrokken naar de natuurwaarden van het rivierenlandschap. Eén van de kernpunten voor het ecologisch herstel van de rivieren is de vorming van stromende nevengeulen die met natuurlijke begroeide uiterwaarden bijdragen aan een vertraagde en veilige

afvoer van water. Het voorbeeld van de Millingerwaard in de Gelderse Poort laat zien dat levende rivieren de verdwenen natuur zoals oobossen weer kunnen terugbrengen.

Ook het omzetten van agrarische gebied naar natuurgebieden levert een bijdrage aan natuurlijk herstel. Bovendien levert een ander beheer van slootkanten en akkerranden een agrarisch gebied op met een rijkere natuur. En door speciale voorzieningen, zoals de bouw van dassen- en paddentunnels en wildviaducten, zijn voorheen geïsoleerde gebieden weer met elkaar verbonden en daalt het aantal verkeersslachtoffers.

Op zoek naar een oplossing voor de gerezen problemen ontwikkelt ook de overheid een visie die natuur- en milieubehoud ondersteunt. Deze visie toetst de overheid door enerzijds in de praktijk in te stemmen met voorbeeldprojecten en anderzijds algemene wetgeving te ontwikkelen die past in het streven van natuurbehoud. De uitwerking hiervan is terug te vinden in de invoer van een superheffing, melkquota, mineralenboekhouding en sanering van de varkensstapel en de kippenstapel. Ook een ander natuurbeleid zoals verwoord in de nieuwe flora- en faunawet laat dit zien

Andere maatregelen om de milieuproblemen te lijf te gaan zijn al langer geleden genomen: de verplichte installaties voor rookgasreiniging, wijziging in industriële procesvoering, het gebruik van minder vervuilende brand- en grondstoffen en afvalwaterzuivering. Voor sommige stoffen zoals zwaveldioxide en fijn stof is er duidelijke neergaande lijn in emissies sinds 1970.

Door de toenemende aandacht voor natuur en milieu in Nederland, vindt er de laatste jaren een bijgesteld beleid en beheer plaats. Het verstoorde evenwicht wordt tegenwoordig weer zoveel mogelijk ongedaan gemaakt. Die ecologische wederopbouw kent vele verschijningsvormen en het wordt wederom door menselijk ingrijpen gerealiseerd. Of er op de lange termijn sprake is van herstel van de aantasting van de natuur zal echter nog moeten blijken.

Tabel 1.

Inrichting cultuuremaal.

	1904	1993
	<i>100 ha</i>	
Akkerbouw	8 596	9 642
Grasland	11 919	12 730
Tuinbouw	722	1 383
Bos	2 559	3 108
Natuurlijk terrein	7 016	1 409
Bebouwd	454	4 275
Wegen e.d.	313	1 331
Overige	981	1 633

> ***CBS-publicaties***

- Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994.* CBS (Voorburg/Heerlen 1994).
Milieustatistieken voor Nederland 1996. CBS (Voorburg/Heerlen 1997).
Boeren in een veranderend milieu. CBS (Voorburg/Heerlen 1997).
BioBase 1997. Register biodiversiteit. CBS (Voorburg/Heerlen 1997).

> ***Literatuur***

- Barends, S., J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. Woudenberg (red.), *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering* (Utrecht 1991).
 Bink, R.J., D. Bal, V.M. van den Berk en L.J. Draaijer, *Toestand der natuur 2* (Wageningen 1994).
 Dijkstra, H., J.F. Coeterier, M.A. van der Haar, A.J.M. Koomen en W.L.C. Salden, *Veranderd cultuurlandschap* (Wageningen 1997).
 Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur. Tachtig jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986).
 Groote, P.D., *Kapitaalvorming in infrastructuur in Nederland 1800-1913* (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen 1995).
 Nieuwerkerken, E.J., en A.J. van Loon, *Biodiversiteit in Nederland* (Leiden 1995).
 Zanden, J.L. van, en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

the *Journal of Applied Behavior Analysis* (1974), and the *Journal of Experimental Psychology: Applied* (1995).

There are a number of reasons why the *Journal of Applied Behavior Analysis* has been so successful. First, it has a long history of publishing high-quality research. Second, it has a strong focus on practical applications of behavior analysis. Third, it has a high level of editorial standards. Fourth, it has a wide range of content areas. Finally, it has a strong international presence.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

the *Journal of Applied Behavior Analysis* (1974), and the *Journal of Experimental Psychology: Applied* (1995).

There are a number of reasons why the *Journal of Applied Behavior Analysis* has been so successful. First, it has a long history of publishing high-quality research. Second, it has a strong focus on practical applications of behavior analysis. Third, it has a high level of editorial standards. Fourth, it has a wide range of content areas. Finally, it has a strong international presence.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

The *Journal of Applied Behavior Analysis* is a leading journal in the field of behavior analysis. It is a must-read for anyone interested in the application of behavior analysis to real-world problems. The journal's focus on practical applications makes it a valuable resource for researchers, practitioners, and students alike.

Over de auteurs

Annette van den Berg (1963) is als universitair docent verbonden aan het Economisch Instituut/CIAV van de Universiteit Utrecht. Na het afronden van haar studie geschiedenis promoveerde zij in 1995 bij Joop Hartog op een multidisciplinair proefschrift over de ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging. In haar publicaties ligt het accent op de verklaring van vakbondslidmaatschap en ongelijkheidsvraagstukken.

Ronald van der Bie (1956) is al weer dertien jaar ambtenaar, sinds 1996 bij het Centraal Bureau voor de Statistiek. Hij publiceerde eerder over tabaksteelt op de Veluwe en wezenzorg. In 1995 promoveerde hij op 'Een doorlopende groote roes.' *De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921*.

Luuk Brug (1952) werkt als sectorverantwoordelijke uitgeverijen bij FNV KIEM. Hij studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Hij schreef onder andere over de geschiedenis van de vakbeweging en over de sociale geschiedenis van Amsterdam. Hij redigeerde in 1993 *Collectief geregeld*, een boek over de CAO.

Lodewijk van Duuren (1949) studeerde biologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Sinds 1981 werkt hij bij het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg bij de productgroep Flora en Fauna van de sector Milieustatistieken. Hij is de samensteller van het register biodiversiteit: *BioBase 1997. Register biodiversiteit*.

Joop Garssen (1951) studeerde sociale geografie en niet-westerse demografie in Groningen en tropische gezondheidszorg in Londen. Hij was van 1978 tot 1993 betrokken bij volkstellingen en epidemiologisch onderzoek in achtereenvolgens Nieuw-Caledonië, Samoa, Kameroen en Zanzibar. Sinds 1993 is hij werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, momenteel als chef van de analysegroep demografie.

Peter Groot (1962) is als universitair docent verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Van 1990 tot 1994 werkte hij aan de Economische Faculteit van de RuG aan een onderzoek naar de ontwikkeling van de infrastructuur in Nederland tussen 1800 en 1913. Daarop promoveerde hij in 1995 bij prof. dr. R.R. Fremdling.

Carel Harmsen (1957) studeerde sociale geografie in Groningen. Hij was van 1987 tot 1990 als onderzoeker verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 1990 is hij werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek als onderzoeker bij de sector bevolking.

Joop Hartog (1946) is hoogleraar Algemene Economie aan de Universiteit van Amsterdam sinds 1981. In 1978 promoveerde hij op een proefschrift over inkomensverdeling. Sindsdien publiceerde hij talloze artikelen en boeken op het terrein van arbeidsmarkt en scholing, waarbij verdelingsvraagstukken een prominente plaats innemen.

Hans van den Hurk (1952) werkt als beleidsadviseur medezeggenschap bij FNV Bondgenoten. Hij studeerde wijsgerige en historische sociologie. Hij publiceerde vele artikelen over arbeidsverhoudingen en de vakbeweging.

Joost Jonker (1955) studeerde economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en legde zich sindsdien toe op de handels- en bankgeschiedenis. Hij is momenteel verbonden aan de Universiteit Utrecht als docent en medewerker contractonderzoek. Hij promoveerde in 1996 op het proefschrift *Merchants, bankers, middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the nineteenth century*. (Amsterdam 1996)

Merijn Knibbe (1960) studeerde economische geschiedenis in Groningen. Na zijn studie heeft hij zich gespecialiseerd in de landbouwgeschiedenis. Hij is in 1993 gepromoveerd op *Agriculture in the Netherlands 1851-1950: production and institutional change* (Amsterdam 1993). Hij is docent bedrijfskunde en statistiek aan het Van Hall Instituut in Leeuwarden.

Marco H.D. van Leeuwen (1958) is als senior wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA) te Amsterdam. Hij onderzoekt sociale ongelijkheid vanaf de Middeleeuwen tot heden. Zijn laatste publicaties zijn 'Trade Unions and the provision of welfare in the Netherlands, 1910-1960', *Economic history review* 50 (1997) en artikelen in J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. (Amsterdam 1998)

Cees Mandemakers (1953) is als senior onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam en als docent historische informatiekunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij promoveerde in 1996 op *De sociale achtergronden van het gymnasium en middelbaar onderwijs in Nederland*. Hij is hoofd van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en houdt zich met name bezig op het terrein van de onderwijsgeschiedenis en de sociale mobiliteit.

Janneke Plantenga (1956) studeerde algemene economie in Groningen en is als universitair docent verbonden aan het Economisch Instituut van de Universiteit Utrecht. Zij publiceerde onder meer over de geschiedenis van vrouwenarbeid, onbetaalde arbeid, veranderende arbeidstijden en sociaal beleid. Zij is lid van het European Network of Gender and Employment.

Jan Pieter Smits (1966) is postdoc onderzoeker aan de Universiteit Utrecht en de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde in 1995 aan de Vrije Universiteit op het proefschrift *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913*. Hij publiceerde op het gebied van historische Nationale rekeningen, de relatie tussen economie en milieu en techniekgeschiedenis.